

ISSN:2518-5039

تحقیقی مجلہ

پارکھ
چھماہی
لاہور

مسلسل شماره نمبر 2

شعبہ پنجابی
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور
2016

سرپرست اعلیٰ:	پروفیسر ڈاکٹر عظمیٰ قریشی (وائس چانسلر لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور)
مدیر:	ڈاکٹر مجاہدہ بٹ
معاون مدیر:	ڈاکٹر شمینہ بتول
نائب مدیر:	ڈاکٹر عائشہ رحمان
اسٹنٹ مدیر:	ڈاکٹر حنا خان، صائمہ بتول
ماہر تحقیق:	پروفیسر ڈاکٹر شگفتہ ناز (ڈائریکٹر ریسرچ لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور)
نمائندہ ریسرچ سکالر:	صائمہ منیر، الماس طاہرہ
مجلس ادارت:	ایڈیٹوریل بورڈ:
	پروفیسر فریحہ باسط ڈائریکٹر (لسان و ثقافت)، پروفیسر ڈاکٹر دلشاد ٹوانہ (ریٹائرڈ)، پروفیسر ڈاکٹر نبیلہ رحمن، پروفیسر ڈاکٹر خالدہ تنسیم، پروفیسر ڈاکٹر جمیل احمد پال، ڈاکٹر ارشد اقبال ارشد، ڈاکٹر محمد منیر (سرگودھا)، سونیا اللہ رکھا، مریم سرفراز ڈاکٹر جسوند سنگھ (پرووائس چانسلر پیالہ)، پروفیسر ڈاکٹر دھنونت کور (ڈائریکٹر لسانیات پیالہ)، پروفیسر ڈاکٹر دھرم سنگھ (امرتر) ریٹائرڈ،
مجلس مشاورت:	ایڈوائزری بورڈ:
	ڈاکٹر نسیم مختار، ڈاکٹر عابدہ حسن
	پروفیسر ڈاکٹر شامد محمود کاشمیری، پروفیسر ڈاکٹر ناہید شاہد، ڈاکٹر فاخرہ اعجاز، ڈاکٹر نوید شہزاد، ڈاکٹر صغریٰ صدف (ڈائریکٹر پلاک) پروین ملک (پنجابی ادبی بورڈ)، پروفیسر ڈاکٹر ناشر نقوی (پیالہ)، عجائب سنگھ چٹھہ (چیئر مین انٹرنیشنل پنجابی کانفرنس کینیڈا)، کنول جیت کور (کینیڈا)
پتہ:	شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور۔ فون نمبر: +92-334-4050347، 042-99203806-297
	http://parakh.byethost5.com , parakhjournal@gmail.com
شمارے داخل:	500/- روپے پاکستانی، بیرون ملک 10 امریکی ڈالر

نوٹ: پارکھ وچ چھپن والے مقالیاں بارے مقالہ نگاراں دی رائے نال ادارہ پارکھ دا متفق ہونا ضروری نہیں۔

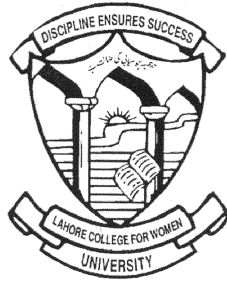
پارکھ

شمارہ نمبر 1

جولائی - دسمبر 2016ء

جلد 2

مسلسل شمارہ نمبر 2

چیف پیٹرن

پروفیسر ڈاکٹر عظمیٰ قریشی

مدیر

ڈاکٹر مجاہدہ بٹ

شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور

2016ء

مقالہ نگار حضرات لئی

- 1- تحقیقی مجلہ پارکھ وچ اجیہے تحقیقی مقالے چھاپے جان دے نیں جیہڑے پنجابی زبان، ادب تے ثقافت دی ترقی دا سبب بن سکے۔ ایس لئی ضروری اے کہ مقالہ نگار حضرات پارکھ دے تحقیقی مزاج نوں سامنے رکھن۔
- 2- کسے وی مقالے وچ پیش کیئی جان والی رائے مقالہ نگار دی ذاتی رائے سمجھی جائے گی۔ ادارے دا اوہدے نال متفق ہونا ضروری نہیں۔
- 3- مقالہ نگار جیہڑی لکھت پارکھ وچ چھپن لئی بھجوان، اوہ کسے ہو رر سالیے یا اخبار نوں نہ گھلن۔
- 4- مقالہ نگار مقالے دے نال مقالے دا Abstract (تلخیص) جیہڑا 300 سولفظاں توں ودھ نہ ہووے تے انگریزی زبان وچ ہووے ضرور گھلن۔ Abstract نہ گھلن دی صورت وچ مقالہ چھپت وچ رلت نہیں کر سکے گا۔
- 5- پارکھ وچ چھاپن توں پہلے ہر مقالے بارے گھٹو گھٹ دو ماہراں دی لکھتی رائے (Blind Review) لئی جاندی اے تے ایسے رائے دی روشنی وچ مقالے پارکھ وچ شامل کیتے جان دے نیں۔
- 6- مقالہ نگار حضرات مقالہ کمپوز کر کے پوری احتیاط نال پروف ریڈنگ کرن توں بعد سی ڈی سمیت بھجوان۔
- 7- مقالہ مناسب خط وچ کمپوز کیتا جاوے تے اصلاح/کانٹ چھانٹ لئی آسے پاسے تے فٹ نوٹ لئی مناسب تھاں چھڈی جائے۔
- 8- مقالہ تواتر نال لکھیا جائے تے سارے حوالے APA یا MLA سٹائل نال دتے جان۔
- 9- حوالے تحقیق دے معیاری طریقیاں مطابق دتے جان۔ مثلاً:
لکھاری دا ناں، کتاب دا ناں، مقام اشاعت، سن اشاعت، صفحہ نمبر
- 10- ہر قسم دی خط کتابت تھلے دتے ہوئے پتے اُتے کیتی جاوے۔

مجلہ پارکھ - شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)

E-mail: parakhjournal@gmail.com

Ph: +92-334-4050347

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

وچ سمندر آکھن اللہ بیڑا پار لگاوے
اوہو مالک رازق ساڈا ساڈی جان بچاوے
پیر پیغمبر عالم فاضل صالح لوک تمامی
وچ دربار خداوند عالم دعوے کرن غلامی
کس نوں طاقت مولا اگے گردن ذرا اٹھاوے
یا کوئی حکم الہی باجھوں ذرا زبان ہلاوے

(نور حسین گرجا کھی)

فہرست

☆	اداریہ	مدیر	7
شاہ کبھی مقالے			
1	صاحبان داکر دار	ڈاکٹر خالدہ تسنیم	8
2	پنجابی دے کجھ ان چھپے سفر نامے	ڈاکٹر ارشد اقبال ارشد	15
3	وارث شاہ دے کلام وچ پنجابی سماج، رہن سہن تے مذہب	ڈاکٹر عابدہ حسن	37
4	پاکستانی فلمی صنعت دی تاریخ (1947ء تا 1987ء)	ڈاکٹر مجاہدہ بٹ، مس سونیا اللہ رکھا	54
5	قصہ پورن بھگت	ڈاکٹر شہلا نگار	66
6	اسلامی تصوف دی روایت	ڈاکٹر کلثوم اختر	75
7	لوک ادب راہیں سلاطین دلی دے عہد دا ویروا	ڈاکٹر افتخار احمد سلہری	91
گورکھی مقالہ			
1	ਪਾਸ਼	سکھندر سنگھ	3

ISSN: 2518-5039

- Patron-in-Chief:** Prof. Dr. Uzma Qureshi (Vice Chancellor, Lahore College for Women University, Lahore)
- Editor:** Dr. Mujahida Butt
- Sub Editor:** Dr. Samina Batool,
- Deputy Editor:** Dr. Ayesha Rehman
- Assistant Editors:** Dr. Hina Khan, Saima Batool
- Research Specialist:** Dr. Shagufta Naz (Director Research, Lahore College for Women University, Lahore)
- Research Scholar:** Saima Munir, Almas Tahira
- Editorial Board:** Prof. Freha Basit Director (Language & Culture), Prof. Dr. Dilshad Tiwana (Rtd.), Prof. Dr. Nabila Rehman, Prof. Dr. Khalida Tasneem, Prof. Dr. Jamil Ahmad Paul, Dr. Arshad Iqbal Arshad, Dr. Muhammad Munir (Sargodha), Sonia Allah Rakha, Maryam Sarfraz, Dr. Jasvinder Singh, (Pro Vice Chancellor Patiala), Prof. Dr. Dhanwant Kor (Director Linguistic Patiala), Prof. Dr. Dharam Singh (Amartsar) (Rtd.)
- Advisory Board:** Dr. Nasreen Mukhtar, Dr. Abida Hassan, Prof. Dr. Shahid Mahmood Kashmiri, Prof. Dr. Naheed Shahid, Dr. Fakhira Ijaz, Dr. Naveed Shahzad, Dr. Sugra Sadaf (Director Pilac), Parveen Malik (Punjabi Adbi Board), Prof. Dr. Nashir Naqvi (Patiala), Ajaib Singh Chatta (Chairman International Punjabi Conference Canada), Kanwal Jeet Kor (Canada)
- Address:** Department of Punjabi, Lahore College for Women University, Lahore-Pakistan.
- Ph. No.** 042-99203806-297 +92-334-4050347
- E-mail:** parakhjournal@gmail.com, drmujahida@gmail.com, <http://parakh.byethost5.com>
- Price:** Rs. 500/- (in Pakistan), US\$ 10 (Abroad)

اداریہ

قارئین کرام!

مجلہ ”پارکھ“ شعبہ پنجابی لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، داہرائیجوکیشن کمیشن ولوں آزمائشی طور سے منظور شدہ پنجابی تحقیقی مجلہ ہے۔ مجلہ پارکھ لئی موصول ہون والے تحقیقی مقالے، ایڈیٹر تے ایڈیٹریل بورڈ دی منظوری توں بعد دو ماہر پارکھیاں اک پاکستان تے دو جا بیرون ملک ماہر کولوں جانچ پرکھ (Blind Review) توں بعد پارکھ جرنل دا حصہ بنائے جان دے نیں۔ تاں جے ایس مجلے دا معیار وی برقرار رہوے تے پنجابی کھوج کاری معیاری لئیاں تے ٹر دی رہوے۔ مجلے وچ بین الاقوامی معیار برقرار رکھن لئی پنجابی دے دو ہنناں لکھتی خطاں ”شاہ مکھی“ تے ”گور مکھی“ نوں مناسب تھاں دتی گئی اے۔ پہلا حصہ شاہ مکھی جد کہ دو جا حصہ گور مکھی رسم الخط تے بنی اے۔ پہلے حصے وچ مہمان شاہ مکھی کھوج کاراں وچوں سب توں پہلا پروفیسر ڈاکٹر خالدہ تسنیم دا مقالہ ”صاحبان دا کردار“ اے جہدے وچ قصہ مرزا صاحبان دی ہیروئن صاحبان دے کردار دا بھرواں جائزہ پیش کر کے کردار دی جی داری تے دھر لے نوں ابھاریا گیا اے۔ ڈاکٹر ارشد اقبال ارشد ہوراں دا عملی تحقیق تے بنی مقالہ ”پنجابی دے ان چھپے سفر نامے“ سفر نامیاں دی ریت روایت وچ انملا وادھانیں۔ ڈاکٹر صاحب نے انتہائی کاوش تے جستجو نال سفر نامے نہ صرف اکٹھے کیے سگوں اوہناں دا بھر پور تحقیقی ویرواوی پیش کیتا اے۔ پاکستانی فلمی صنعت دی تاریخ مس سونیا اللہ رکھا، پی ایچ ڈی سکالر، لیکچرار شعبہ پنجابی لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی دی راقمہ نال مشترکہ تحقیقی کاوش تے اپنی نوعیت دا اچھوتالیتی کم اے جیہڑا یقیناً ادب راہیں اپنا دکھ دکھائے گا۔ ایس مقالے راہیں پنجابی فلم انڈسٹری دے اتار چڑھاؤ تے گوڑھا چانن پایا گیا اے۔ ”قصہ پورن بھگت“ دے سرناویں پٹھ فیصل آباد توں تعلق رکھن والیاں ڈاکٹر شہلا نگار ہوراں دا مقالہ لکھیا اے ایس قصے دی نوعیت کہانی تے کرداراں بارے بھر پور عکاسی کیتی اے۔ ڈاکٹر کلثوم اختر گورنمنٹ زمیندار کالج گجرات نال تعلق رکھدیاں نیں اوہناں دا لیکھ ”اسلامی تصوف دی روایت“ پنجابی دینی ادب وچ نگھر وادھا اے جیہڑا ایس شمارے دی شان وچ وادھا کرے گا۔ ڈاکٹر کرامت مغل ہوراں دا تعلق اسلامیہ کالج ریلوے روڈ نال اے۔ پنجابی ادب دے نوجوان سوجھوان تے کھوج کار نیں ایہناں دا تحقیقی مقالہ ”اجوکی پنجابی نظم وچ ماتھ لوجی“ پنجابی فلسفیانہ ادب دا عکاس اے۔ آخری مقالہ جیہڑا شاہ مکھی لپی دے حصے آیا اوہ ڈاکٹر افتخار احمد سلہری دا تاریخی تحقیق تے بنی مقالہ ”لوک ادب راہیں سلاطین دلی دے عہد دا ویروا“ اے۔ گور مکھی لپی دے حصے دا واحد مقالہ کینیڈا واسی ”سکھند رسنگھ“ ہوراں ”پاش“ دے سرناویں پٹھ لکھیا اے۔ سکھند رہوریں انجینئر نیں تے ماہنامہ Sanavad دے ایڈیٹر نیں۔

8 مقالیاں دے ون پونے تحقیقی طریقیاں تے بنی کلیاں دا گلدستہ پنجاب واسیاں دی خدمت وچ پیش اے۔ جہدی خوشبو رنگ تے تازگی

پنجاب، پنجابیاں تے پنجابی کھوج کاراں لئی تازی ہو دے جھونکے دا کردار ادا کرے گا۔

مدیر پارکھ

ڈاکٹر مجاہدہ بٹ

اسٹنٹ پروفیسر شعبہ پنجابی

لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore (Pakistan)
Vol: 2, July-December 2016, pp08-14

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2017ء، مسلسل شمارہ 2

☆ ڈاکٹر خالدہ نسیم

صاحبان دا کردار

Abstract

The article "Sahiban da Kirdar" is written about the main female character of Qissa Mirza Sahiban. Sahiban is a unique type of brave character, i.e. very near to Heer. It is a symbol of resistance against feudalism. It's also a true lover and ran away for the sake of love. But the internal love for her brothers insists her for their defence which became her defeat and she lost her love by her brothers. She was strong, brave, loving, emotional pretty women of Punjab. We can say her the heroin of Punjabi Classical Qissa's.

صاحبان سیالاں دی دھی سی تے اوہدا باپ سیالاں داسرداری۔ اوہدے باپ داناں کھیوا خاں سی تے اوہ میر، شمیر دی بھین سی۔ پیلو اوہدے پیدا ہون بارے گل کردا اے:

گھر کھیوے دے صاحبان جی منگلوار (1)

کھاندے پندے گھر دی دھی سی کسے شے دی کمی نہیں سی۔ بچپن توں ای سوئی سلکھنی مونہہ چت لگدی سی۔ ٹھم ٹھم کردی ویڑھے وچ جھانجھراں پائی چھن چھن کردی خوشیاں وچ کھیڈدی سی:

عجب روپ تے عجب پوشاک بانگی عجب تیج سریر تے شال دے جی

پھیر دورڑی نال سہیلیاں دے ترٹھے پھرن جیوں ڈارغزال دے جی (2)

ہر شاعر نے اپنی داستان مرزا صاحبان وچ اپنے اپنے انداز نال اوہدے حسن دی تعریف کیتی اے۔ میاں محمد بخش ہوریں لکھدے نیں:

نقشاں اوس دسیاں نقش غلام کیتے تاہیں صاحبان نام تہرا یو نے

لیندے جمداں چت صاحبان خوشیے نال ایہ اسم پکایو نے (3)

اوس زمانے وچ عام طور تے بچے بچیاں دی تعلیم مسجد اں وچ ای ہوندی سی ایس لئی صاحبان دے مایاں وی ایہو فیصلہ کیتا پئی ساڈے سرتے جو اولاد دی تعلیم دا فرض اے اوہنوں پورا کیتا جاوے۔ صاحبان مسیحت پڑھنے پئی سی کہ تھوڑے دن اں بعد اوہدی پھبھی دا پتر مرزا پڑھن لئی آ گیا تے اوہ دوویں کٹھے مسیحت پڑھن لگ پئے۔ اکو گھر وچ اکٹھے رہنا تے کھیڈنا سی تے پڑھن وی کٹھے جان دے۔ بچپن جدوں لڑکپن وچ ڈھلیا تے ایہہ دوویں اک دو بے نال پیار کرن لگ پئے۔ پڑھن پڑھان و سر گیا تے نواں سبق شروع ہو گیا جد قاضی نوں پتا لگاتے اوہ ناراض ہو یا:

”معلم نے ناراض ہو کر دونوں کے کان مروڑے اور فضیحت بسیار کے بعد نصیحت کی پھر صاحبان کی ماں کو

صورت حال سے آگاہ کیا۔“ (4)

میاں محمد دین قادری دسا اے کہ مرزا جدوں پہلے دن مسیحت پڑھیا تے اوہ صاحبان د احسن و جمال ویکھ کے حلال ہو گیا۔ پیلو، صاحبان دی اٹھدی جوانی تے ات خوبصورتی دا ذکر ایس واقعے دے راہیں کردا اے کہ اوہ پنساری دی ہٹی تے تیل لین گئی مرزا صاحبان نوں ویکھ کے انج طور بھورا ہو گیا کہ سبھ کجھ بھل کے اوہ دے حسن وچ گواج گیا تے تیل دی بجائے شہد پھڑا دتا:

صاحبان گئی تیل نوں گئی پساری دے ہٹ

پھر نہ جانے تکرڑی ، ہاڑ نہ جانے وٹ (5)

صاحبان رج کے سوہنی تے حسن وچ دُور دُور تیک اپنا جواب نہیں رکھدی سی۔ اوہنوں آپ وی ہسن تے سپین دا اندازہ سی پر اوہ دے جذبے ا بے کچے سن حسن و جمال، جوانی تے عشق تیاں دا عروج سی۔ صاحبان دے حسن بارے ہر شاعر نے اپنے تصور تے تخیل دے مطابق ودھتوں ودھ گل کیتی اے۔ پیلو صاحبان دیاں میڈھیاں دی تعریف کردا آ کھدا اے:

گزر گز لمیاں میڈھیاں رنگ جو گوری سی

بے دیوے پیالہ زہر دا میں مرزا کدی نہ کردا سی (6)

مرزے صاحبان دی عشق دی گل کھل دی گئی۔ اُڈدی گل اوہدی ماں دے کنیں پے گئی۔ ماں نے اوہنوں مسیتوں اٹھالیا۔ سارے پنڈ وچ بدنامی دے ڈرتوں صاحبان نوں گھر بٹھالیدی اے۔ ماں نے صاحبان نوں سمجھایا تے اوہ صاف مگر گئی۔ آکھن لگی میری تے کوئی خطا ای نہیں:

اٹھے پہر ہے پڑھن ول دھیاں میرا کدے کھیڈ نہ جیونہ نسیا ای

مرزے نال کیہ بولیاں چور ہونیاں دس ہو کیہ تینڈڑا کھسیا ای (7)

پر فیر ہولی ہولی تسلیم کر لیا پئی ایہدے وچ کیہ ہرج اے جو میں مرزے نال ہس بول لیا۔ اکٹھے بہندے کھلونڈے پڑھدے کھیڈ دے سن ایس لئی صاحبان نوں مرزے نال بولن وچ کوئی عجیب نہ لگا۔ مرزا صاحبان دا کردار رومانیت تے انقلابیات دا استعارہ بن کے اخیر تیک سماج نال لڑدے نیں۔ اوہدے نال ٹکر لین دی کوشش کردے نیں۔ جدوں صاحبان دی ماں نے اوہدے ویاہ دی تاریخ دتی تے فیر صاحبان ناراض ہو کے ماں دے نال بڑی دیدہ دلیری نال گل کردی اے۔ اتھے بڑے دھڑلے تے بے باکی نال سارے پچھلے گلے کیتے گئے نیں:

دس خان تے خان ماناں جھوٹری گ نہ پا مائے

جے توں چدھڑاں نال پیار بوہتا کوئی ہور دیویں پرنا مائے (9)

صاحبان اپنے حق لئی ماں نال جھگڑا کیتا۔ اوس اپنے ویاہ لئی اپنی رضامندی نوں اپنا حق سمجھیا اے ایسے لئی اپنی مترئی ماں نوں اوہدی حقیقت وی دسی تے اپنی حیثیت وی۔ صاحبان کردار دی پکی سی پرساری داستاں وچ مرزا تے صاحبان وسیب نال لڑے بھڑدے نظر آوندے نیں اوہناں دے سارے سماجی کچھ اوہناں دی رومانیت تے محبت دے پیدا کردہ نیں۔ اوہ دوویں اک دو بے نال ٹٹک محبت کردے سن تے سماج دے متعلق اکو جہی سوچ رکھدے سن۔ اخیر بھراواں نوں وی پتا لگ گیا تے اوہناں نے پیونوں آکھ کے مرزے نوں واپس اوہدے پنڈ گھلوا دتا۔ جدائی وچ صاحبان روندی رہی۔ مرزے نوں یاد کردی رہی تے اتھے لگدا اے اوہدا فخر تے غرور مک گیا تے اوہدے اندر عاجزی تے ضرورت مندی دا عنصر اُگھڑ آیا۔ ایہہ عاجزی اودوں وی نظر آوندی اے جدوں ویاہ دی خبر سن کے ماسی بیویاں منتاں تر لے کردی اے پئی کسے طرحاں مرزے نوں سد۔ فیر کرموں باہمن نوں آکھیا۔ کرموں باہمن نوں مرزے تیک سنہیا اڑان لئی صاحبان آپ آکھیا تے اوہنوں انعام دالالچ وی دتا۔ کرموں دے اندر داسھیاں جاگ پیا تے اوس صاحبان نوں مرزے دا خیال چھڈن دا آکھیا تے اپنے ول مائل کرن دی کوشش کیتی۔ صاحبان اوس ویلے مشکل وچ پھسی سی۔ کرموں اوہنوں آکھیا بڑا اوکھا کم اے۔ چالھی کوہ جاون دی واٹ اے۔ اوہ چاہندا سی کہ انعام کرام بہتا لہجہ جائے۔ فیر مرزے بارے جھوٹی گل کیتی کہ اوہ تے اگے ای شادی شدہ اے۔ اوہ ایہو چہیاں گلاں کر کے صاحبان دے دل وچ بدگمانی پیدا کرن دی کوشش کیتی:

”کرموں دے سازشی خیالاں تے ایس روئے تے صاحبان اوہنوں جھڑکدی اے“۔ (10)

صاحبان دے کردار دی پاکیزگی ویکھو۔ اوہنے محبت مرزے نال کیتی اے۔ اوہ اپنے مطلب لئی کسے دیاں گلاں وچ نہیں آوندی۔ اوہ اک مضبوط کردار دی مالک سی اوس کرموں دی ٹھیک ٹھاک بے عزتی کردتی۔ صاحبان دانش مندی اوہنوں پتاسی کمیں توں کوں کم لینا اے یاں کس طرحاں لالچ وچ آکے ایہہ لوک کچھ وی کرسکدے نیں۔ ایہہ اوہدی عقل مندی سی کہ ویلے سر مرزے نوں سنہیا گھل کے بلا لیا۔ کہ:

چوتھے نوں چدھڑ ویاہ لے جان گے فیر کیہ کریں گا آن (11)

تاں ای تے مرزے نے آکے اوہنوں چدھڑاں دی ڈولی پین توں بچالیا کیوں جے ایہہ پہلے کرن داکم سی بعد دا نہیں۔ آن والے طوفان توں بچن لئی اوہ بھج نرس کر رہی سی۔ اوہ منصوبہ سازی۔ اوہنے اپنے ولوں پوری واہ لائی تاں جے کرموں باہمن ویلے سراطلاع پہنچا دیوے نہیں تے ہجر فراق دے ہتھوڑے اوہدے سینے تے سٹاں مار کے اوہدے اندر نوں زخمی کردے رہن گے۔ اوہنوں پتاسی کہ مرزا اڑ پڑ پوے گاتے پہلے آن دا فائدہ سی۔ ویاہ توں بعد تے کھیڈ ای مک جانی سی۔ صاحبان قول قرار دی پکی کڑی سی۔ اوہنوں مرزے نال کیتے وعدے دا پاس سی۔ اوہ پیار پا کے نبھانا جاندی سی اوہ چدھڑاں دے منڈے نال ویاہ رچا کے اک بے بس تے مجبور کڑی نہیں بننا چاہندی سی۔ اوہ پنجاب دیاں عام کڑیاں توں وکھری سی۔۔ صاحبان ہتھ دی پکی اے اوہ مرزے نوں وی سبھ کچھ یاد کراون دی کوشش کردی اے۔ جیویں:

تیوں قول دا اج یاد رہیا نہ مول

جدوں وی میثاق کھلوتیاں حاضر رب رسول (12)

صاحبان نون صدق یقین سی۔ پیار اُتے اعتبار سی۔ آکھن نون مرزا بہادر سور ماسی پر جو تیزی، منصوبہ سازی، ویلے دی قدر صاحبان دے کول اے اوہ مرزے کول نہیں۔ اوہ دے کول غرور تے فخر زیادہ سی۔ صاحبان حقیقت پسندی، صاف گوئی۔ صاحبان نون پتاسی پئی جنی چھیتی ہووے اوہ اوس جوہ وچوں نکل جان تے خطرہ ٹل جائے گا۔ ایس لئی:

صاحبان کہیا مرزیا! ایٹھوں بیہے ہل
کس شتابی نیلوی ہور نہ کوئی گل (13)

اوہ مرزے نون نالوں نال تیز کردی اے کدھرے پھرے نہ جان۔ تنقید نگاراں نے وی آکھیا اے کہ صاحبان تے مرزے دی گھوڑی کبی دی نندی اکتی۔ پیلو نے وی صاحبان دے مونہوں نیلی دی مذمت کرائی اے۔ اصل وچ نہ ایہہ مذمت سی تے نہ ای نیلی دی یاں کبی دی نندی سی۔ صاحبان دے موقف نون کوئی سمجھ ای نہیں سکیا۔ ذرا غور کرو ایہہ اوہ موقع اے جتھے مرزا، صاحبان نون نسا کے لے جا رہیا سی۔ ایسے موقعے تے اک تیز رفتار سواری دی لوڑ سی جیہڑی چھیتی تون چھیتی اوہناں نون اوس علاقے تون کڈھ کے لے جاندی جتھے دشمن ای دشمن سن۔ کڑیاں کڈھ کے سائیاں دے سامنے ہولی ہولی یاں سستی نال نہیں ٹریا جاندا۔ ایہہ تاں آپ موت دے مونہہ جان والی گل سی۔ صاحبان تے آپ ظلماں دی ستائی ہوئی سی۔ ایہہ ویلا مصیبتاں تون چھٹن داسی۔ ماں مترئی سی۔ دل وچ اک آس سی کہ مرزا بھج جائے تے محبت دکھاں نون کٹ دے گی۔ اوہنوں تاں کالھ سی وخت جنجال وچوں نکلن دی اوہ تے سچی گل کردی سی کہ ایڈی ماٹھی گھوڑی پھسا دے گی۔ اوہ پودیاں گھوڑیاں نال مقابلہ نہیں سی کر رہی پر اوہنوں پتہ سی بیو دے گھوڑیاں نال مقابلہ پے جانا اے تے فیر بھجیاں نون کون جان دے گاتے اُدھل جان والے تے چور ہوندے نیں۔ اوہناں نون پھرن والے اوہناں نال پیار نہیں کردے بلکہ موقعے تے مار سڈے نیں۔ پنڈاں تھاواں وچ شیواں منگن دا عام رواج اے۔ صاحبان مرزے نون ایہہ دس رہی سی کہ ایہہ گھوڑی ایڈی کمزور گدی اے پتا نہیں خطرے تون بچا سگدی اے کہ نہیں تون کسے تون منگویں ای لے آندا۔ صاحبان دا کردار اک اُدھی کردا اے۔ اوہدی چھیویں حس تیزی۔ اوہ وقت تے ویلے سر آون والیاں گھڑیاں دا عقل مندی نال اندازہ کر لیدی سی۔ اوہنوں پتاسی کہ ویلے دی نماز تے کویلے دیاں ٹکراں نالوں بہتر اے۔ اوہ اُدھلن والیاں دے انجام تون وی باخبر اے:

دوہاں دھراں دی لاپیکے لے چلیوں تون پت
راہ نہ تینوں لہدا مڑ کھیوے آویں و ت
جے لہمن اوہ اسان نون کر سن پکڑ حلال
کوئی نہ تیرے نال ہے لشکر جاہ و جلال
ماری جویں یزیدیاں پاک نبی ﷺ دی آل

سانوں وی پتڑ مارن کردے ہون بھال (14)

مرزے نون ماسی بیو وی آکھیا کہ ہن لے لے کس جا کیوں جے ایہہ ویلا سستی دا نہیں پر مرزا اپنے پنڈ دے نیڑے اپڑ کے سوں گیا۔ صاحبان جگا وندی اے، دس دی اے کہ تون دو دھراں سوہرے تے پیکے دی عزت نون ہتھ پایا اے۔ اوہ دوویں تیری جان دے دشمن نیں۔ ہن کسے ویلے پہنچ کے

سانوں دوہاں نوں جانوں مار دین گے۔ صاحبان اوہنوں دسیا کہ جے توں منگ نہیں چھڈ سکدا تے مینوں غیرت نال لین تے ذرا سوچ اوہ جیہڑے ویاہ والے دن خالی ڈولی لے کے اپنے پنڈ کویں وڑن گے اوہ وی ایس معاشرے دے لوک نیں اوہ وی عزت غیرت دی خاطر لڑن مرن والے پنجاب دے واسی نیں۔ حافظ برخوردار لکھدا اے:

چوری کر کے نیرتر پر بیٹھ نہ رہندے چور
کنڈھے اُتے آئے کے اپنا آپ نہ بوڑ (15)

پر کوئی اثر نہیں۔ باوا بدھ سنگھ جی لکھدے نیں:

”مرزا سوں جاندا اے۔ صاحبان روندی اے کہ مرزا یا جانیں موت نہ مر۔ مینوں کڈھیا ای تے پار لے چل۔

مرزا جواب دیندا اے دن چڑھے چلاں گے تے فیرسوں جاندا اے۔“ (16)

بار بار پریشانی وچ جگاوندی تے دسدی کہ ایڈا بے فکرانہ ہو۔ فیر کہندی کدھرے تیری موت تے نہیں آئی جیہڑی گھرنوں جان نہیں دیندی۔ اوہنوں اپنی موت دا وی یقین ہو چکا سی۔ اوہنوں پتاسی کہ اُدھلن والیاں نوں پیار نال کوئی گھر نہیں موڑ کے لیا وندا۔ صاحبان نوں برے برے خیال ایس لئی آرہے سن کہ اوہ جان دی سی کہ غرور تے سستی انسان نوں تھاں تے مروادیندے نیں:

مٹھیاں بھر جگاوندی یار نوں جاگیے رب دے ناؤں

دھر نہ آپڑی رن صاحبان میری وچالیوں ٹٹی لاؤں (17)

صاحبان نے رب دا واسطہ وی دتا کہ اُٹھ جا۔ پر نہیں۔ فیر دل وچ مرزے دی بیوی بنن دی حسرت ای رہ گئی۔ محبت کیتی سی، اوہدے لئی مصیبتاں وی جھلیاں پر پیار دی پینگھ چڑھائی جیہڑی چڑھن توں پہلاں وچکاروں ٹٹ گئی۔ دُھرا پڑن دا ویلا ای نہ آیا اوہ تے کچھے آون والے کتیاں دی آواز وی پچھاندی سی تے کتیاں دے کارے وی جاندی سی:

شیر و کلپار بھونکدے ، ویکھ جہناں دی دھوں

جیوں مکہ لبھا حاجیاں، مینوں لبھا توں (18)

اوہ تے پچھلے سارے لاپنے چھڈ چکی سی۔ اوہنوں تے منزل تے اپڑن دا چاہی سی۔ اوہدے لئی تے مرزا اوہدا مکہ سی فیر کیوں آکھیا جاسکدا سی کہ اوہدا دل پچھے سی تے اوہ وفادار نہیں سی۔ صاحبان بے وفائیاں سی۔ اوہ تے فساد توں ڈردی سی۔ قتل، تے اوہ وی مرزے دا۔ اوہ جان کے کویں کرواسکدی سی۔ اوہ اک صلح جوکڑی سی۔ اوہنے تیر ایس لئی ٹنگے کہ شاید مرزے سنبھتے نوں ویکھ کے اوہدے بھراواں دے دل وچ رحم آجاوے یاں میں دوواں پاسیاں نوں منتاں تر لیاں نال منالواں گی یاں ماں متری سی بھراتے اوہدے سکے سن اوہ شاید بھین نوں تے اوہدی محبت نوں جان بخش دین گے۔ صاحبان نوں مرزے دے پکے نشانے دا علم سی تے اوہ اوہدے غصے تے آکڑنوں وی جاندی سی ایس لئی جھگڑے دے انجام توں خوفزدہ ہو کے تیر ٹنگے۔ جدوں بھرااگے ودھے تے فیر اوہ منتاں تر لے کردی رہی۔ بچان دی کوشش وی کردی رہی پر کامیاب نہ ہو سکی۔ محبت مرگئی تے اوہنے وی محبت وچ ای جان دے دتی۔ اخیر مرزے دی موت توں بعد دے جذبات انج سامنے آئے:

میرا باجھ خدا توں ساتھ نہیں کوئی ہور

میرا جاسی کُوک خدائے تے میوں کہنوں آکھاں چور (19)

لوک اوہنوں چور کہندے نیں پر صاحبان دا چور کون بنیا؟ سماج نے اوہنوں مرزے دی موت دا ذمہ دار سمجھیا پر کوئی ایس سماج نوں کوں دسے کہ مرزے نوں صاحبان نے نہیں مروایا سگوں مرزے نوں تے اوہدی سستی کاہلی تے فخر غرور نے ڈبویا۔ مرزے دے غرور نے اک عورت دی گل نہ من کے جان گوائی۔ پنجاب دے وسیب وچ زنانی دی گل نوں کوئی اہمیت نہیں دتی جاندی۔ اپنی دل دی لگی تے بھج کے کھیوے چلا گیا پر بھجالین توں بعد نیندر نوں دی کھید نہیں کہہ سکدے۔ مرزا صاحبان دی داستان وچ صاحبان دے کردار تے تنقید صرف مرداں نے کیتی کسے عورت نے صاحبان دے جذبات تے گل نہیں کیتی جے کردی تے شاید صاحبان تے لگے الزام وی گھٹ ہوندے۔ صاحبان اک سچی عورت سی۔ ہر تھاں تے اوہ ہتھیقتاں ای بیان کردی سی۔ جے اوہنے مرزے نوں جان کے مروانا ہوندا تے مرزے نوں سٹے پئے ای مروا دیندی اوہ آسانی نال مروی جاندی۔ اگوں کوئی مزاحمت نہ ہوندی۔ اوہنوں بار بار جگاؤن دی کیہ لوڑ سی۔ ایہہ اوہدے سر الزام اے پئی اوہنے آپ مروایا۔ جے بے وفاسی تے اوہنوں گھروں کیوں بلا وندی تے اوہ آپ گھروں کیوں بھجدی۔

حوالے

- 1- اسلم رانا، پیلو، مرزا صاحبان، ص 29
- 2- محمد بوٹا مرزا صاحبان، لاہور: حمید بک ڈپوسٹن، ص 7
- 3- میاں محمد، مرزا صاحبان، گجرات: شوکت بک ڈپوسٹن، ص 13
- 4- محمد باقر، پنجابی قصے فارسی زبان میں، لاہور: پنجابی ادبی اکیڈمی، 1957ء، ص 75
- 5- پیلو، مرزا صاحبان، ص 29
- 6- محمد دین قادری، میاں، قصہ مرزا صاحبان، ص 13, 14
- 7- پیلو، مرزا صاحبان، ص 32
- 8- محمد بوٹا، مرزا صاحبان، ص 20
- 9- میاں محمد، مرزا صاحبان، ص 61
- 10- اسلم رانا، حرف حقیقت، لاہور: عظیم اکیڈمی، 1996ء، ص 43
- 11- پیلو، مرزا صاحبان، ص 30
- 12- محمد دین، قصہ مرزا صاحبان، ص 71, 72
- 13- برخوردار، حافظ، مرزا صاحبان، ص 104
- 14- احمد شاہ، قصہ مرزا صاحبان، ص 63
- 15- برخوردار، مرزا صاحبان، ص 118
- 16- بدھ سنگھ، باوا، پریم کہانی، لاہور: پنجند اکیڈمی، ص 138
- 17- پیلو، مرزا صاحبان، ص 38
- 18- اوہی
- 19- برخوردار، مرزا صاحبان، ص 131

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore (Pakistan)
Vol: 2, July-December 2016, pp15-36

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2017ء، مسلسل شمارہ 2

☆ ڈاکٹر ارشد اقبال ارشد

پنجابی دے کجھ ان چھپے سفر نامے

Abstract

Unpublished literature has got its peculiar place in research because it is difficult to approach and researcher has to work very hard to bring it to light. In this article, research scholar has exposed 7 unpublished travelogues, all written by renowned Punjabi writers. Research scholar has nicely approached and critically evaluated this work.

سفر نامہ اک اجیہی لکھت اے جس وچ لکھاری اپنے سفر دے تجربے، مشاہدے احساس تے جذبے اُلکین دے نال نال اوس علاقے دیاں رسماں، رواج، رہن سہن، تاریخ، سوچن ڈھنگ دی جانکاری انج دیوے کہ لکھاری اوہناں منظر ادا حصہ دکھالی دیوے۔ اوہ سفر کیلتے علاقے دے ماحول دا حصہ بن کے واقعے انج بیان کرے کہ پڑھن ہارنوں لگے اوہ نال نال سبھ کجھ اکھیں ویکھ رہیا اے۔ سفر نامے وچ لکھاری کسے علاقے دی سیاست، سماج، رہتل، تاریخ تے سفر ویلے پیش آون والے واقعاں دا بیان فی سہین نال کردا اے۔

سفر نامے نوں نثری ادب دی قدیم ترین صنف نیا جاندا اے پنجابی وچ سفر نامے دا سفر 1872 توں شروع ہو یا اوہ منظوم سفر نامے دے روپ وچ سی۔ گورکھی لپی وچ پہلا نثری سفر نامہ 1906ء وچ تے عربی فارسی رسم الخط وچ نثری سفر نامے دی پہلی کتاب 1975ء وچ چھپی پرائیس مختصر عرصے وچ وی ایس صنف نے تیزی نال ترقی کیتی اے۔ کتابی شکل وچ چھپن والے نثری تے منظوم سفر نامیاں دی تعداد دو سو دے نیڑے جد کہ کئی اک سفر نامے لکھتی روپ وچ کجھ جنماں کول موجود نیں۔ جہاں سفر نامیاں تیک اپڑا ہو سکلیا۔ اوہناں دا ویرا انج اے۔

بھارت پھیری / حنیف چودھری / 1980ء:

محمد حنیف چودھری 1980ء وچ بھارت گئے سن تے واپس پرت کے اوہناں اُردو وچ سفر نامہ ”بھارت یا ترا“ دے سرناویں نال لکھیا۔ جیہڑا پہلاں

روزنامہ ”امروز“ وچ قسط وار چھپواتے بعدوں کتابی صورت وچ سامنے آیا۔ ایس اُردو سفر نامے دا پنجابی ترجمہ لکھاری نے آپوں کیتا اے، جیہڑا حالے تیک چھپ نہیں سکیا۔ لکھاری نے ایہدا اقلیمی نسخہ ڈاکٹر مہر عبدالحق لائبریری سرائیکی ریسرچ سنٹر بہاؤ الدین ذکریا یونیورسٹی ملتان نوں دان کردتا اے جتھوں ایہدی کاپی ڈاکٹر حنیف چودھری ہوراں دے تعاون نال حاصل کیتی گئی سی۔ ایس سفر نامے دے مُڈھ وچ لکھاری اپنے سفر دا مقصد بیان کردیاں لکھدے نیں:

”میرے بھارت جان دے دو کارن سن۔ اک تے ایسی کہ میرے پی ایچ ڈی دے تھیسس دا اوہ حصہ مکمل ہو جاوے گا جیہڑا دو پنجاباں دے سمکالی کہانی کاراں دے بارے سی تے دو جا کارن ایسی کہ میں اپنے اوس پنڈ نوں ویکھ سکاں گا جیہدیاں گلیاں وچ میں اپنے سنکیاں اڑیاں نال کھیڈیا سی۔ اوس گھرنوں ویکھ سکاں گا جتھے میں پنڈراں ویہہ ورہے جیتی دے کچے سفنے ویکھے سن۔ اوس ویہڑے نوں ویکھ سکاں گا جتھے میں رڑھیا کردا ساں اپنے ماں دے کچھ پچھے نسیا کردا سی“۔ (1)

پرجدوں حنیف چودھری نے اپنی ماں نوں دسیا کہ اوہ بھارت جا رہیا اے تاں ماں دیاں اکھاں وچوں ہنجو نکلے تے اوہ کہن لگی:

”پتر او تھے نہ جا۔ سن سنتالی چ او تھے ساڈے اُپر گولیاں چلیاں سن۔ سانوں لٹیا گیا سی۔ ہن دی میرے سامنے تنکیاں تلواراں چمک رہیاں نیں۔ بچیاں نوں تلواراں نال ونھیا گیا سی۔ اوہناں دیاں چیرکاں ہن دی میرے کناں وچ سُنائی دیندیاں نیں۔ حتی پتر نہ جا“۔ (2)

حنیف چودھری اپنی ماں نوں سمجھان دی کوشش کردے رہے کہ ہن حالات بدل گئے نیں۔ نفرت دی اگ ٹھنڈی ہو گئی اے پر ماں جی دے دل وچ ڈر خوف موجود رہیا پر آخری ویلے اوہناں او تھے جان دی اجازت دے دتی تے کہن لگیاں:

”اوس گھر دے ویڑھے دی مٹی ضرور لیاویں جیہدے وچ بڑے توں کھیڈ دا ہندا سی۔ اپنی گھر دی کھوئی دا پانی وی لے کے آویں جیہدی مٹھاس حالے وی میری زبان اُتے آ۔ اوس پیری دے پتے وی ضرور لیاویں جیہدی چھاویں بہہ کے میں چرخا کتیا کردی سی۔ اوس گھر دیاں کندھاں نوں میرا سلام آکھیں“۔ (3)

لکھاری ملتان توں لاہور اپڑدے۔ سید سبط الحسن ضیغم، سلیم خاں گئی تے محمد آصف خاں ورگے متراں نوں مل کے دو جے دن واگے اپڑ گئے۔ بارڈر کراس کردیاں ای جسونت سنگھ خمار ڈاکٹر اقبال سنگھ تے ہور پنڈرہ ویہہ پروفیسر شاعر و دووان تے ساہت کارا استقبال لئی کھلو تے سن۔ او تھوں ایہ سدھے گورونانک دیو یونیورسٹی امرتسر اپڑے تے خمار جی نے پانی دھانی منگوا لیا پر ایہناں شراب پین توں انکار کردتا تاں ایہناں لئی لکا (سیون اپ) منگوا یا گیا۔ رات نوں کوی دربار دامڈھ کرشن ملہو ترادی نعت نال، ونھیا گیا۔ حنیف چودھری غیر مسلم دی عشق مصطفیٰ ﷺ وچ ڈبی نعت سُن کے بہت خوش ہوئے۔

مشاعرے توں بعد اوہناں کولوں پاکستانی ادب، پاکستان وچ ویاہ شادی دیاں رسماں بارے سوال پچھے گئے۔ ڈاکٹر مسز موہن جیت نے پاکستانی کہانی کارناں بارے جانکاری لتی۔ اگلے دن فیرو گورونانک دیو یونیورسٹی وچ اک اجلاس دی صدارت کیتی جس وچ یونیورسٹی دے اُستاد ریسرچ سکالرتے کئی شعبیاں دے پردھاناں شرکت کیتی تے اوہناں کولوں ملکہ ترنم نور جہاں، فیض احمد فیض تے پاکستانی فلماں دے حوالے نال وی سوال کیتے گئے۔ یونیورسٹی دی لائبریری وچ صرف پنجابی افسانے دے سیکشن وچ ویہہ بائی ہزار کتاباں سن۔ لکھاری نے یونیورسٹی دے نصاب وچ پاکستانی لکھاریاں دیاں

کتاباں ہون دا ذکر وی کیتا اے۔ امرتسر وچ حنیف چودھری جی جتھے ڈاکٹر کرنیل سنگھ تھند، ڈاکٹر دھرم سنگھ، کلپنا، شرن کھڑتے دو بے لکھاریاں نال ملے، او تھے امرتسر وچ پھر دیاں اوہ بھارتی سماج دیاں کئی تصویریاں وچ دکھاندے نیں، جویں عورت مرد داس رکشے وچ اکوسیٹ تے آرام نال بہہ جانا، عورتاں داسکوٹر چلانا، ہندوواں دا اپنے گھر وچ سور پالنا، انج ای جویں اسیں بیڈھاں بکریاں دے اجڑ پالدے آں۔ فیراک دن فجر ویلے ڈاکٹر تھند دے گھر توں تہی گلی وچ اک مسیت وچ جاوڑے پر:

”مسیت دے دروازے الماریاں، کھڑکیاں سڑیاں ہوئیاں سن۔ صرف کو لے کھڑے سن۔ اندر گھوڑیاں دی لد جاناورا
 س دے پھوں، کتیاں بلیاں دیاں بکیا ہو یا، بچیاں داٹی پیشاب کیتا ہو یا ویکھ کے میرا دل روپیا۔ خدایا تیرے گھر دی
 اپنی بے حرمتی بے عزتی“۔ (4)

تیجے دن چودھری صاحب جالندھر ”اجیت“ دے دفتر اپڑے جتھے سادھو سنگھ ہمدرد اوہناں نوں جی آیاں نوں آکھیا۔ اخبار دے عملے نال ملان، دفتر تے پریس دکھان دے بعد اوہناں نوں گھر لے گئے۔ دو بے دن ہمدرد جی پروفیسر ڈاکٹر دھرم پال نال نکودرول ٹرپے۔ اپنے شہر وچ سلام پیش کر کے اوہ اپنے پنڈول ٹرپے۔ راہ وچ اک کھوئی کول اوس کار کھلا رتی۔ اتھے اک بوہڑ دے رُکھ تے اوس بچپن وچ اپنا ناں چا تو نال لکھیا سی۔ اوس ویکھیا تاں ناں اوسے طرحاں موجود سی۔ اوس رُکھ نوں چھٹی پالئی تے رونا شروع کردتا۔ فیرا اپنے پنڈا پڑ گیا۔ اوہ اپنے پنڈ بارے کئے ای خواب ویکھدا آیا سی پر پنڈ پھنچے تاں:

”ساڈے پنڈ دی مسیت دے اُداس برج کھڑے کسے آون والے داراہ تک رہے سن۔ اُدیک رہے سن کہ
 کوئی آوے تے بانگ دیوے پر میرے ماضی دا سونے رنگا سفنا اودوں کرچی کرچی ہو گیا جدوں میریاں
 اکھاں سامنے اُجڑیا پچڑیا پنڈ آ گیا۔ سوسا سوگھراں دے ایس پنڈ نوں ڈھا کے او تھے کنگ تیجی ہوئی سی۔
 او تھے نہ میرا گھر سی، نہ حویلی..... اے میرے گھر دیو کنڈھو! مینوں اڈیکے بناں تساں کتھے چلی گئی او؟ اے گلیو!
 میرا راہ ویکھدیاں ویکھدیاں کیوں سوں گتیاں او۔ میں تہا نوں ویکھن آیاں، ملن آیاں..... اپنے گھر نوں
 ویکھن دی سک، گلیاں وچ پھرن دا شوق برف دی کار کھلر کے اکھاں راہیں نکلن لگ پیا“۔ (5)

پورے پنڈ وچ بس اک اُجڑی مسیت کھڑی سی پر اوہدا حال وی امرتسر دی مسیت ورگاسی۔ اوہ اپنے کھوہ تے گیا تاں اوہ وی اُجڑیا سی، نہ پھنچے نہ کائنجن، نہ بیڑ تے نہ ای ٹنڈاں۔ البتہ کھوہ دی من تے اوہناں دے ابا جی دے ناں دی اٹ لگی ہوئی سی۔ جدوں نوٹو گرافر اوہدی تصویر لین لگا تاں سادھو سنگھ ہمدرد نے کہیا:

”جدوں ایہ کھوہ، بن آبادی نہیں ہون تے لکھاں من مٹی نے ایہدے وجود نوں نکل لینا اے تے چنگا نہیں کہ ایہ
 اٹ ای کڈھ کے لے جا۔ اپنے باپ دی نشانی۔ اپنے کھوہ دی نشانی جیہڑا فصلاں نوں پانی دیندا سی۔ اج پانی دے
 قطرے نوں ترس رہیا اے“۔ (6)

ایہ اٹ نال لیا ون لئی کڈھ لئی۔ جالندھر واپس اپڑے تاں اجیت بھون کوی دربار دا انتظام سی۔ سادھو سنگھ ہمدرد ہوراں حنیف چودھری نوں اچھا پروہنا بنایا۔ جالندھر دے سارے وڈے شاعر ایس اکٹھ وچ موجود سن۔ ایس موقعے تے ایشر سنگھ اٹاری نے ”پاکستانی پنجابی ادب دیاں نویاں جھوکاں“ دے

سرناویں نال بھرواں لیکھ وی پڑھیا۔

جالندھرتوں حنیف چودھری جی واپس امرتسر آگئے۔ گھروں پتردا آیا خط ملیا۔ نکلے پتردی بیماری دی خبر پڑھ کے پریشان ہو گئے۔ فیرتھند اوہناں نوں ”ٹیاز“ دی ایڈیٹر مسز مختار سنگھ سندھو دے گھر لے گئے۔ اگلے دن اوہ دلی اپڑ گئے۔ چاندنی چوک وچ بھاپا پریتم سنگھ نال ملاقات توں بعد ونجارا بیدی دے گھر جان لئی اجازت لیتی تاں جس رکشے وچ اوہ سٹیشن توں چاندنی چوک اپڑے سن، اوہ ایہ جان توں بعد حنیف ملتان توں آیا اے اپنی ماں نوں اوہنوں ملان لے آیا جیہڑی ونڈ دیاں کہانی چھوہ بیٹھی۔ اپنے دلی قیام دے دوران حنیف چودھری ونجارا بیدی، کرن جیت سنگھ، امرتا پریتم، امروز، اجیت کور، اپنا، بلونت گارگی، چندن نیگی، بچت کور، ڈاکٹر سویندر سنگھ، ڈاکٹر اوپل، ڈاکٹر مجیب سنگھ، دیوند، جسونت سنگھ کنول تے پنجابی دے کجھ لکھاریاں نوں ملے۔ حنیف چودھری نے پنجابی دے ایہناں سوجھواناں، نقاداں تے محققاں بارے کافی جانکاری دتی اے۔ خاص طور تے ونجارا بیدی، امرتا پریتم، چندن نیگی، جسونت سنگھ کنول تے بلونت گارگی دے ادبی کم کاراں بارے کافی تفصیل نال لکھیا اے۔

دلی توں حنیف چودھری جسونت سنگھ کنول نال لدھیانہ اپڑے۔ لدھیانہ توں اوہناں دے پنڈ ڈھوڈی کے چلے گئے جتھے اوہدی ملاقات جسونت دی ماں نال ہوئی جہنے اوہناں نوں ملتان دے پرہلا دجھگت بارے اک کہانی سنائی۔ ورک ولوں واپس لدھیانہ آگئے تے کھتی باڈی یونیورسٹی لدھیانہ دے ڈائریکٹر جنرل تے معروف کہانی کار کلونت سنگھ ورک کول اپڑ گئے جیہڑے اوہناں نوں یونیورسٹی دے دکھ دکھ شعبے دکھان دے بعد اپنے گھر لے گئے۔ لدھیانہ اوہ اک دن رگھیر سنگھ کول وی رہے۔ لدھیانہ توں اوہ چنڈی گڑھ دی بس وچ بہہ گئے۔ چنڈی گڑھ وچ ڈاکٹر قیصر سنگھ، ڈاکٹر عطر سنگھ، پنچتر، راجندر سنگھ ہمدرد، سنت سنگھ سیکھوں تے کجھ ہور ساہت کاراں نوں مل کے جالندھر چلے گئے جتھے اوہناں دے کلاس فیلو تے پنجابی غزل دے اگے شاعر الفت باجوه نے اوہناں دی پردھاگی وچ کوی دربار دا اعلان کیتا۔ ایس مشاعرے وچ استاد دامن، فیروز الدین شرف، مولانا بخش کشتہ تے راسخ فرید کوٹی دے شاگرداں نے مشاعرے دی پرانی روایت موجب پہلاں اپنے اپنے استاد دا کلام پڑھیا۔ دو جے دن اوہ امرتسر اپڑے جتھے ڈاکٹر جوگندر کیروں اوہناں نوں اڈیک رہے سن جیہڑے اوہناں نوں گولڈن ٹمپل، جلیانوالا باغ تے دو جیاں اہم تھاواں دی سیر کران دے نال نال پنجابی دے کئی وڈے لکھاریاں جو یں شمشیر سنگھ اشوک، گل چوہان، امریک سنگھ، اوتار جوڑا تے دو جے بجاں نال ملاؤندے رہے تے فیراٹاری سٹیشن تیک اپڑا دتا جتھوں ٹرین راہیں اوہ پاکستان آگئے پر بارڈر کراس کرن توں بعد جدوں پاکستانی اہلکاراں دے حضور پیش ہوئے تے بہت ساریاں انڈین کتاباں دیکھ کے اوہناں نال قابل افسوس سلوک ہویا۔

لکھاری ہون پاروں حنیف چودھری دی لکھاریاں نال سانجھ پہلاں توں وی موجود سی۔ ایس لئی اوہ بھارت وچ جہناں لوکاں نوں ملے اوہ زیادہ تر شاعر، ادیب، پروفیسر، افسانہ نگار، نقاد تے محقق سن تے اوہنے ایہناں شاعراں ادیبوں دے ادبی مکاں بارے کافی جانکاری دتی اے۔ اوہ تھے بھارت دی رہتل تے لوکائی دے مزاجاں بارے وی کافی جانکاری دتی اے، جو یں:

”جتھے بس رکدی ڈرائیور اوہ تھے بوتل منہ نوں لالیبدا۔ نشہ چڑھن دی بجائے اوہ دیاں لال اکھاں باہر آجان دیاں۔

سارے پنجاب اندر جنا دارو اک دن وچ پیتا جاندا اے دو جے صوبیاں وچ اک ہفتے وچ اندراونی کھپت

اے۔“ (7)

لکھاری نے دوواں مکاں دے لوکاں دے ورتارے تے ماحول وچ سانجھاں وی تلاش کیتیاں نیں۔ سبھ توں پہلاں تاں اوس نے پلس دے

روئے دی سانجھ دانوٹس لیا اے۔ دوواں پاسے رشوت لین دی بدعت نوں بیانیا اے۔ دوواں پاسے مزدور تے مل مالک وی اکو چھپے دسدے نیں۔ جدوں بونس منگن دے جرم وچ تھانے پھڑائے جان والے اک مزدور دی موت ہو گئی تے اوس دوجے مزدوراں دا ہڑتالی جلسہ ویکھ کے آکھیا:

”میں سوچیں پئے گیا کہ کئی مطابقت اے دوواں مکاں دے فیکٹری مالکاں وچکار۔ پہلاں دھرتی اک سی۔ اکو ای سیاست، اکو ای سوچ۔ اکو ای طریقہ کار۔ فیکٹری مالک ہر سال خسار ا وکھا کے دوجے صوبے وچ اک نوں فیکٹری اُسر لیندا اے جد کہ مزدور دے لہودی اک چھٹ دا فیکٹری دے وڈے بوے اُپر نشان تک نہیں ہوندا۔

کناستنا اے دوہاں مکاں دا مزدور“۔ (8)

پنجابی دے نامور محقق، نقاد، غزل گو شاعر تے روزوار ”اجیت“ دے پچھلے ایڈیٹر سادھو سنگھ ہمدرد ہوراں لکھیا اے:

”ایس سفر نامے وچ بہو پکھی سوچھ تے سمجھ دے آدھار اُتے نواں تجربہ کیتا گیا ہے۔ اوہ ہے پڑھیار نوں نال لے کے ٹرن دا تجربہ ورنہ ودھیرے سفر نامے خشک تے اکتان والے ہوندے نیں۔ حنیف چودھری ستھانک یاں راجسی بحث تے گٹھ بندی توں بچ کے ٹھوس پری تھیا وچ ایس سفر نامے نوں لکھیا اے۔ میرے خیال اُنساں ایہ لکھت سفر نامہ گھٹ تے رپورتاژ ودھیرا اے“۔ (9)

ہمدرد ہوراں دا خیال کافی حد تک درست سی کہ ایس وچ رپورتاژ دا اثر زیادہ اے کیوں جے لکھاری نے تاریخ وول اک ادھی تھان تے ای جھات ماری اے ہاں جذبیاں تے احساساں دا اظہار اوہناں تھان تھان تے کیتا اے ڈاکٹر عطر سنگھ دا خیال اے:

”ایہ سفر نامہ گھٹ تے ناول ودھیرا اے“۔ (10)

حنیف چودھری جی کیوں جے آپوں کہانی کار تے ناول کار نیں۔ ایس لئی اوہناں سفر نامہ لکھدیاں وی فکشن دا انداز ورتیا اے۔ اوہ کسے رکشے تے سفر کر دے تاں رکشے والا یاں اوہدی ماں پاکستان توں ہجرت کر کے گئی ہوندی لکھاری اوہناں دیاں یاداں نوں سفر نامے دا حصہ بنان لگ پیندا اے۔ اوہ کسے لکھاری دے گھر جان دے نیں تاں اوہدی ماں یاں پیو پاکستان وچ رہ گئے اپنے پنڈ تے پنڈ واسیاں دی گلاں چھوہ دیندے سگوں تن چار کردار تاں اوس نوں امانتاں دے دتیاں جیہڑیاں اوہ 33 سال بعد حنیف چودھری دے ہتھ پاکستان گھل رہے سن۔ ایسے طرح چنڈی گڑھ توں امرتسر آؤندیاں راہ وچ بس دا انجن فیل ہو گیا۔ سارے مسافر دو جیاں گڈیاں تے بہہ کے اگے چلے گئے۔ ڈرائیور کنڈیکٹر گڈی چھڈ کے واپس چنڈی گڑھ چلے گئے۔ حنیف چودھری تے بس وچ ملن والا مکھن سنگھ ای او تھے ادھی رات نوں رہ گئے فیر مکھن سنگھ اوس نوں اپنے پنڈ لے گیا جتھے اوہدی ملاقات جیجاں تے اوہدے پتی نال ہوئی۔ جیجاں مسلمان بی بی سی جہوں ونڈ ویلے غنڈیاں اغوا کر لیا سی تے ہن اوہ مسلمان ہونداں وی اک سکھ ول وس رہی اے۔ انج دیاں اک دوہور کہانیاں وی ایس سفر نامے وچ دکھالی دیندیاں نیں۔ ایہناں کہانیاں پاروں ایہ سفر نامہ گھٹ تے ناول ودھیرا لگدا اے۔

مجموعی طور تے ”بھارت پھیری“ حنیف چودھری دا اچھا سفر نامہ اے جس وچ سفر نامے دا حسن، ہڈ پتی دی چس، فکشن ورگی دلچسپی، رپورتاژ دا تزکاتے المیہ ڈرامے دے عنصر عام دکھالی دیندے نیں۔

چڑی دا بوٹ / سلیم گل / 1997ء:

محمد سلیم گل 1951-01-15 نوں میاں چنوں وچ کمال دین ہوراں دے گھر پیدا ہوئے۔ ایم اے تیک تعلیم مکمل کرن توں بعد اوہناں اک صحافی وچوں اپنی حیاتی دا مڈھ بنھیا۔ روزنامہ ”مساوات“ وچ کالم لکھدے رہے۔ محمد سلیم گل سیر و سیاحت دے رسیانیں تے اوہناں دا کہنا اے کہ جدوں اوہ ستویں جماعت وچ سن، او دوں توں لے کے ہن تیک ہر سال کسے نہ کسے علاقے دی سیر کرن ضرور جاندے نیں۔ پاکستان دے شمالی علاقہ جات تے وادی کشمیر وچ اوہ کئی وار جا چکے نیں۔ محمد سلیم گل ہوراں دا کہنا اے کہ ”اوہناں 107 کتاباں لکھیاں نیں جہناں وچوں برباد نسلیں (کالم) نبی رحمت (سیرت رسول ﷺ)“ چڑی دا بوٹ (سفرنامہ)“ ترنجناں دے وین (ناول)“ جمہوریت راوی سے طلوع ہوتی ہے (تاریخ) تے زخم زخم دھرتی (سیاست) چھپ چکیاں“ نیں۔ (11)

محمد سلیم گل ہوراں دا ایہ سفرنامہ ”چوی دا بوٹ“ لکھیا تاں پنجابی وچ گیا سی پرفیورے کسے سجن دے مشورے تے اوہناں ایہدا اُردو ترجمہ کر کے چھپوایا پر پنجابی سفرنامہ اے تیک قلمی شکل وچ اوہناں کول موجود اے جیہڑا "12x7" دے پیراں تے لکھیا اے۔ کل 160 صفحے نیں۔ ہر صفحے تے 21 سطوراں نیں۔ ایہ سفرنامہ کشمیر دی سیر دے حوالے نال لکھیا گیا اے۔ سفرنامے دے مڈھ وچ محمد سلیم گل لکھدے نیں کہ اوہناں دے پیریں چکر اے تے اوہ کتے نہ کتے ٹرے ای رہندے نیں پر اپنی ماں دی عمر دے آخری دس سال اوہناں ماں ساہنویں ہتھیار سٹ دتے سن تے سیر تے جانا تاں دور دی گل اے ماں سامنے بولنا دی چھڈ دتاسی پر جولائی 1997ء وچ ماں جی ایس دنیا توں چلانا کر گئے تاں خورے اوہناں پیراں دیاں زنجیراں دی ٹٹ گئیاں۔ راہواں روکن والا کوئی نہیں سی رہیا۔

لکھاری نے پہلاں تاں اپنے بلی نال اسلام آباد جان تے اوہدے آل دوالے دیاں تھاواں دی سیر کرن دی گل کہتی اے۔ اوہ مری دی بھیڑ تے ماحول توں وی اوزارای وکھالی دیندے نیں کیوں جے اتجھے لوک سیر کرن گھٹ تے نمائش کرن زیادہ جاندے سن۔ ایہدے بعد لکھاری اپنے مٹرڈاکٹر عطاء مرحوم دا خاکہ بڑی محبت تے سہین نال اُلکیا اے جس پاروں ایہتوں سفرنامہ سوانح عمری دے دائرے وچ داخل ہو جاند اے۔

فیر کشمیر ول سفر دا مڈھ بھجدا اے۔ چار مٹر اں دا قافلہ کار تے کشمیر ول ٹر پیتے رگل ہوراں دے قلم دیاں مہاراں تاریخ ول مٹر گئیاں۔ لکھاری نے پہلاں راو لپنڈی دی تاریخ بیان کہتی اے فیر مظفر آباد نوں وسان والیاں توں اجو کے عہد تیک دیاں گلاں دسن لگ پیندا اے۔ ایس علاقے دے اولیائے کرام، قلعے سیاحتی مقاماں دی دس پاوں توں بعد لکھاری کشمیر دی سیر دے کارن لکھدا اے۔ اوہدے بعد کشمیر جان والے دکھ دکھ رستیاں بارے واقشی کرانی اے۔ اوہناں ست راہواں بارے ای نہیں دسیا سگوں ایہ وی لکھیا اے کہ کیہڑے راہ تھانی کیہڑا کیہڑا شہر تے پنڈا آؤندا اے تے کیہڑی تھاں کتھوں کئی دور اے۔ مثال وچوں برا کوٹ دے سرنا نوں پٹھ لکھیا اے:

”ایہ راہ ایبٹ آباد مانسہرہ بڑا سی موڑاں توں گڑھی حبیب اللہ دے راہیں مظفر آباد نوں آؤندا اے۔

ایبٹ آباد توں گڑھی حبیب اللہ ۵۳ کلومیٹر اے تے گڑھی حبیب اللہ توں ہور ستاراں میل اگے سفر

کر کے مظفر آباد اڑیا جا سکدا اے۔ گڑھی حبیب اللہ دریائے کنہار دا نظارا وی کہتا جا سکدا

آزاد کشمیر دی انتظامی تقسیم جس وچ ڈویژن، ضلعے تے تحصیلاں بارے جا نکاری شامل اے دا ویروا کران توں بعد لکھاری نے اپنے دا دکھان، ریشیاں تے مظفر گڑھ ول سفر دی تفصیل بیان کیتی اے پر سفر دے حالاں دا مختصر ذکر کرن توں بعد اوہ اک وار فیر اپنی جا نکاری قاری نال سائھی کرن لگ پیندا اے۔ اوس وادی نیلم توں اڈ آزاد کشمیر دیاں دو جیاں دیکھن جوگ تھاواں پھیکہ، کنڈل شاہی، کشن وادی، جاگراں، اٹھ مقام، دواریاں، شارد، کیل، ہمت تے تاؤ بٹ دا تعارف کرایا اے۔

فیر گل جی اپنے نال سیر کران لے ٹردے نیں۔ اوہ اپنی کار تے بالا کوٹ اپڑ چکے۔ او تھوں اوہ گڑھی حبیب تے مظفر آباد توں ہوندے ہوئے دریائے نیلم دے نال نال وادی نیلم دے سفر تے نکل پئے۔ اکبر شاہ گڈی دی ڈرائیونگ سیٹ تے بیٹھاسی، جیہڑا خطرناک تے پُر پیچ راہواں تے وی گڈی ہولی نہیں چلا سکد اسی۔ تقریباً اک سو خطرناک پہاڑی موڑاں توں لنگھ کے اوہ اٹھ مقام اپڑے پر ایڈوانس بنگ نہ ہون پاروں کسے وی بنگلے والے نے اوہناں نوں رہن لئی تھان نہ دتی اوہناں گڈی نیلم ول پادتی جتھے اوہناں نوں اک کمرہ مل گیا پر کمرہ ملن توں پہلاں گڈی وچ چارے متر اک دو جے نال چھو لاں کر دے دسدے نیں۔ رات نیلم وادی رہن دے بعد ایہ ”شارد“ ول ٹر پئے جدوں ”دواریاں نالے“ کول اپڑے تاں ایہ نال ”سڑک تے دو ڈھائی سو فٹ اپنا بستر وچھا کے لمایا ہویا سی“ گڈیاں دی لمی لائن لگی سی۔ اخیر اک ڈرائیور ہمت کر کے پانی دے وچوں ای گڈی کڈھ کے لے گیا تے باقی اوہدی پیروی کر دے گئے۔ جدوں ایہناں دی واری آئی تاں کھے اکبر شاہ گڈی کڈھن دی کوشش کیتی ایہ تنوں اوہدے اگے اگے ٹر پئے تاں جے کتے کوئی ٹویا ہووے تاں اکبر شاہ نوں دسیا جاسکے پر:

”بارش ہن تیز لہہ پئی سی تے فیرا کو واری اُتوں پہاڑاں توں بارش دے پانی دا اک وڈا سار تے چوڑا سار ریلوا چھالاں مار داتے روئی پاؤندا تھلے لہہ آیتے ساڈے دیکھدیاں دیکھدیاں ای کار نال ٹکرا گیا تے سانوں انج لگا کہ ساڈا کلیجہ اُچھل کے طلق راہیں باہر آؤن لگا اے۔ ایس ریلے نے کار نوں چک کے عین او تھے جھڈ تے جتھے پانی نیوان وچ دریائے نیلم وچ ڈگدا پیا سی۔ گڈی دے اندر پانی ای پانی بھر گیا تے گڈی بند ہو گئی۔ اسیں چھیتی نال گڈی ول نئے، اکبر شاہ بری طرح بھج گیا ہویا سی پر اوہ حوصلے تے ہوش وچ سی، اوہنے اپنی خیریت دس کے سانوں آکھیا۔ ”چھیتی نال گڈی نوں دھکا لاکے تے پار لے جان دی کوشش کرو، اسیں انج ای کیتا تے بڑیاں مشکلاں نال گڈی نوں دھکا لاکے پار لے گئے“۔ (13)

گڈی صاف کر کے ایہ لوک شارد اپڑے تاں او تھے فیر بنگلے دا مسئلہ کھڑا سی پر سیکرٹری جنگلات اوس ویلے بنگلے وچ موجود سن جہناں دی مہربانی نال ایہناں نوں کمرہ ای نہیں سگوں وی آئی پی پروٹوکول وی مل گیا۔ اتھے ایہناں نالے سرگن تے پہاڑی اُتے موجود آثار قدیمہ دیکھن دی دس پاؤن دے نال نال سجناں نال ہون والی گپ شپ تے دو جیاں رُجھاں دی تفصیل وی دسی اے۔ چار یاراں دے ایس ٹولے وادی جہلم ول مونہہ کرتا۔ اتھے دی دکھ وکھ راہواں دی جا نکاری دین توں اڈ لکھاری نے جہلم وادی دیاں دیکھن یوگ تھاواں سیڑی، سراں، دھنی بقالاں، نیلی، چناری، سُدھن گلی، ڈنہ کچیلی، لون بنگلہ تے ڈنکیاں بارے دسیا کہ کیہڑی تھان کتھوں کئی دوراے تے کیوں اپڑا جاسکد اے۔ ایہدے بعد لکھاری نے سفر دا پروگرام بنن، سجناں دے رلن، اپنی طبیعت خراب ہون دے باوجود سجناں نال سیر تے ٹر پین تے راولپنڈی وچ اپنے سنگی بھٹو دے ماسی دے گھر رہن، ٹورازم دے دفتر لیٹ اپڑن پاروں بنگلے

نہ ہوں جس پاروں بعد اوہناں نوں پریشانی داسا منا کرنا پیا، یعنی لکھاری نے اگلیاں کئی منزلاں دی دس پاؤن دے بعد فیروز رامانی انداز اختیار کردیاں سفر دا پروگرام بنن تے سفر دے مڈھ بارے گلاں دسیاں نیں فیروز باغ ول جان دیاں سدھن گلی ٹھہرن دی کہانی چھوہ دتی اے۔ راہ دیاں اوکڑاں دی دس پاؤن دے نال نال لکھاری بڑے سواد لے ڈھنگ نال سبحان دیاں چوہلاں تے گپ شپ نوں وی سفر نامے دا حصہ بنایا اے۔ ارجا، راولا کوٹ دے سفر دے حال بیان توں بعد لکھاری میر پور دے سرناویں نال سفر کہانی اگے لوری اے۔

ایہناں دے اک متر منظور نے اپنے خط وچ مرزا شبیر نوں لکھی سی کہ اوہ جتھے بنک وچ نوکری کر دا اے، اوہ تھے جان لئی ریل توں لے کے بس، موٹر بوٹ توں لے کے کھوتے تے پیدل سفر تیک داسہارا لینا پیندا اے۔ بس ایہناں نے خادم آباد جان دا ارادہ کر لیا تے ایہناں ساریاں سواریاں دی مدد نال اوس اخیر خادم آباد جان دا ذکر تفصیل نال کیتا اے۔ وچ وچ دریائے پونچھ، منگلا جھیل تے خاص طور تے کشمیر دی تاریخ ول اشارے کردیاں خادم آباد اپڑن دی تفصیل لکھی اے۔ ایہ چھوٹا جیہا پنڈا اے جس دے بےتے واسی باہر دے مکاں وچ آباد نیں تے زرمبادلہ دی شکل وچ کافی رقم پاکستان گھل رہے نیں۔ ایسے پاروں ایس پنڈا ملک دے پنج چھ وڈے بنکاں نے اپنیاں برانچاں کھولیاں ہوئیاں نیں۔ ایہناں دا سخن منظوری اتھے ای بنک دی ملازمت کر رہی سی۔ خادم آباد اپڑن دے بعد چھیتی ای ایس قصبے دی سیر توں واپس ہو گئے پر منظور اے ایہناں دا چھوڑا سہن نوں تیار نہیں سی۔ ایس لئی لکھاری اے کجھ دن اتھے ای رہیا۔ اوہ بن خادم آباد چھڈ کے کشمیر دی وادی بارے اپنا کتابی علم سا نچھا کرن لگ پیا اے۔ کشمیر دی تاریخ تے اوہ دیاں مشہور تھاواں بارے کس لکھاری نے کیہ لکھی اے، کیہڑے قصبے وچ کیہڑی تاریخ تھیں اے۔ اوہ دے نال کیہڑے مذہب دے کس وڈیرے بارے کہانیاں جڑیاں نیں۔ گل جی بھروسے جانکاری دیندے نیں۔ میر پور دے نیڑے دیاں دیکھن یوگ تھاواں دی گل کردیاں لکھاری کھڑی شریف، جنڈی چونتڑہ، بھمبر، افتخار آباد تے باغسر بارے جانکاری دیندے نیں۔ باغسر بارے لکھدے نیں:

”وادی سہتی بڑا ای سوہنا سیر کرن والا تھاں اے۔ وادی سہتی نوں ترقی دین وچ مغل شاہواں دا بڑا حصہ اے کیوں جے اوہ کشمیر جان دے اتھے رُک کے جان دے سی۔ اوہناں ویلے تے وادی سہتی دی عسکری حیثیت وی سی، اوہناں اتھے اک قلعہ وی بنوایا سی تے ایہ ای اوہ جگہ اے جتھے جہانگیر بادشاہ نے اپنے آخری دم دتے سن۔ بھمبر وچ محکمہ جنگلات تے جنڈی چونتڑہ وچ محکمہ سیاحت دے بنگلے سیر کرن والیاں نوں رہن دیاں سہولتاں دیندے نیں۔“ (14)

ایہدے بعد لکھاری نے ضلع کوٹلی تے ضلع پونچھ دیاں اہم سیر کرن والیاں تھاواں بارے جانکاری دتی اے تے اوہناں دی تاریخی اہمیت وی بیان کیتی اے۔ فیروز لکھاری ”کشمیری تے اوہناں دے رویے“ دے سرناویں نال کشمیریاں نوں مہمان نواز تے ٹٹ کے پیار کرن والے وی کہندے نیں تے اوہناں دے شکی مزاج ہون دی دس وی پاؤندے نیں۔ ایس توں بعد لکھاری کشمیر دی تاریخ تے جغرافیہ بارے جانکاری دینا شروع کیتی اے۔ ایس باب وچ لکھاری نے تحقیقی انداز اختیار کردیاں دکھ وکھ کتاباں توں استفادہ کیتا ای نہیں سگوں اوہناں دے حوالے وی دتے نیں۔ اوہناں عرفی، البیرونی، ہیون سانگ، اورل سٹین، سمٹھ، پروفیسر محی الدین مہاجنی، اولڈن برگ، پنڈت کلہن تے اقبال ناتھ دیاں لکھتاں وچوں کشمیر دی تاریخ بارے حوالے دین دے نال نال آئین اکبری، رامائن، راج ترنجینی، ٹرانسفارمیشن آف سکھ ازم تے مہا بھارت ورگیاں کتاباں وچوں وی استفادہ کیتا اے۔ محمد سلیم گل ہوراں دا کہنا اے

کہ اوہناں دے ابا جی وی سیر دے بڑے شوقین سن تے اوہ وی اکثر کشمیر دی سیر نوں جایا کر دے سن۔ آخری وار اوہ 1941ء وچ کشمیر گئے سن۔ اوہناں اپنے ابا جی کولوں اوہناں دے سفر اں دے حال سُنے تے ”پارلا کشمیر“ دے عنوان نال انڈین کشمیر دیاں دکھ دکھ تھاواں بارامولا، سری نگری، گلگرگ، امر ناتھ، نشاط باغ، شالامار باغ، وولر جھیل، وچھی گام، تلکین جھیل، مالن دی جھیل، مکرنانگ، پہلگام، وادی لولاب، انت ناگ، چرار شریف، حضرت بل شریف تے بانہال بارے کافی جانکاری دتی اے۔ انج ایہ ونڈتوں بعد لکھیا جان والا پہلا سفر نامہ بند اے جس وچ دوواں پاسیاں دے کشمیر بارے جانکاری اک تھاں کٹھی کیتی گئی اے۔ کشمیر دی تاریخ تے جغرافیہ بارے دس پاؤں دے بعد لکھاری اپنے سفر ول پرند اے تے وادی لیپا، ریشیا تے داؤ کھان ول لے ٹردا اے پر سفر دے نال نال فیروہانی مذہبی تے سماجی تاریخ ول اشارے کر دیاں ایس علاقے بارے کجھ تاریخی ٹیوے لاؤندیاں وی دسد اے۔ جویں ریشیاں دی سیر کر دیاں آکھدے نیں:

”رگ وید، وچ کجھ ایہو جیہے مقدس بندیاں دا ذکر اے جیہڑے براہمنوں توں وی بلند مرتبے دے سچھے جاندے سی۔ ایہناں وچ اولیت ایہو جیہے بندیاں نوں سی جیہڑے خموش رہندے سی تے جہناں دی غذا ای خموشی سی۔ ایہ روحانی طور تے اعلیٰ مرتبے تے فائز لوک سن۔ ایہ کلم کلے آبادیاں توں دور غور و فکر تے روحانی ریاضتاں وچ لگے رہندے۔ ایہناں نوں رشی آکھیا جانداسی۔ ایہناں دی اک وڈی تعداد جنگلاں تے پہاڑاں تے رہنا پسند کردی جتھوں دی خموشی اوہناں اگے کسے رکاوٹ دی سبب نہیں سی بندی۔ ایس تھاں دے محل وقوع، اوکھے رستے تے خاموش جنگل ویکھ کے ایہو لگدا اے پئی کسے ویلے ایہ تھاں رشی لوکاں دی عبادت تے ریاضت لئی اوہناں دی من بھاوندی تھاں سی تے اوہناں دی نسبت نال ایس تھاں نوں ریشیاں آکھیا جاون لگ پیا۔ کشمیر وچ اک تصوف دے سلسلے دانان وی ”رشی“ اے۔ ایس سلسلے دے بانی حضرت شیخ العالم المعروف نندرشی سن۔ ایس سلسلے دے بزرگاں دے اتھے رہن پاروں وی ایس دانان ریشیاں ہوسکد اے“۔ (15)

ایس سفر نامے وچ جتھے تاریخ، جغرافیہ، سیاست، قدرتی نظاریاں دی منظر کشی، دکھ دکھ ہوٹلاں تے ریسٹ ہاؤس دے نکلے عملے دے تعاون تے ون سونے کھانے پکان والیاں دا ذکر موجود اے۔ او تھے گل ہوراں اپنے بھناں متراں دے کردار وی بڑے سپہن نال اُلکے نیں۔ خاص طور تے اوہناں اپنے دوست خواجے دا کردار بڑی تفصیل تے سپہن نال بیانیا اے۔ خواجے بارے لکھدے نیں:

”خواجہ اپچی سونین اے تے فیرو تھوں جو نیئر کیمرج کر کے تے ٹاٹین ہو گیا تے انج ساڈا جماعتی بن گیا تے جو اسیں نور کھوہن ڈھبے ساں، اوہوای اوہنے کھوہنا شروع کر دتا۔ بڑے ای خوفناک ہیبت ناک تے خطرناک قسم دے اوہ لمحے ہوندے نیں جدوں خواجے تے انگریزی وارد ہو رہی ہووے تے فیرو ایہ احساس وی باقی نہیں رہندا کہ خواجے دے جہاڑے زیادہ خطرناک نیں یاں اوہدی انگریزی؟ خاص طور تے اوہ ویلا جدوں خواجے دا مخاطب پیدل ہووے۔ ایہ حالت دیکھن والی ہوندی اے۔ خواجے دی انگریزی دی لپیٹ

وچ پھس کے تے میں وڈے وڈے ناڈھو کھاناں نوں پھڑ پھڑاؤندے دیکھیا اے۔ سنگھ سک جانا تے ایہو

جیہے ویلے عام جیہی گل اے۔ میں کئی بندیاں نوں اخیر منناؤندیاں تے میں میں کردیاں دیکھیا اے۔“ (16)

ایس سفر نامے وچ لکھاری نے تاریخ توں اڈسیاست، ثقافت تے معیشت ول وی نظر ماری اے۔ اوہ سنجیدگی نال کشمیر دی تاریخ بیان کردے تے بجاں دی گپ شپ وچ ایس سفر نامے نوں مزاح داتر کاوی لاؤندے نیں۔ مجموعی طور تے ایس وچ سفر نامے دے سبھے حسن وکھالی دیندے نیں۔ ہاں کدھرے کدھرے حسن ترتیب دی کمی گدی اے۔ مسودے نوں سو دھن تے اک دو تھاواں تے کجھ پیرے ہور شامل کرن دی لوڑ اے تاں بے قاری نوں جیہڑی تشنگی محسوس ہوندی اے یاں جتھے سفر نامے دا تسلسل ٹھدا سد اے اوہ جڑ سکے۔

یورپ ول جہات / پروفیسر سعید احمد:

مرحوم خالد محمود تو گدی وی (17) نے اپنے ایم اے پنجابی دے مقالے ”پنجابی ادب وچ سفر نامے دی روایت“ وچ پروفیسر سعید احمد (سعید فارانی) دے دو ان چھپے سفر نامیاں ”جینگ وچ بائی دیہاڑے“ تے ”جہلم توں ڈینیوب تیکر“ دی دس پائی اے۔ جدوں پروفیسر سعید احمد ہوراں نال ایہناں سفر نامیاں دے حوالے نال رابطہ قائم کیتا تاں اوہناں فرمایا کہ ایہ سفر نامے کاغذاں تے کتاباں دے ڈھیر وچ کدھرے دے گئے نیں تے میں ایہناں دی بھال کر کے گھل دیاں گا۔ دوبار رابطہ کرن تے اوہناں اپنے سفر نامے ”یورپ ول جہات“ دے پہلے اُنی صفحے گھل دتے تے فرمایا کہ نمونے وجوں تسیں ایہناں نوں استعمال کر لوؤ۔ ایس لئی اوہناں دے کسے وی سفر نامے بارے بھروسہ گل بات تاں نہیں کیتی جاسکدی۔

پروفیسر سعید احمد ہوراں اپنے سفر نامے دے دو باب گھلے۔ پہلا باب جہلم توں کراچی تیک تے کراچی دیاں سیراں تے کراچی و سدے پنجابی متراں نال ملاقات دا حال بیان کردا اے۔ سعید احمد جی کراچی اپڑے تاں پنجابی رسالے ”چانن“ دے ایڈیٹر راول راٹھ تے پنجابی سیوک محسن بشیر کمی اسٹیشن تے اوہناں نوں اڈیک رہے۔ پہلاں اوہ راول راٹھ دے گھر پنجاب ہاؤس اپڑے تے دو جے دن محسن بشیر کمی دے گھر۔ وڈے ساڑز دے چوداں صفحیاں تے کھلرایا ایہ باب کراچی وچ پنجابیاں تے ہون والے ظلماں دی کہانی بڑی تفصیل نال سامنے لیاندا اے۔ محسن بشیر کمی جدوں اوہناں نوں اپنے گھر کھانے تے لے گیا تاں راہ وچ مت دیندیاں آکھیا:

”یار راہ چل دیاں پنجابی وچ گل نہ کرنا۔ ایس علاقے وچ اردو بولن والے مُنڈیاں دیاں ٹولیاں پھر دیاں نیں

تے جے کسے نوں پنجابی بولدا سُن لین تے ڈھڈ وچ چھری پھیر کے غائب ہو جاندا نیں۔ تھان تھان

الطاف حسین دے پوسٹر کندھاں تے لگے ہوئے سی“ (18)

ڈرتے خوف دے پہرے وچ اوہ محسن دے گھر اپڑے نیں تاں اوہ تھے ہر پاسے دہشت چھائی ہوئی سی۔ گھر والے اُردو بولن والیاں دے ڈرتے گھر وچ اُچی وی نہیں بولدے تاں بے کوئی اوہناں دے مونہوں پنجابی نہ سُن لووے۔ سعید احمد ہوراں کراچی ایئر پورٹ تے آل دوالے دی چنگلی منظر کشی کیتی اے۔ اتھے حاجیاں دی اک فلائٹ وی جان والی سی تے بہت سارے حاجی ایئر پورٹ دے ہال وچ بیٹھے سن۔ سعید احمد ہوراں نے دوروں دوروں سفر کر کے ایئر پورٹ تے اپڑے حاجیاں دے بہن کھلون تیک دے منظر اُلیکے نیں تے ایئر پورٹ تے گھمدی اک الھڑٹیا رداے بدن دا طواف کردیاں نظراں نوں طنز دانشاہ بنا کے سفر نامے وچ مزاح وی پیدا کیتا اے۔

سفر نامے دا دو جباب ”کارنیوال-حبشیاں دامیلہ“ اے۔ ایہ باب تماہی ”پنجابی ادب“ دے شمارہ 15 وچ چھپ وی چکیا اے۔ ایس باب وچ لکھاری نے نوٹنگ ہل، لندن وچ ہر سال اگست دے اخیر ہفتے لگن والے حبشیاں دے میلے دی بھروس منظر کشی کیتی اے۔ لندن وچ اوہدے میزبان پرویز صدیق تے اسپرانتو مرکز لندن دے سیکرٹری مارٹن نے ایس میلے وچ لے جان توں انکار کردتا سی تے ایہناں دوواں دا کہنا سی کہ اوہناں نوں مرن دا کوئی شوق نہیں۔ اوہناں پچھلے میلیاں تے ہون والیاں لڑائیاں بارے سعید ہوراں نوں دسیا وی پراوہ کھلے ای میلے ول ٹر پئے۔ میلے وچ حبشی منڈے حبشی کڑیاں نوں تنگ کردے وی دکھالی دتے تے نچدے نچدے گھبر و جوان وی دسے۔ ہر پاسے شراب اڈ رہی سی۔ اوہناں ڈانس کردے ون سونے گروپاں دی منظر کشی کیتی اے۔ اک گروپ بارے اوہ لکھدے نیں:

”امریکن لائف والے ٹرالے دے چار چوفیرے نچن والیاں چوں اک اجیہا کڑیاں منڈیاں گروہ وی اے جہدے ممبراں نے ٹنڈاں کروا رکھیاں نیں تے سرتے چار چوفیرے لشکاں مار دے کاغذ ولیٹ رکھے نیں۔ کاغذ دی پٹی تے ون سونے رنگاں دے کھمب لاکے پنچھی ڈانس کر رہے نیں۔ ایس گروہ نوں اک کڑی لیڈ کر رہی اے جہدا پنڈا کسے عالمی مقابلہ حسن وچ شرکت کرن والی ٹیار و انگر صحت مندا اے۔ ایہدے پنڈے تے چڑے دیاں ودھیریاں دا مختصر لباس اے تے ایہنے مورنی داروپ دھار یا ہو یا اے۔ ایہدا مورنی وانگر دا ڈانس ایٹا کومن کچھواں اے کہ کارنیوال دیکھن والے بہت سارے لوک ہتھاں وچ مووی کیمرے پھڑکے ایہدی ہر پکھوں فلم بنا رہے نیں۔ مینوں وی جھوٹا جیہا آ گیا۔ یا ربا! ایہ کڑی اے یاں نشے دی بوتل۔ جس ویلے ایہدے ہوش ہو کے فلمسٹار انجمن وانگر اپنے پنڈے نوں مروڑا دیندی اے تے اوس ویلے دیکھن والیاں دا کیہ حال ہوندا اے۔ ایہدے بارے لکھیا نہیں جاسکدا۔ ایہدی اک اک ادا کوہن والی اے۔ ایہو جیہاں کڑیاں وڈے وڈے سادھواں، مومناں تے سنتاں دے قدماں نوں لڑکھڑاسکدیاں نیں۔ ایہنوں اجو کے دور وچ آرٹ دانان دے کے اسیں اکھیں نہیں میٹ سکدے“۔ (19)

پروفیسر سعید احمد ہوراں بڑی رواں دواں نثر لکھی اے۔ اوہناں جانکاری وی دتی اے۔ مزاح دا تڑکا وی لایا اے۔ پنجابی نال ہون والیاں بے انصافیاں دا رونا وی روایا تے آل دوالے تے جھات وی چنگے ڈھنگ نال پائی اے۔ ایہ سفر نامہ چھپن نال پنجابی ادب دے چاہواناں نوں یقیناً اک چنگی لکھت پڑھن نوں ملے گی۔

گوریاں دے دیس / سلطان کھاروی / 2002-04ء:

پنجابی دے معروف شاعر سلطان کھاروی 2002ء وچ عالمی پنجابی کانفرنس وچ رلت کرن لئی لندن گئے سن۔ اوہناں دا لندن وچ قیام دو جے سجاں دی نسبت زیادہ رہیا کیوں جے اوہناں دا ویزہ زیادہ مدت لئی سی تے اوہناں ایس موقعے توں فائدہ اٹھاؤندیاں او تھے کجھ چرنو کری وی کیتی۔ اوہناں سفر نامے دی پہلی قسط لکھ کے جمیل احمد پال ہوراں نوں ”سورائنٹرنیشنل“ وچ چھپن واسطے گھلی سی پراوہناں دناں وچ سویر وچ ”لندن لاہور وگا اے“ چھپ رہی سی۔ اک سفر بارے دو سفر نامے ہون پاروں پال ہوراں نے ایس نوں فیرتے پانچھڈیا تے کھاروی ہوراں نے ایہدی دوجی قسط وی لکھ ماری۔ ایہ

دوویں قسطن وڈے سائز دے 60 صفحیاں تے کھلریاں نیں پر سفر نامہ اے مکمل نہیں ہو یا۔ ایہناں قسطن توں اڈ سلطان کھاروی ہوراں اپنی دھی سعدیہ تے پتر شہزادشاہد توں کئی خط لکھے جہناں وچ 28 خط ایچھے نیں جہناں وچ سفر نامے دے تے موجود نیں پر مجموعی طور تے ایہ خط سفر نامے دامن وچ نہیں رکھدے کیوں جے اوہناں خطاں نوں لکھدیاں اوہناں دے سامنے وچھوڑا گھر دے حال، بھین بھرا، ماں پو، بیوی تے بچیاں دی محبت سی۔ اوہ کسے نوں پڑھن دی مت دیندے تے کسے نوں دادا دادی دی صحت دا خیال رکھن دی نصیحت پریرنا کردے نیں۔ کسے خط وچ پتر نوں سکول وچ فسٹ آؤن تے خوشی دا اظہار کردے نیں تے کسے خط وچ دھی دے بیمار ہون تے پریشان ہوندے نیں پر ایہ گلاں لکھدیاں لکھدیاں وچ وچ لندن دیاں گلاں کرن لگ پیندے نیں جو یں اپنی دھی سعدیہ دے ناں لکھے خط وچ اوہنوں دسدے نیں:

”ایتھوں دے عجیب طور طریقے نیں۔ وڈیریاں نوں گھراں وچ نہیں رکھدے۔ حکومت نے اوہناں لئی ”اولڈ ہوم“ بنائے ہوئے نیں جتھے اوہ اپنی اولاد توں دکھرے رہندے نیں۔ حکومت کم نہ کرن والیاں نوں وظیفہ دیندی اے۔ کوئی بالاں نوں مار نہیں سکدا۔ انج ہووے تے پلس پھر کے لے جاندی اے۔ بال تے بال کتے لمبی نوں وی ماریے تے بندے نوں پھر لیدے نیں۔ ماں پو اپنے نکلے نکلے بالاں نوں جھلونگیاں وچ پا کے نال نال لئی پھر دے نیں۔ کئی بندے بڈھیاں کچھڑ گئے چکی پھر دے نیں۔ سڑکاں تے کبوتر بیٹھے ہوندے نیں جہناں نوں کوئی مار نہیں سکدا۔ کئی میماں تے گورے اپنے کتیاں نوں سنگلیاں پا کے نال نال لئی پھر دے نیں۔ کئی کئی نسلاں دے چھوٹے چھوٹے موٹے موٹے لے تے نکلے کنناں والے کتے۔ سڑکاں تے گلگیاں وچ گند پاؤن دار وچ نہیں۔ فضائی آلودگی یاں پلوشن دا کوئی ناں نشان نہیں۔ جس دن دا میں آیاں بجلی اک واری نہیں گئی سگوں کئی سالوں توں نہیں گئی۔ چھتاں تے لینٹر پان دار وچ نہیں۔ ہن سورج نکلیا اے تے گھڑی نوں بارش ہو رہی اے۔ سردی بہت زیادہ ہوندی اے پر ایتھوں دے لوک تے بنین پائی پھر دے نیں۔ خورے اوہناں نوں جون جولائی اگست وچ گرمی لگدی ہووے پر ایہ موسم گرم نہیں ہوندا“۔ (20)

سلطان کھاروی دے سفر نامے ”گوریاں دے دلیں“ دے ایہناں سٹھاں صفحیاں دے مڈھ وچ لکھاری نے پہلاں تاں لندن جان دا سر بندھ بن دی تفصیل لکھی اے۔ ایہدے بعد اوہناں نے بہت تفصیل نال ویزہ لین توں جہاز وچ بہن تیک دے احساسات تے واقعات لکھے نیں۔ اتھے اوہناں عالمی پنجابی کانفرنس وچ رلت کرن والے سچاں بارے وی کافی واقفی دتی اے۔ ایئر پورٹ توں امین ملک دے گھر اپڑن تے اتھے ہون والی بدمزگی دا ذکر عاشق رحیل تے جمیل پال ہوراں وی کیتا اے تے سلطان کھاروی ہوراں وی۔ امین ملک دے گھر کھریاں کھریاں سن کے کھانا کھان توں بعد ایہ لوک رہن لئی اک گردوارے اپڑے۔ ایس گردوارے بارے اوہ لکھدے نیں:

”لندن وچ جتھے زمین انچاں دی مٹی نال وکدی اے تے حدوں مہنگی اے، او تھے ایڈے وڈے گردوارے بناؤنا تے وساؤنا سکھاں دا ای کم اے۔ ایس خالصہ گردوارے وچ ٹھہرے تے ایہ گردوارا خورے دوکلیاں وچ کھلریا ہووے۔ گردوارے دے نال اک سکول سی جیہدے وچ کجھ مسلمان بال وی پڑھن آؤندے سن“۔ (21)

ایہدے بعد اوہناں کانفرنس دے تناں دناں دی کاروائی لکھی اے۔ لندن کانفرنس مکن تے سلطان کھاروی ریاض جتالہ ہوراں نال برمنگھم چلے گئے۔ او تھے اوہ اپنے اک واقف کار بھائی بشیر کول اپڑے جنہاں اوہناں نوں اک دوکان تے کم تے لوادتا۔ کجھ چر برمنگھم وچ کم کرن دے بعد اوہ گلاسکو چلے گئے جتھے اوہناں دے جن زہاد اوہناں دے میزبان بنے۔ تھوڑی جیہی کوشش نال ای اوہناں نوں ایستھے نوکری مل گئی۔ کھاروی جی نے اپنے برطانیہ وچ سیٹل ہون توں بعد آل دوالے ویکھنا شروع کیتا۔ برطانیہ دی حیاتی بارے اپنے ریمارکس دینا شروع کیتے۔ سفر نامے دے آخری سولاں صفحے صرف یورپ دی حیاتی تے اوہناں لوکاں دیاں عاداتاں تے مزاج بارے دسدے نیں۔ کتے اوہناں دسیا اے کہ گورے ایس گل نوں بے عزتی سمجھدے نیں کہ اوہناں نوں چور سمجھیا جاوے پر او تھے فیروئی چوریاں ہوندیاں نیں۔ اُردو سفر نامہ نگار عام طور تے گوریاں دے حوالے نال بہت ساریاں کہانیاں سفر نامیاں وچ پادیندے نیں پر سلطان کھاروی ایس حوالے نال کجھ انج دا تجزیہ کردے نیں:

”گوریاں اٹھے پہرانج بولدیاں نیں جو یس کسے منگیتریاں بوائے فرینڈ نال بالاں وانگ پوپلیاں پوپلیاں گلاں کردیاں نیں۔ اوہناں دا ٹرنا پھرنا، مزاج دے حساب نال ہوندا اے پر پنجاب دی مہاجن ورگانہیں۔ سڑک پار کردیاں پھرتی تے کابلی کردیاں نیں پر کسے بوائے فرینڈ دی بغل وچ ہتھ پایا ہووے تے جوں دی ٹورڈیاں نیں۔ سیکس دے حوالے نال وی اوہ ولایت دے دسمبر ورگیاں ہوندیاں نیں پر کوئی کوئی بس کوئی گندی مچھی ہوندی اے جیہدے پاروں سارا اچھٹر بدنام ہو جاندا اے جیہڑے لوک گوریاں لئی اپنے لوبھ دیاں کنڈیاں لائی رکھدے نیں۔ اوہناں نوں او سے طرحاں دیاں میماں داسا منا کرنا پیندا اے جداں دیاں ساڈے دیس دے اوس بزار دے کوٹھے یاں ہن کوٹھیاں وچ پیٹھیاں نیں۔“ (22)

سلطان کھاروی ہوراں یورپ واسیاں دیاں خوبیاں تے خامیاں دوواں ول اشارے کیتے نیں۔ مثال دے طور تے اوہ معافی منکن دے رواج دی گل کردیاں لکھدے نیں:

”ساڈے دیس وچ معافی منکن دا مزاج جاندا رہیا اے۔ راہ جان دیاں لوک دھگانے دو جے نوں مخول دی حد تیک وچ دیندے نیں۔ ایہدے لئی بھادیں لڑائی ہو جاوے۔ سانوں تہا نوں کوئی بھار نہیں تے معافی داسا ڈا مزاج نہیں پر گورے کسے نال موڈھا کبھی ذرا جتنا ہتھ نکران نال وی جھٹ سوری آکھدے نیں۔ ہٹی چوں سودا لیندیاں، سڑک تے بس وچ جان دیاں جان دیاں، پارک وچ سیر کردیاں گل گل تے سوری آکھن نال اوہناں نوں ذرا وی دکھ نہیں ہوندا مطلب ایہ جے معافی منگنا اوہناں دے نیڑے اپنے وڈے ہون دا ثبوت اے۔ کسے دا کتا دو جے کتے نوں گھورے تے گوریاں گورے جھٹ سوری کر لیندے نیں۔“ (23)

سلطان کھاروی دے ایس سفر نامے وچ سفر دی رواداد تے لندن دی سماجی حیاتی دیاں جھلکیاں ملدیاں نیں پر تاریخ تے جغرافیہ ایس سفر نامے وچ کتے دکھائی نہیں دیندا۔ ایس سفر نامے نوں پڑھدیاں سلطان کھاروی دے ادبی کارنامیاں تے اوہناں دے خاندان دی کمزور مالی حالت بارے وی کافی جانکاری ملدی اے یعنی ایہدے وچ ہڈیتی دے عنصر وی کافی حد تک موجود نیں۔ اُنج وی سلطان کھاروی ہوراں نے ایس نوں نامکمل چھڈ دتا اے

جے اوہ ایس نوں مکمل کرن تاں ”گوریاں دے دیس“ پنجابی ادب وچ یقیناً اک سوہناوادھا ثابت ہوئے گا۔

سوہنے ماہی دے دیس ول / پروفیسر محمد ایوب / 2003ء:

پروفیسر محمد ایوب 15 اگست 1960ء نوں فیصل آباد دے محلے قاسم آباد وچ صوبہ خاں دے گھر پیدا ہوئے۔ اٹھویں تیک گورنمنٹ جوہر ٹڈل سکول فیصل آباد وچ پڑھدے رہے۔ گورنمنٹ صابریہ سراجیہ ہائی سکول توں میٹرک دا امتحان پاس کیتا۔ فیر فیصل آباد دے دکھ وکھ سرکاری کالجوں وچوں آئی کام تے بی کام دے امتحان پاس کیتے۔ پنجاب یونیورسٹی لاہور توں ایم کام تے ایم اے پنجابی دے امتحان پاس کیتے۔ لیکچرار پنجابی وچوں 1987ء وچ ملازمت دا آغاز کیتا تے مدت تائیں گورنمنٹ اسلامیہ کالج فیصل آباد وچ پڑھاندے رہے۔ اج کل گورنمنٹ کالج سمن آباد وچ پنجابی دے اسٹنٹ پروفیسر نیں۔ (24)

محمد ایوب ہوراں دا سفر نامہ ”سوہنے ماہی دے دیس ول“ وڈے سائز دے 51 صفحیاں تے کھلایا ہویا اے۔ اوہناں جولائی 2003ء وچ عمرے دی سعادت حاصل کیتی سی۔ ایس سفر وچ اوہناں دی گھر والی تے اوہنے دے بال اوہناں دے نال سن۔ سفر نامے دے مڈھ وچ اوہناں اپنی خوش نصیبی دا ذکر کیتا اے کہ اوہناں نوں رب دے گھروں بلاوا آیا تے 5 جولائی 2003ء اوہ مبارک دن سی جدوں ٹریول ایجنٹ نے اوہناں نوں ویزہ لگ جان دی خوشخبری دتی تے رواں لئی پروگرام بن لگے۔ انت اوہ 28 جولائی 2003ء نوں فیصل آباد توں روانہ ہوئے۔ اوہ ٹرن ویلے دے جذبے بیان کردیاں لکھدے نیں:

”28 جولائی 2003ء دا بھاگیں بھریا دن چڑھیا جس اُتے حیاتی دیاں ساریاں سویریاں قربان۔ اوہ گھڑی آئی۔ اج انج جا پداسی جیویں حیاتی دی سب توں وڈی عید ہووے۔ سامان بنھ لیا گیا۔ پروہنیاں دی آمد شروع ہوئی۔ ایہ اعزاز ایس لئی کہ اک گناہگار رب دے گھر دی حاضری تے حضور پاک دے روضے دی زیارت لئی جا رہیاسی“۔ (25)

فیصل آباد توں جہاز تے سوار ہو کے اوہ پہلاں کراچی اپڑے۔ راہ وچ جہاز دے سفر تے سنگیاں بارے دس پاؤندے نیں۔ کراچی اپڑ کے رات ہوٹل وچ آرام کیتا تے سویرے شہر دی سیر کرن لئی نکل پئے۔ سبھ توں پہلاں قائد اعظم دے مزار تے حاضری دین جان دے نیں۔ اوس دن کراچی وچ رج کے مینہہ پیاسی جس پاروں سڑکاں تے ہر پاسے پانی کھڑا سی۔ مزار قائد ول وی پانی ای پانی سی پر فیروی بہت سارے لوک اپنے عظیم قائد نوں سلام کرن لئی حاضر سن۔ بارش پاروں اوہناں نوں دو گھنٹے تیک مزار قائد تے ای رکنا پیاسی جس پاروں سمندر ویکھن دا پروگرام گول کر کے اوہ ہوٹل واپس اپڑے۔ کھانا کھاندیاں ای وین دی اڈیک شروع ہو جان دی اے۔ اخیر اک گھنٹے بعد پی آئی اے والیاں دی وین آئی تے اوہ ایئر پورٹ اپڑ گئے جتھے چیکنگ دے ناں تے مسافراں نوں اواز کرن والے کئی پکھ ویکھ کے چپ دی بکل مار لیندے نیں۔ عصر دی نماز پڑھ کے سارے جی چائیں چائیں احرام بنھ لیتے۔ اتھے ای دعامتگدیاں اوہناں دیاں اکھاں وچ ہنجو جاری ہو گئے سن۔ حیاتی دے پرت نظراں سامنے آؤن لگ پیندے نیں تے رب دے ساہنویں حاضری دا ڈر اوہناں نوں ہلا کے رکھ دیندا اے۔ انت دل حوصلہ پھڑدا اے۔ اوہ جہاز تے سوار ہوئے تے جدے جا اترے۔ اتھے امیگریشن ہلکاراں دے بے عزتی والے رویے نوں برداشت کردیاں اک وار فیرو لاناں وچ لگ گئے جتھے دو گھنٹے کھلون توں بعد واری آؤندی اے تے بے تکتے سوالاں توں خلاصی

کرا کے انت کسٹم والیاں کول پہنچ ای جانڈے نیں۔ ایہتھوں تاں چھیتی فراغت مل گئی پرائیورپورٹ توں باہر آؤندیاں ای ٹکٹ تے پاسپورٹ اُتے معلم دے کارندیاں قبضہ کر لیا تے مکے جان لئی گڈی دی اڈیک شروع ہو گئی۔ دو گھنٹے بعد گڈی ملی تے جدے توں مکے داسفر شروع ہو گیا۔ ہوٹل وچ سامان ٹکا اخیر اوہ اپنے مالک دے درول ٹرپے۔ اوہ حاضری شروع ہون لگدی اے جس لئی ایسے کٹھ کٹے گئے سن۔ حرم پاک تے پہلی نظر پیندی اے تاں:

”بیت اللہ دی جلالت نے اجیہا قابو کیتا کہ چیکاں نکل گیاں۔ زبان نے ساتھ دیون توں انکار کر دتا۔ صرف اکھیاں وچوں شرمندگی عاجزی گناہاں دے اقرار تے بخشش دے ترلیاں دا مینوس رہیاسی۔ کوئی خبر نہیں کہ میں ایس دنیا وچ ہے وی کہ نہیں۔ میرے نال کوئی آ یا یاں کول کھڑا اے کہ نہیں۔ کسے نوں کچھ چھڈ آ یاں کہ نہیں۔ کسے قسم دی تھکاوٹ دا کوئی احساس نہیں۔ گھر والی وی کول کھڑی رورو کے رب کولوں اوہدیاں رحمتاں منگ رہی اے۔ بالاں دے ہتھ وی ربی کرم حاصل کرن لئی اُچے نیں تے فیہر جدوں اتھرواں دا مینہ رکیا تاں انج محسوس ہو یا کہ طبعیت ہولی پھل ہو گئی اے“۔ (26)

ربی بارگاہ وچ پہلی حاضری توں بعد پیر طواف لئی اٹھدے گئے۔ طواف توں بعد صفا مروہ دی سعی دا مرحلہ شروع ہو یا۔ اتھے پروفیسر محمد ایوب جسمانی دے نال نال ذہنی سفر تے وی نکل پئے۔ اوہ مائی ہاجرہ دے عہد نوں یاد کر دے نیں۔ اوہناں نوں تصور دیاں اکھاں نال اپنے لعل لئی پانی لیس دیاں ویکھدے نیں۔ ذہنی سفر دی تفصیل اوہناں دے ڈونگھے مطالعے دی دس پاؤندی اے تاں صفا مروہ پہاڑیاں وچ کار بنائے گئے رستے تے اتھے دستیاب سہولتاں دا بھرواں ذکر اوہناں نوں آل دوالے تے ڈونگھی نظر رکھن والا لکھاری منن تے مجبور کر دالے۔

صفا مروہ توں وپہلے ہو کے حرم پاک ول دھیان چلا جاندا اے۔ اوہ حرم پاک بارے بھروسے جانکاری ایس سفر نامے دا حصہ بناؤندے نیں۔ اُنج بھروسے اوہناں نے حرم شریف بارے ایہ تفصیل اکوتھاں تے درج کر دتی اے پر ایہ سارا کچھ اوہناں دے کئی دنوں دے تجزیوں تے مشاہدیاں دا نچوڑاے پر باہر دے نظاریاں دی منظر کشی دے نال نال اوہ ایس تھاں دے باطنی درجیاں دا شعور وی رکھدے نیں تے اوہدے بارے قاری نوں اپنے نال ای نظارے کرن لے ٹور دے نیں۔ محمد ایوب وکھ وکھ دنوں وچ مکے دیاں اہم تاریخی تھاواں ویکھن گئے۔ اوہناں نے دن وار تفصیل دین دی بجائے مکے دیاں ویکھن یوگ تھاواں بارے اک تھاں جانکاری درج کر دتی اے۔ اوہ مئی میدان عرفات، مزدلفہ، وادی محسر، شیطاناں دے جمرات، جبل رحمت، حضور ﷺ دی جائے پیدائش، غار حرا، غار ثور تے جنت المعلیٰ بارے وکھرے وکھرے عنواناں دے تحت جانکاری دیندے نیں۔ اوہ ایہناں تاریخی تھاواں دی تاریخ وی بیان کردے نیں تے حاضری ویلے اپنے جذبے تے احساس وی بیان کر دے نیں۔

فیہر سوہنے ماہی دے درول سفر شروع ہو یا۔ ٹیکسی ڈرائیوراں تے بساں بارے جانکاری دین دے بعد انت اوہناں بہاؤ پور دے رہن والے ٹیکسی ڈرائیور نال سفر شروع کر دتا۔ آل دوالے دے منظر وی توجہ کھچدے نیں پر اوہناں نوں تاں محبوب دی راہ دا ذرہ ذرہ آقا ﷺ تے درود پڑھدا ای وکھالی دیندا اے۔ کدی اوہ آقا تے صحابہ نوں ایہناں راہواں تے ٹردا محسوس کر دے تے کدی ہوا وچ سوہنے ماہی دی خوشبو رلی محسوس ہوندی۔ مدینے اپڑے کے ہوٹل لہمن وچ کچھ دقت محسوس ہوئی۔ رات دے دووے کمرے وچ اپڑے تاں بچیاں دی بھکھ دا احساس کر دیاں پہلاں کھانا کھا دا فیہر بالاں دی سہولت نوں کھ رکھ دیاں ای اوہ ویلے حاضری دین دی تھاں حاضری دووے دن تے پادتی۔

دو بے دن سویرے پچیاں نال لے کے حاضری لئی ٹر گئے پر اتھے عورتاں لئی وقت مقرر سی۔ ایس لئی بیوی تے دھیاں نوں واپس ہول بھیج کے آپوں سوہنے رسول ﷺ دی بارگاہ وچ حاضر ہوئے۔ اتھے محمد ایوب ہوراں نوں روضہ رسولؐ تے حاضری دے حوالے نال ربی حکم وی یاد آؤندے نیں تے حضور ﷺ دیاں حدیثاں وی اوہناں نے درج کیتیاں نیں۔ روضہ اقدس تے حاضری ویلے حضرت ابو بکر صدیقؓ تے حضرت عمرؓ نوں سلام پیش کر دے نیں۔ ایہناں محترم ہستیاں بارے جانکاری وی دتی اے۔ ایس توں بعد اوہناں نے حرم پاک دیاں پوتر تھاواں بارے واقفی کرائی اے۔ اوہناں جہناں تھاواں بارے جانکاری دتی اے۔ اوہناں وچ صفہ منبر رسول اکرم ﷺ، ریاض الجنۃ تے اسطوانات مسجد نبوی بارے بھرویں جانکاری دیندے نیں۔ جنت البقیع وچ حاضری ویلے او تھے ذن کجھ وڈیاں ہستیاں بارے وی دس پاؤندے نیں۔ جنت البقیع وچ اوہ ویکھدے نیں کہ ایران دے یا تریاں کول جنت البقیع دا اک نقشہ موجود اے جس موجب اوہ دکھ دکھ ہستیاں دیاں مبارک قبریں تے حاضری دیندے نیں۔ اصل وچ سعودیہ دی موجودہ حکومت نے سبھ پرانیاں نشانیاں مٹا دتیاں نیں۔ ناواں دے کتبے اکھاڑ دتے نیں جس پاروں جنت البقیع وچ جان والے عام لوکاں نوں پتہ نہیں لگدا کہ کبھی قبر کس مبارک ہستی دی اے تے کس تھاں تے کون ذن اے۔ ایران دے لوکاں دے جنت البقیع دی حاضری دے حوالے نال اوہ لکھدے نیں:

ہر گروہ دے آگودے ہتھ وچ پورے قبرستان دا نقشہ سی۔ آگو ہر قبر اُتے کھڑا ہو کے اوس قبر والے دی پوری حیاتی تے نسب بارے بھرویں جانکاری دیندے ایس توں بعد دعا کیتی جاندی تے فیرا گلی قبر ول ٹر پیندے۔ اک حیرانی والی گل ایہ سی کہ سارے ایرانی مولوی اپنے علم والے تے تاریخ دے جانوسن کہ گلاں سُن کے حیرت ہوندی سی۔ جے کر کوئی سوال پچھد اتاں اوہ اُتر (جواب) وی بھرویں ڈھنگ وچ دیندے۔ میری سمجھ وچ ایہ گل حالے توڑی نہیں آئی تے نہ ای کسے ایرانی مولوی نے میرے ایس سوال دا اُتر دے کے مینوں مطمئن کیتا کہ اوہناں دے کول موجود نقشے وچ جس جس قبر دی نشانہ کیٹی گئی اے اوس دی صداقت اُتے کس طرح یقین کیتا جاسکد اے کیوں جے پورے قبرستان اندر نہ تے کسے قبر اُتے کوئی کتبہ یا تختی اے تے نہ کسے قسم دا کوئی ہور نشان جس توں ذن ہون والے بارے جانکاری مل سکے۔“ (27)

ایس توں بعد اوہناں مدینہ پاک دیاں پوتر تھاواں بارے جانکاری دتی اے۔ مسجد قبا، جبل اُحد، سید الشہداء، حضرت حمزہ دی قبر مبارک، بر عثمان، مسجد قبلتین، خمسہ مساجد، بستان حضرت سلمان فارسیؓ تے مسجد نبوی بارے بھرویں جانکاری دتی اے۔ ایہناں مقدس تھاواں بارے تاریخی حوالیاں نال وی جانو کرایا اے تے اپنے سفر ویلے دے اکھیں ویکھے جذبے تے احساس وی تحریر وچ لیا نڈے نیں۔ تعمیر حرم دا ذکر کردیاں اوہناں حرم تعمیر ہون دی پوری تاریخ بیان کیتی اے۔ انج امی گنبد خضریٰ تے واروار حاضری دے ویلے دے جذبے وی اُلکیے نیں تے مسجد نبوی وچ نماز دی فضیلت وی بیان کیتی اے۔ فیر مدینے توں واپسی دا ویلا آ گیا۔ ہر عاشق لئی مدینے توں مڑنا اک اوکھا وقت ہوندے اے۔ محمد ایوب ایس موقعے تے اپنے جذبے بیان کردیاں لکھدے نیں:

”آخری سلام لئی وسدیاں اکھاں نال حاضری دتی۔ شبہ نہیں کہ میں لکھاں کہ ہول توں دربار نبوی تیک دارستہ کج طے کیتا۔ بڑی بے بسی تے حسرت نال دربار نبوی دے اک اک نقش نوں تکیا۔ نہ معلوم فیر حیاتی وچ ایہ سعادت مُرملنی وی اے کہ نہیں؟ قدم قدم تے جدائی دا دھیان کالجے نوں وڈھ وڈھ کھا رہیاسی۔ مسیت اندر داخل ہوندے ای دولفل

تحسبہ الحرم دے پڑھے تے گدبہ حضرتی اُتے نظر پئی تے تاں اک وار فیہ اکھیاں دی جھڑی لگ گئی۔ بڑے ای اوکھے
 قد میں ایس جھڑی نوں روک کے روضہ اطہر ول سفر شروع کیتا۔ جالی مبارک دے سامنے ہتھ بندھ کے کھڑا ہو گیا کیوں
 جے ایہ سرکارِ دو عالم دے درتے آخری صداسی۔ اکھیاں دی ایہ حالت سی کہ اک پل دی جالی مبارک توں پرے ہونا
 گوارا نہ کردیاں سن۔ دل دی دھڑکن تیزی تے اکھیاں وچ اتھرو۔“ (28)

مدینے توں واپس مکہ اپڑن، طواف کرن دے ذکر توں بعد اوہناں طوافِ وداع ویلے دیاں کیفیتاں بیان کیتیاں نیں۔ اللہ سوہنے دے دربار
 وچ منگیاں جان والیاں دعاواں دا ذکر کیتا اے۔ فیہ جدے اپڑن تے او تھے اپنے بھرانوں ملن دی دس پائی اے۔ جہاز لیٹ ہون پاروں اوہناں نوں جدہ
 ایئر پورٹ تے چار گھنٹے رکتنا پیا سی۔ اتھے اوہناں نے دکھ دکھ مکاں دے لوکاں بارے وی جانکاری دتی اے۔ خاص طور تے ایران دے لوکاں نال گلاں
 کرن تے ایران دے شہر شیراز دے اک ٹبر نال ایئر پورٹ تے ای جان پچھان ہون توں لے کے اک دو جے نوں تھے دین بارے وی جانکاری دتی
 اے۔ ایہدے بعد جدے توں کراچی اپڑن دی تفصیل بیان کیتی گئی اے۔ فیہ کراچی اپڑن کے ایئر لائن حکام دا گلہ شکوہ کرن توں بعد فیصل آباد لئی جہاز وچ
 سوار ہون تے فیصل آباد ایئر پورٹ توں گھر اپڑن تیک دے حالات بیان کیتے نیں۔

محمد ایوب ہوراں دا ایہ سفر نامہ ”سوہنے ماہی دے دلیس ول“ بڑی محبت، عقیدت تے خلوص نال لکھیا گیا اے۔ اوہناں تاریخ تے جہات وی ماری
 اے تے اجو کے عہد دیاں تصویراں وی پینٹ کیتیاں نیں۔ ایس سفر نامے دے اخیر تے اوہناں کتاباں بارے وی دس پائی گئی اے جیہڑیاں اوہناں نے
 تاریخی معلومات اخذ کرن لئی ورتیاں نیں۔ محمد ایوب ہوراں مجموعی طور تے آسان زبان ورتی اے پر کتے کتے پرگٹ، کرمچاریاں، شبد، کشت، اتہاسک، پوتر،
 وستھار، پر یوار، جگت پرسدھ تے جتھے ورگے لفظ وی ورتے نیں جیہڑے گوانڈھی پنجاب دے لکھاریاں کول تاں عام ملدے نیں پر ساڈے پنجاب دے
 لوکاں لئی کجھ اوپرے نیں۔ ایہناں لفظاں دی ورتوں کارن گورکھی لکھتاں پڑھنا نہیں سگوں اوہ آکاش وانی دے پروگرام شوق نال سُن دے رہے نیں جس
 پاروں ایہ لفظ اوہناں دی لفظی دا حصہ بن گئے نیں۔ ایہ وی ہوسکد اے کہ ایہ لفظ اوہناں نے شعوری طور تے ورتے ہون تاں جے زبان دے حوالے نال
 دو جے سفر نامیاں دی نسبت نو لیکلا پن پیدا کر سکے۔

جگنی جاوڑی جلدھر / عبدالکریم قدسی / 2004ء:

اپریل 2004ء وچ دلش بھگت یادگار کمیٹی جالندھر ولوں غداری باباں دی یاد وچ ہون والے مشاعرے وچ پاکستان توں سولائے شاعراں دا اک
 جتھا ہندوستان گیا سی ایہناں سولائے شاعراں وچوں تن شاعراں اقبال زخمی، پروفیسر عاشق رحیل تے عبدالکریم قدسی ہوراں نے سفر نامہ لکھنا چھوہیا۔ اقبال
 زخمی ہوراں دا سفر نامہ ماہنامہ لکھاری دے اگست 2004ء دے شمارے وچ تے مگروں کتابی روپ وچ ”بیلیاں توں چھپیاں تیک“ دے ناں نال چھپ گیا
 سی جد کہ عاشق رحیل ہوراں دا سفر نامہ ”دلیس بنے پردلیس“ دے ناں نال چھپیا سی۔ عبدالکریم قدسی ہوراں دا سفر نامہ مہینا وار ”رویل“ وچ چھپنا شروع ہو یا
 تے ایہدیاں تن قسطاں مئی جولائی تے اگست 2004ء دے پرچیاں وچ چھپیاں سن۔ ایہدے بعد قدسی ہوراں ایہدیاں چار قسطاں ہور لکھیاں پر کجھ
 کارناں پاروں رویل چھپنا بند ہو گیا۔ او دھروں عاشق رحیل تے زخمی ہوراں دے سفر نامے کتابی روپ وچ وی چھپ گئے۔ اکو سفر تے نال نال رہن پاروں
 گلاں وی سانجھیاں سن۔ ایہو کارن سی کہ قدسی ہوراں نے ایس سفر نامے نوں اگوں لکھنا چھڈ دتا۔

اکو سفر تے نال نال جان والے ایہناں تئاں متراں دے سفر نامیاں وچ گلاں دی سانجھ وی موجود اے۔ اقبال زنجی تے عاشق رحیل دے سفر نامے پڑھن توں بعد جدوں عبدالکریم قدسی دے سفر نامے ”جگنی جاوڑی جلدھر“ تے جھات ماریے تاں کجھ وی نوواں دکھالی نہیں دیندا سوائے ایس گل دے کہ باقی مترا کٹھے اسلام آباد جا کے ویزہ لوا کے لیائے سن تے قدسی صاحب اپنے پتر تے دھی دے ویاہ وچ رنجھے ہون پاروں اوہناں دے نال نہیں گئے سن سگوں بعد وچ گلے ای جا کے ویزہ لوا لیائے سن۔ سفر دیاں تیاریاں تے ہڈیتی دیاں جھلکیاں دے دکھ ویں توں اڈ ایس سفر نامے وچ کوئی دکھرا پن نہیں دسد۔ قدسی صاحب ہوراں ایہناں سولاں ستراں صفحیاں وچ گھر توں امرتسر تیک دے سفر دی رپورتاژ لکھی اے جیہدے وچ کوئی دکھری گل نہیں دسدی۔ ہاں قدسی ہوراں نے ڈاکٹر جگتا رکولوں سنے اک دو خالص لطیفے تے ڈاکٹر جگتا رنال پچھلے یارانہ دے ذکروں کیتا اے جیہدے دو جے بھناں کول نہیں ملدا۔ خالص لطیفے دی تعریف ایہناں دوواں شاعراں آپے گھڑی اے جیہڑی انج اے:

”اکثر لطیفے جیہڑے اسیں سکھاں تے فٹ کرنے آں اوہ مسلماناں تے فٹ کر دیندے نیں۔ خالص لطیفہ اوہ مٹھیا

گیا جو اگر سکھ دا اے تے مسلمان تے فٹ نہ ہو سکے تے جے اوہ مسلمان دا اے تے سکھ تے فٹ نہ ہووے“۔ (29)

عبدالکریم قدسی ہوریں جالندھر اپڑ کے پروفیسر عاشق رحیل تے اقبال زنجی جی توں دکھ رہے سن۔ ایس لئی جے اوہ ایس نوں مکمل کرن تاں یقیناً ایہدے وچ اک نو بیکلنا ہووے گی۔ نالے ہر بندے داکھن ڈھنگ دوجے توں دکھرا ہوندا اے۔ اے جے تاں رپورتاژ دا حصہ ای چل رہی اے۔ اگوں اوہ رپورتاژ نوں پرے کر کے لکھن تاں ایس سفر نامے وچ نو بیکلنا تے سہین پیدا ہون دے امکان موجود اے۔

سفر نامہ ج / ڈاکٹر حفیظ احمد / 2006ء:

ڈاکٹر حفیظ احمد پنجابی زبان دے نامور محقق تے نقاد نیں۔ اوہ پنج اکتوبر 1945ء نوں محمد حنیف باجوہ دے گھر گکھڑ منڈی گوجرانوالا وچ پیدا ہوئے۔ اوہناں پبلک ہائی سکول گھڑتل توں میٹرک دا امتحان پاس کیتا جدکہ ایم اے اردو ایم اے پنجابی تے پی ایچ ڈی پنجابی تیک باقی سبھا امتحان پرائیویٹ امیدوار وجہوں پاس کیتے۔ ڈاکٹر حفیظ احمد ہوراں دا تنقید تے تحقیق دے حوالے نال بھرواں کم اے۔ اوہناں دیاں تنقیدی تحقیقی کتاباں وچ سوچ وچاڑ، گواچے لعل، گواچے مہاندرے، انبراں دے تارے، قصہ تے پنجابی قصہ شامل نیں۔ اوہناں غلام مصطفیٰ بسمل نال رل کے عزم منارا، اقبال قلندر تے چن حراجیہاں کتاباں مرتب کیتیاں جدکہ اردو وچ اوہناں دیاں کتاباں ”پھول اور بارود“ تے ”اقبال اور طنز و مزاح“، چھپ چکیاں نیں۔ سیرت النبی دے حوالے نال کم جاری اے۔ (30)

ڈاکٹر حفیظ احمد ہوراں انٹرمیڈیٹ اینڈ سیکینڈری بورڈ گوجرانوالا توں ریٹائرمنٹ توں بعد پہلا کم حج دی سعادت حاصل کرن دا ای کیتا۔ اوہناں جنوری 2006ء وچ حج دی سعادت حاصل کیتی۔ اوہ اے سفر نامہ حج لکھ رہے نیں۔ اوہناں سفر نامے دے جیہڑے باب لکھ لئے نیں۔ اوہناں دی فوٹو کاپی راقم نوں عطا کردتی اے۔ ایہ وڈے سائز دے کاغذاں تے لکھیا سفر نامہ اے تے اے اوہناں نے کسے وی باب تے صفحہ نمبر نہیں لائے۔ جدوں راقم اوہناں کول سفر نامے دی ہتھ لکھت دے حوالے نال حاضر ہو یا تاں اوس ویلے (دسمبر 2007) تیک اوہ سفر نامے دے اٹھ باب لکھ چکے سن۔

ڈاکٹر حفیظ احمد ہوراں نے ایس سفر نامے وچ سبھ توں پہلاں اوہناں سدھراں دی گل کیتی اے جیہڑیاں ایس سفر دے حوالے نال مدتاں توں اوہناں دے دل وچ پل رہیاں سن۔ فیرج دے حوالے نال رب تے اوہدے رسول دے حکم بیان کیتے نیں۔ اوہدے بعد اپنیاں تیاریاں دی دس پائی

اے۔ فیراوہ اپنیاں سدھراں نوں پنجابی ادب نال جوڑ دے نیں یعنی مدینے پاک حاضری دی سدھرنال پُر پے نعتیہ شعراں نوں سفر نامے دا حصہ بنایا گیا۔ اوہناں ڈاکٹر عادل صدیقی، محمد شریف انجم، امجد شریف، اقبال زخمی تے غلام مصطفیٰ البمل توں اڈاپنے اچھے شعراں دا نمونہ وی سفر نامے دا حصہ بنایا اے جہناں وچ مدینے جان دی سدھر منظوم کہتی گئی اے۔ فروغ نعت دے حوالے نال اپنیاں کاوشاں دا ذکر کیتا اے تے آکھیا اے کہ خورے ایہناں محفلاں دی منظوری ای اوہناں دی حاضری دا کارن بنی اے۔ ایہدے بعد اوہناں حج دیاں تیاریاں، ٹریننگ تے روپ دے دو جے سنگیاں ساتھیاں نال واقف کرایا اے۔ روانگی ویلے جیہڑے سجن مترا اوہناں نوں ملن آئے سن۔ اوہناں دے جذبیاں دی عکاسی کردیاں ڈاکٹر حفیظ احمد لکھدے نیں:

”ہراک دے اپنے اپنے جذبات سن جہناں نوں لفظاں وچ بیان نہیں کیتا جا سکدا۔ ہر بندہ اپنے اپنے ظرف مطابق الوداعی لفظ ادا کر رہیا سی۔ اُمنگاں زنجھاں، سدھراں تے آساں بھرے جذبات دکھالی دے رہے سن۔ بہنیاں اکھاں وچ اتھراں دے جگنو چمک رہے سن تے کئی جذبات نوں ضبط کرن دا چارا کر رہے سن۔ کوئی دعاواں وچ یاد رکھن لئی کہہ رہیا سی تے کوئی اپنی حاجت پوری ہون لئی دعا کرن لئی آکھ رہیا سی۔ کوئی سلام کہن لئی آکھدا سی تے کوئی اپنی حاضری دی درخواست پیش کرن لئی منت کر رہیا سی“۔ (31)

ڈاکٹر صاحب اپنی گھر والی تے دو جے سنگیاں نال حج کیچمپ جا پڑے۔ ایہدے بعد مکے اپڑن تیک دے حالات اے خورے نہیں لکھے گئے۔ ڈاکٹر حفیظ احمد ہوراں نے ایس سفر نامے وچ اک بڑے اہم مقام دی نشاندہی کیتی اے۔ حضور ﷺ دے عہد دے سارے اہم مقام حرم دی توسیع دی نظر ہو چکے نیں تے ہن اوہناں دیاں نشانیاں وی عام لوکاں نوں نہیں لکھدیاں پر اوہ حضرت اُم ہانی دے گھر دے مقام بارے دسدیاں لکھدے نیں:

”ایہ وی دیکھن وچ آیا کہ بہت ساریاں حاجناں تے حاجی اک تھم کول آوندے نیں۔ اوس نوں سنگھدے نیں تے چمدے نیں۔ خیال آیا کہ ایس عقیدت تے محبت دی وجہ کیہ ہوسکدی اے۔ لاگے بیٹھے اک حاجی نوں پچھیا۔ ایہ سارا کیہ معاملہ اے۔ اوس وضاحت کردیاں ہونیاں کہیا کہ ایس ایس ویلے جتھے بیٹھے آں۔ دیکھو ایہ پنج ست تھماں دی شکل دو جیاں نالوں وکھری دکھالی دیندی اے۔ ایہناں دے لک وچ سرمئی رنگ دے کڑے بنے ہوئے نیں۔ ایہناں دی فنشنگ وی چنگی طرحاں نہیں ہوئی۔ ایس تھاں تے حضرت اُم ہانی دا گھر دسیا جاندا اے تے ایہ تھم مختلف گلاں دی نشاندہی کردے نیں۔ اک تھم نال براق بنھیا گیا۔ اک تھم کول آپ دا سینہ چاک کر کے نور بھریا گیا۔ اک تھم کول آپ نے وضو کیتا۔ عقیدت تے محبت نال اوس تھاں نوں بار بار دیکھیا۔ ایس دوران ایہ وی دیکھیا کہ دو شرطے تے دو تن مطوے حاجیاں نوں ایہناں تھماں دے کول کھلون توں روک رہے۔ دل وچ ایہ خیال آیا کہ ضروری اچھی کوئی گل اے جدھے توں ایہ سرکاری بندے حاجیاں نوں بدعت تے شرک کہہ کے اتھے کھلون نہیں دے رہے۔ حاجی تے حاجناں اوندیاں تے ساہنے والے تھم نوں ہتھ لاکے، چم کے یاں رومال تھم نال رگڑ کے اگے نکل جاندیاں، اک اوندا تے سرکاری بندہ اوس نوں روکن دی کوشش کردا تے دو جا بندہ (حاجی یا حاجن) اوندا تے اپنا من پرچا کے ٹر جاندا“۔ (32)

ایہدے بعد ڈاکٹر ہوراں نے واقعہ معراج بیان کرنا شروع کر دتا ہے۔ ایہدے دکھ دکھ پہلو اں توں جانو کر ان توں بعد اوہ لکھدے نیں:

”ایس جگہ بارے اپنے گروپ دے دو جے ساتھیاں نوں وی دسیا۔ ڈاکٹر سردار احمد تے میاں نور محمد ہوراں جا کے خود مشاہدہ کیتا تے ایس گل دی گواہی دتی کہ واقعی اوس تھم وچ خوشبو آؤندی اے پر اوہ لوک جہناں دا دو جے ٹولے نال تعلق اے۔ ایس گل نوں من لئی تیار نیں۔“ (33)

اک باب وچ ڈاکٹر حفیظ احمد ہوراں نے مسجد ہلال یاں مسجد ہلال بارے بھرویں جانکاری ای نہیں دتی سگوں حضرت بلالؓ دی حیاتی، آقا ﷺ نال آپؐ دی محبت تے دین اسلام لئی اوہناں دیاں خدمتاں دا بھرواں ذکر کیتا اے۔ اک ہور باب وچ اوہناں غار حراتے حاضری دی تفصیل بیان کیتی اے۔ ایس پہاڑ تے چڑھن دیاں اوکڑاں وی بیان کیتیاں نیں تے اتھے نازل ہون والیاں قرآن پاک دیاں پہلیاں آیتاں دی دا ترجمہ وی درج کیتا اے۔ چڑھائی دیاں اوکڑاں دا ذکر کردیاں اوہناں علامہ مشرقی دا اک فقرہ درج کیتا اے جیہڑا ایسراں اے:

”ایس پہاڑ تے چڑھنا عام بندے دے وس دی گل نہیں۔ اللہ تعالیٰ دا محبوب ای اتھے آ جاسکدا سی۔ ایہ محبوب خدا دی ہمت دا معجزہ سی۔“ (34)

ڈاکٹر حفیظ احمد ہوراں نے ایس سفر نامے دا جیہڑا باب بڑی تفصیل تے محبت نال لکھیا اے۔ اوہ ”عرفات ول روانگی تے ارکان حج دی ادائیگی“ اے۔ ایس باب وچ اک پاسے تاں اوہناں حج دے دناں دیاں مشکلاں توں جانو کرایا اے تے دو جے پاسے ایہدیاں برکتاں تے رحمتاں دی دس پائی اے۔ دنیا بھرتوں آئے مسلماناں نال جانو کرایا اے جیہڑے اپنے عہدے تے اختیارات چھڈ کے دو چادراں وچ رب سوہنے دے حضور حاضر ہو جاندا اے۔ ایس باب وچ اوہناں حج دے دن، میدان عرفات، مسجد نمبرہ تے حضور ﷺ دے خطبہ حجۃ الوداع بارے بھرویں جانکاری دتی اے۔ حج و عمرہ بارے حضور ﷺ دے فرمان تے قرآنی آیتاں وی درج کیتیاں نیں۔ مدینہ پاک دیاں دو اہم مسجداں مسجد جمعہ تے مسجد قبا بارے وی اوہناں بھرویں باب لکھے نیں۔ اوہناں مسجد جمعہ دی تعمیر، تاریخ تے توسیع بارے بھرویں جانکاری دتی اے۔ انج ای مسجد قبا بارے اپنیاں دکھ دکھ حاضریاں بارے وی دسیا اے۔ مسجد قبا دی تعمیر تے تاریخ دا تجزیہ وی بیانیا اے۔ مسجد دیاں محراباں، کھڑکیاں تے دکھ دکھ مقاماں بارے جانکاری دتی اے۔ ایسے باب وچ اوہناں حضور ﷺ دی مکے توں مدینے ہجرت دے حالات وچ تحریر کیتے نیں۔

آخری باب وچ اوہناں اپنے ڈیڑھ مہینے دے قیام دوران مکے تے مدینے وچ جیہڑیاں حیران کن گلاں محسوس کیتیاں اوہناں دی تفصیل مختصراً بیان کیتی اے۔ اوہناں دسیا اے کہ ایسٹھوں دے ڈرائیور ہارن دی ورتوں اکا نہیں کردے۔ اتھے سردیاں وچ وی گرمیاں دے پھل جویں امب وغیرہ دستیاب سن۔ جدہ دی نسبت مکے تے مکے دی نسبت مدینے وچ چیزاں سستیاں سن۔ حرم وچ ہر حال وچ صفائی دا خیال رکھیا جاندا۔ اوہناں مدینے وچ کھجوراں دے باغ بہت زیادہ ہون دی گل وی کیتی اے تے پاکستانی بچاں ولوں حج تے آون والیاں دیاں دعوتاں تے محسبتاں بارے وی لکھیا اے۔

ڈاکٹر حفیظ احمد ہوراں دا ایہ سفر نامہ بھاویں اے جے نامکمل اے جس پاروں کئی تھاواں تے تشنگی دا احساس ہوندا اے پر ڈاکٹر حفیظ احمد ہوراں دا لکھن

ڈھنگ اینا پیارا اے کہ قاری اوہناں دے نال نال ٹریا رہندا اے۔ ایہ سفر نامہ مکمل ہون توں بعد یقیناً پنجابی ادب وچ اک نگھر وادھا قرار پائے گا۔

حوالے

- 1- حنیف چودھری: بھارت پھیری (قلمی نسخہ) ص 2
- 2- اوہی، ص 1
- 3- اوہی، ص 4
- 4- اوہی، ص 27
- 5- اوہی، ص 41
- 6- اوہی، ص 42
- 7- اوہی، ص 83
- 8- اوہی، ص 99
- 9- سادھو سنگھ ہمدرد: بھارت پھیری از حنیف چودھری (قلمی نسخہ) ص 172
- 10- عطر سنگھ ڈاکٹر: بھارت پھیری از حنیف چودھری (قلمی نسخہ) ص 170
- 11- محمد سلیم گل نال گل بات مورخہ 2008-11-06 نوں گل بات
- 12- محمد سلیم گل : چڑی دابوٹ (قلمی نسخہ) ص 26
- 13- محمد سلیم گل : چڑی دابوٹ (قلمی نسخہ) ص 46
- 14- محمد سلیم گل : چڑی دابوٹ (قلمی نسخہ) ص 86
- 15- محمد سلیم گل : چڑی دابوٹ (قلمی نسخہ) ص 134
- 16- محمد سلیم گل : چڑی دابوٹ (قلمی نسخہ) ص 147
- 17- خالد محمود توگیروی: پنجابی ادب وچ سفر نامے دی روایت؛ لاہور- شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی
- 18- سعید احمد؛ پروفیسر: یورپ ول جھات (ہتھ لکھت) ص 7
- 19- اوہی، باب دو جا ص 4-5
- 20- سلطان کھاروی دے تن اگست 2003 نوں اپنی دھی دے ناں لکھے خط وچوں اقتباس
- 21- سلطان کھاروی: گوریاں دے دیس (ہتھ لکھت) ص 14
- 22- سلطان کھاروی: گوریاں دے دیس (ہتھ لکھت) ص 46

- 23 سلطان کھاروی: گوریاں دے دیس (ہتھ لکھت) 'ص 54
- 24 محمد ایوب ہوراں نال گل بات، موبائل نمبر 03336566519 مورخہ 07-02-2008
- 25 محمد ایوب، سوہنے ماہی دے دیس ول (قلمی نسخہ) 'ص 2
- 26 اوہی، ص 10
- 27 اوہی، ص 31
- 28 اوہی، ص 40
- 29 عبدالکریم قدسی: جگنی جاوڑی جلدھر (ہتھ لکھت) 'باب ست' ص 1
- 30 حفیظ احمد ڈاکٹر، قصہ تے پنجابی قصہ، گوجرانوالا - فروغ ادب اکادمی، 2005ء، ص 151
- 31 حفیظ احمد ڈاکٹر، سفرنامہ حج (ہتھ لکھت) 'ص - لکھیا نہیں
- 32 اوہی، ص - لکھیا نہیں
- 33 اوہی، ص - لکھیا نہیں
- 34 اوہی، ص - لکھیا نہیں

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore (Pakistan)
Vol: 2, July-December 2016, pp37-53

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2017ء، مسلسل شماره 2

☆ ڈاکٹر عابدہ حسن

وارث شاہ دے کلام وچ پنجابی سماج، رہن سہن تے مذہب**Abstract**

This research article is a brief study of Qissa "Heer Ranjha" by Waris Shah. Waris Shah is a great Sufi Poet, scholar and anthropologist. In this brief article research scholar bring out all social aspects of the poetry of Waris Shah. Life styles of Punjab in habitants their religion, their thoughts, their social relations & their cultural norms. Research also indicates the effects of Waris Shah's poetry to change the critical situation of Punjab. Through the poetry of Waris Shah in a person can easily peep in the society of previous Punjab. This also proved that the "Waris Shah" defiantly is the Shakespeare of Punjab.

وارث شاہ دی ہیراک لا زوال رومانی داستان ای نہیں اٹھارویں صدی دی سیاسی، سماجی، مذہبی، معاشرتی تے علمی صورت حال دی منہ بولدی تصویر دی اے۔ ایہدے وچ پورا پنجاب جیونداجا گدا ساہ لید انظر آ وندا اے۔ پنجاب دی حیاتی داکہیڑا کچھ اے، جیہڑا ایدھے وچ نہیں ملدا۔ جدوں وارث شاہ نے ہیر لکھی اوہ زمانہ وارث شاہ دے بھر پور شباب داسی تے جوش جنوں زوراں تے سی۔ تاریخی لحاظ نال ایہہ اوہ زمانہ سی جدوں مغلیہ دور زوال پذیر ہو چکیا سی۔ ایہدازوال اورنگ زیب دے مرن نال ای شروع ہو گیا سی۔ مغلیہ شہزادے عیش دے رسیان۔ شراب پینا تے رنڈی بازی کرنا اوہناں دا شیوا بن چکیا سی۔ دربار سازشاں دامرکز بن گیا سی۔ تورانی، سنی تے ایرانی شیعہ اک دو جے دے خلاف صف آراء ہو چکے سن۔ بادشاہ افیمی ہو چکے سن تے محمد شاہ رنگیلا جھے تخت نشین سن۔ جنہاں نوں شراب تے رنڈیاں توں ای فرصت نہیں سی۔ اہن وقت 1737ء وچ نادر شاہ نے حملہ کیتا تے فاتحانہ یلغار، بے رحمانہ قتل و غارت تے لوٹ کھسوٹ نے مغللاں دی حکومت نوں اکو واری ہلاکے رکھ دتا۔

مغلاں دی حکومت دی رہی ساکھ وی ختم ہوگئی۔ وارث شاہ نے ایسے پر آشوب زمانے وچ ہوش سنبھالیا۔ شہباز ملک وارث دے راجھے بارے لکھدے نیں:

”وارث شاہ نے راجھے دے کردارنوں اوس دا اچہا سبھا دے کے صرف وکھانت پنکران لئی ای نہیں ورتیا سگوں اوس نے راجھے دے کردارنوں اوس ویلے دے معاشرے دے کھوٹ تے بادنوں نثارن لئی اک گھسوٹی بنایا اے۔ اوہ ایس گھسوٹی نوں معاشرے دے مختلف طبقیوں دے نمائندیاں نال رگرڈ دا اے تے اوہناں دے وچ دا کھوٹ نثار دا ڈیا جاندا اے۔ ایہدے وچ مطلب نوں پوجن والے سماج دے مختلف مہاندرے سامنے آوندے نیں۔ جہاں وچ راجھے دے بھرا ملاں لالچی لڈن جھوٹی ان اکھ والا چوچک سب آوندے نیں۔“ (1)

لوک نادر شاہ دی خون ریزی تے تاخت و تاراج توں لرزاں تے ترساں سن۔ ایسے دورنوں وارث شاہ نے بھونچال داناں دتا اے۔ ایس بھونچال نے مغلیہ جاہ حشمت دے قصر رفیع نوں زمین بوس کر دتا۔ محمد شاہ رنگیلے دے درباری امیر، رئیس، رؤساء فسق و فجاردی دلدل وچ غرق سن۔ کثرت شراب نوشی، افیم تے کسبیاں دی صحبت نے ایہناں دے قوائے عمل مضحکم کر دتے سن۔ اوہ زمانے دی دھوڑ د امر دانہ وار مقابلہ کرن دی تھاں جام و صبوتے قنار و شاہد وچ پناہ لہدے سن۔ بابر دی اولوالعزمی، اکبر دی شہامت، عالمگیر دی عزیمت خواب و خیال ہوگئی سی۔ احمد شاہ ابدالی نے دلی تے چڑھائی کیتی تے پٹھان لشکریاں نے دلی دی اٹ نال اٹ و جادتی۔ ہزاراں مارے گئے تے سینکڑے بے گھر ہو گئے۔ احمد شاہ نے ہندوستان تے پنجاب تے اٹھ حملے کیتے ایسے زمانے وچ جسا سنگھ نے خالصہ دل دی بنیاد رکھی تے سکھاں دی باقاعدہ فوجی تنظیم کیتی۔ احمد شاہ ابدالی نے لاہور تے قبضہ کر لیا اوسے دور وچ جسا سنگھ نے لاہور تے حملہ کیتا، پٹھاناں نوں ہرا کے لاہور تے قبضہ کر لیا تے خالصہ دے نال داسکھ جاری کیتا۔ 1757ء وچ مرہٹیاں دلی تے قابض ہو گئے تے اوہناں لاہور تے حملہ کیتا۔ سکھ مقابلے دی تاب نہ جھل سکے تے ٹھہ گئے۔ مرہٹیاں نے لاہور تے قبضہ کر لیا۔ احمد شاہ ابدالی نے مرہٹیاں نوں کڈھن واسطے حملہ کیتا تے بلائے بے درماں دی وانگ اوہناں دا پچھا کیتا تے پانی پت دی لڑائی وچ اوہناں نوں پھبہ (پکچل) کے رکھ دتا۔ جدوں احمد شاہ ابدالی مرہٹیاں نال لڑ رہیا سی۔ سکھاں نے پنجاب وچ شورش برپا کیتی تے لٹ مار دابازاں گرم کر دتا۔ جدوں احمد شاہ لاہور اہڑیا تے سکھاں دی فوج ستلج پار کر گئی پر احمد شاہ نے طوفان برق و رعد وانگوں اوہناں دا پچھا کیتا۔ خون خرابے نال اہڑی جنگ توں بعد اوہناں نوں شکست فاش دتی۔ ایس لڑائی وچ 20 ہزار سکھ مارے گئے۔ سکھاں نے فیئر لشکر اکٹھا کیتا تے قصور تے حملہ کیتا، احمد شاہ ابدالی نے فیئر چڑھائی کیتی پر سکھ جنگ توں جی چرا کے ٹھہ گئے۔ احمد شاہ ابدالی دی موت توں بعد تیمورشاہ نے ملتان تے قبضہ کر لیا پر لاہور تے سکھاں دا ای قبضہ رہیا۔ اوہدے جانشین شاہ زمان نے لاہور فتح کر لیا پر اتھے حکومت قائم کرن توں گریز کیتا تے واپس مرٹن لکیاں اک سکھ سردار رنجیت سنگھ نوں لاہور دی حکومت دا فرمان لکھ دتا کیونکہ اوہنے کچھ پیڑ پھرتیاں (بری) توپاں افغانستان گھلیاں سن۔ رنجیت سنگھ نے لاہور نوں اپنا صدر مقام بنا کے آ لے دوالے چاروں پاسے حملے شروع کر دتے، پنجاب دے مسلمان سرداراں چھٹیاں، ٹوانیاں، عواناں تے گھکھواں اوہناں دا جی جان نال مقابلہ کیتا پر تربیت یافتہ سکھ فوج دے سامنے اوہناں دی کچھ پیش نہ چلی تے سکھاں پنجاب دابرا حال کر دتا۔ بقول نجم حسین:

”گل سوچن کرن دا کاہرا سواہرا ڈھنگ پرانیاں حاکماں ملواناں داوی ہتھیارے۔ اپنی منوان لئی دو بے نوں اپنی مرضی دے سدھے ٹورن لئی اپنے لاپے دا ٹوبان لئی۔ ہیر وارث وچ لڈن دی آکھنی ویکھو اوہدی گل دے جوڑ ویکھو۔ ملاح بھاڑے واسطے بیڑی ٹھیلدے نیں۔ بھاڑا ہے تے وچ بہہ نہیں تے ویلانہ کھنجا، مفت گلاں کر کے۔ جیہڑے بھاڑیوں بنا بیڑی وچ بہن لئی آوندے نیں، اوہناں دے ایہہ رنگ ہوندے نیں، ہر رنگ نال نڈن دا ڈھنگ دکھراے، مینوں سارے آوندے نیں، وارث شاہ ہوریں ایس سواہرے بیان نوں سواہرا کر کے نہیں الیکدے، ایدھے وچ آندے نیں، ایہہ الٹا، ایہدی پکی سواہرا کاہر نوں ای ایہہ کج بنا دکھالدے نیں۔ ایس بیان دوائے بنائی کھیڈ راہیں ایہدے اندر تے ایہدے دوالے کیہڑیاں رمزاں راہیں، ویہاڑ دیاں گجھ پرتاں دکھالدے نیں۔ سواہرے بیان دا تر وڈ سواہر بیان نہیں گھن پرتی کھیڈاے ایس کھیڈ وچ سوال جواباں نال گڈ واوڈ نیں۔ لفظاں دے ٹوکویں رنگ اک دو بے وچ وڑ دے نکلدے نیں۔ ویلیاں دی ونڈ تھاواں دی ونڈ مک گئی اے“۔ (2)

تاریخی واقعات دے ایس سرسری بیان توں ایس غارت گری، سراسمگی، دہشت تے قتل و غارت دگوڑ نہیں لایا جاسکدا۔ جہد امتا پنجابیاں نوں سی۔ فاتحین دالشکر جس علاقے توں لنگھدا اوہن ٹڈیاں وانگوں بر باد کر جاندا۔ رسدرسانی دے ناں تے لوکاں دیاں بھیدیاں، بکریاں، گاواں، مچھاں، ڈگھے، گھوڑی، بک کے لے جانداے اناج دیاں کوٹھریاں خالی ہو جانداں، سرسبز کھیتیاں حملہ آوراں دے گھوڑیاں تے بار برداری دے جانوراں دے چارے دی نذر ہو جانداں۔ دہشت نال دل سینیاں وچ دھڑکن لگدے، جوان عورتاں گھراں دے اندر پیٹھیاں تھر تھر کنن لگدیاں، کساناں دے چہریاں دے رنگ فق ہو جانداے، جو کجھو ہناں کول ہوندا تنکیاں تلواراں دے سائے تھلے ڈھیر کر دیندے، ایہہ کوئی دور چار سالوں دی گل نہیں سی بلکہ اورنگ زیب دی وفات 1707ء توں لے کے سکھاں دی حکومت دے خاتمے 1864ء تک رہیا۔ سکھاں دے مسلح گروہ نوں پنجابی وچ دھاڑا کہندے نیں۔ ایہہ دھاڑاں اچانک پنڈان تے حملہ آور ہونداں تے قتل و غارت دابا زار گرم کر دیندیاں سن، وارث شاہ نے ایس ہمہ گیر تباہی تے بربادی دے منظر انوں اکھان نال ویکھیا۔ اک پاسے نادر شاہ کابل توں چل کے دلی وچ لٹ مار کر رہیاسی۔ دو بے پاسے احمد شاہ ابدالی دے حملیاں نے پنجاب دی معاشی تے سماجی زندگی جھنجوڑ کے رکھ دتی سی، تے تیجے پاسے سکھاں نے پنجاب دا برا حال کیتا ہو یاسی۔ وارث شاہ نے سکھاں دی فوج نوں کٹک پنجاب، ابدالی دے لشکراں نوں کٹک قندھار تے نادر شاہ دی فوج نوں قزلباش جلا آکھ کے اوس دور دی سیاسی حالت نوں انج بیان کیتا اے:

پھرے چھنکدی چارے نال جٹی چڑھیا غضب دا کٹک قندھار وچوں

قزلباش جلا دا سوار خونی نکل دوڑیا ارد بازار وچوں (3)

وارث شاہ دی عقیدت د امرکز قصورسی، سکھاں نے قصور تے قبضہ کرن لئی بڑی کوشش کیتی پر پٹھاناں نے ڈٹ کے مقابلہ کیتا۔ پٹھاناں نوں فتح ہوئی:

ڈیرا بختی مار کے لٹ لیا، پائی فتح قصور دے نیں (4)

پنجاب دی تباہی تے وارث شاہ خون دے آنسو ننداے۔ احمد شاہ ابدالی دے حملے اوہدیاں اکھاں سامنے ہوئے۔ اوہ پنجاب دا نوحہ لکھدیاں

ہو یاں اپنی عقیدت دے مرکزوں نہیں بھلدا:

سارے ملک خراب پنجاب وچوں مینوں بڑا افسوس قصور دا (5)

وارث شاہ نوں اپنی جنم بھومی نال وی بڑا پیاری جدوں پنجاب لٹ مارتوں نہ بچ سکیا۔ عزتاں محفوظ نہ رہیاں نہ گھربارتے وارث افسوس دا اظہار

کردا اے:

جھگی سار کے بھانڈڑے بھن سارے کلڑکتیں چا بھجائیاں نیں

فوجاں شاہ دیاں وارثا مار متھرا ہن پھیرا لاہور نو وھائیاں نی (6)

سکھاں دی سرداری کیہہ قائم ہوئی، عزت دار ذلیل ہو گئے، چوراچکے چوہدری تے گنڈی رن پردھان والی کہاوت حقیقت داروپ دھار گئی تے

وارث دا قلم انج چیک اٹھیا۔

پیا ملک دے وچ سی بڑا رولا ہر کسے دے ہتھ تلوار ہوئی

جدوں دیس تے جٹ سردار ہوئے گھر وگھری جان نویں باہر ہوئی

اشراف خراب کمین تازے زمیندار نوں وڈی بہار ہوئی

چور چوہدری یا رنی پاک دامن بھوت منڈلی اک تھوں چار ہوئی (7)

کسے قوم داسیاسی تنزل اوہدے اخلاقی تنزل دا پیش خیمہ ہوندا اے۔ دولت، ثروت دی فراوانی امیراں نوں عیش تے عشرت دے کھوبے وچ لے

جاندا اے۔ کنیراں تے کسبیاں دی صحبت وچ رہ کے حکومتی کماں توں بالکل غافل ہو جاندا اے۔ نظم و نسق دا شیرازہ کھلر جاندا اے۔ صوبائی تے ضلعی

حاکم من مانی کرن لگ پیندے نیں، رشوت دا دور دورہ شروع ہو جاندا اے، عیش و عشرت دے سامان دی فراہمی واسطے روزمرہ دیاں استعمال نکلیاں نکلیاں

شیواں تے محصول ٹیکس لاد تے جاندا اے۔ جہدے توں عوام دا لک ٹٹ جاندا اے۔ اوہناں دے خون دا آخری قطرہ نچوڑتا جاندا اے حکومت دا بدبہ

تے رعب دبدبہ اٹھ جان پاروں شہدے، لچے لنگے، چوراچکے، سرچکن لگ پیندے نیں۔ شرفاء کوئے کھدیاں وچ بیٹھ جاندا اے۔ کسبیاں دی واہ واہ

ہوندا شرم حیا دے پردے چک دتے جاندا اے۔ بے حیائی، جھوٹ دغا داباز گرم ہو جاندا اے۔ زمیندار مزاریاں تے ظلم و ستم کردے نیں۔ عوام دی

زندگی اجیرن ہو جاندا اے۔ وارث شاہ اک ذی شعور تے ذی احساس شاعر سی، اوہنے بڑے دکھ دے پیرائے وچ عہد دی معاشرتی تے اخلاقی زبوں حالی

تے بے بسی دا نقشہ کھچیا اے:

ایس پلینت تے پاک دا کرو واقف اسیں جانیے شرع گواہیاں نوں

جہرے تھاؤں ناپاک دے وچ وڈیوں شکر رب دیاں بے پروائیاں نوں

وارث شاہ حجریاں فعل کردے ملاں جوڑے لاوندے واہیاں نوں (8)

بشیر حسین ناظم لکھدے نیں:

”انگنت من موہنیاں تصویریاں ہیر وارث شاہ دے ورقیاں تے پھیلیاں ہوئیاں نیں۔ ہیر دی تصنیف نوں
گھٹ ودھ سوا سو سال لنگھ گیا اے پر نویاں روشنیاں دے باوجود پنڈاں وچ حالی اوای بھائی چارہ تے معاشرہ
قائم اے جدے شاعر وارث شاہ ہوریں سن“۔ (9)

پنڈاں وچ اوہناں چوہدریاں دی نشاندہی کیتی اے جیہڑے رسہ گیراں تے چوراں دی سرپرستی کردے نیں۔ وارث شاہ کہندے نیں شرفاء گمراہ
ہو گئے نیں، شریف زادیاں نے کجراں والیاں عادات اپنالیاں نیں۔ جیہڑے صحیح عالی نصب سن اوہناں دا خاتمہ ہو گیا اے۔ فقیراں دی اے حالت اے
کہ او بدچلن زنانیاں وچ پھسے ہوئے نیں ہر اک کولوں منگدے پھر دے نیں:

پیٹ واسطے پھرن امیر درد، سید زادیاں نے گدھے چارنے نی
پیٹ واسطے پری تے حورزاداں جان جن تے بھوت دے وارنے نی
پیٹ واسطے رات نوں چھوڑ گھر در، ہو پاہر وہو کرے مارنے نی
پیٹ واسطے سب خرابیاں نیں، پیٹ واسطے خون گزارنے نی (10)

وارث شاہ نوں ایس چیز دا شدت نال احساس سی کہ ہمہ گیر جبر تے تشدد وچ عوام دی حالت ڈھیر مندی سی۔ غریب مظلوم عوام جنوں پیراں تھلے
مدھولیاں جاندا اے ڈردے مارے موہنوں کجھ نہیں بولدی۔ ایس حالت وچ غریباں دیاں خوبیاں دب کے رہ جانیاں نیں دو جے غریباں توں سوا انہاں دا
کوئی پرسان حال وی نہیں ہوندا۔ جہالت عام سی، لوک سدھی سادھی زندگی گزار دے سن، کھان پین وچ کوئی تکلیف تے اچھ نہیں سی ہوندا۔ عالماں تے
مذہبی پیراں دا بڑا احترام ہوندا سی۔ ویاہ شادیاں ماییاں دی مرضی نال ہونداں سن۔ عورتاں عام طور تے ان پڑھ ہونداں سن۔ اخلاقی حالت معمولی سی۔
ذات پات دا بڑا ادھیان سی۔ پردے دار وچ گھٹ سی۔ جوان ٹیارراں باغاں بیلیاں وچ نچدیاں ٹپدیاں سن۔ ایس زمانے وچ ہندو مسلم سوال نہیں سن
دونویں قومیں انج رل مل گئے سن کہ فرق بہت تھوڑا رہ گیا سی۔ جدوں راجھا بال ناتھ کول جوگ لین جاندا اے او کوئی خیال نہیں کردا کہ ہندو جوگی دا چیلانن جا
رہیا اے۔ بال ناتھ اوس نوں جوگی بنان توں انکار کردا اے او کہندا اے توں بچاں۔ ناتجربہ کاراں پر ایہہ نہیں کہندا کہ توں مسلماناں تے میں ہندو آں:

بال ناتھ نے سامنے سدھیدو جوگ دین نوں پاس بہا لیا سو
روڈ بھوڈ ہو یا سواہ ملی منہ تے سبھو کوڑے دا نانو گالیا سو (11)

ایسے طراں شادی طے کرن توں پہلاں کھیڑے پنڈت نوں بلا کے دن مقرر کردے نیں جدوں کہ ہیر تے سیدے دے گھر مسلمان نیں۔ اے
مذہبی میل جول اصل تہذیبی ربط ضبط دا سبب سی۔ ”ہیر“ توں سانوں پتہ لگدا اے کہ او ہدوں لوکاں دی وسوں جگر جی سی۔ کیوں کہ زمینداری وچ نرا
وہلیاں بہہ کے کھان اچھا نہیں سی سمجھیا جاندا۔ کجھ نہ کرن والیاں نوں وی چنگا نہیں سی جانیا جاندا۔ بھابھیاں دے رانجھے نوں مہنے نرے مہنے نہیں۔ اے اوس
ویلے دی وسوں دیاں اچیاں نیویاں تصویریاں نیں:

ساڈا حسن پسند نہ لیاؤ تاں اکیں ، جاہیر سیال وواہ لیاویں

واہ وٹھلی پریم دی گھت جالی، کائی نڈھی سیالاں دی پھاہ لیاویں (12)

پنجابی اچہاں بولاں وچ وارث شاہ نے رانجھے دے روپ وچ اوس ویلے دے ”لٹ بور“ منڈیاں دا نقشہ کھچ دتا اے۔ زبان تے بیان دی وڈی صفت ہندی اے پئی شاعر گھٹ لفظ ورتے تے اوہناں توں زیادہ توں زیادہ مطلب تے معنی کڈھے، یعنی اپنے کلام وچ اچھے لفظ ورتے جنہاں دے معنی وسیع ہوں۔ اے صفت وارث شاہ دے کلام وچ پوری طرح موجود اے۔ اواک مصرعے وچ اچہاں مت دیاں گلاں تے لم سلیمے مضمون بیان کر جاندا اے جنہاں نوں بیان کرن لئی ڈھیر سارے شعراں یا لمبی نظم دی لوٹ ہندی اے۔ وارث شاہ دے کلام دا اے اختیار اوہناں دے کلام دی مقبولیت دا سبب اے:

وارث شاہ محبوب نوں تداں پائیے ، جدوں اپنا آپ گنوا لینیے (13)

وارث شاہ دے زمانے وچ مذہبی تے علمی حالت ایہہ سی کہ پنڈاں گرانواں وچ صرف مولوی لوک ای پڑھے لکھے ہوندے سن۔ ایس لئی مذہبی اقتدار دے نال نال کسے حد تک دنیاوی اقتدار وی اوہناں دے کول سی جدوں کوئی مشکل یا اوکڑ پیندی اوہ اوہناں کول جا کے دکھ سکھ پھول لیندے سن۔ لوک سدھے سادھے ہون کارن شریعت دے ظاہری ادب آداب دا بڑا خیال رکھدے سن۔ اکثر عالم، فقہ، حدیث تے دو جیاں کتاباں دی خبر رکھدے سن۔ حمید اللہ ہاشمی لکھدے نیں:

”رہندی کثر وارث دے اپنی مادری بولی اتے باکمال دسترس نے پوری کردتی اے۔ ہیر ادب تاں کتے رہیا

اے سارے قصے ادب نوں زبان دے میدان دا شاہسوار اے تک نہیں ملیا۔ وارث دی بولی مٹھاس، ٹھیڈھتا،

سندر تاتے وشالتا نوں وکھ وکھ پنجابی دی امیری سمر تھا داسیج ہی گیان ہو جاندا اے“۔ (14)

اوس زمانے وچ مسیتاں تے درس گاہواں تعلیم و تربیت دا سب توں وڈا مرکز سن۔ مولوی پڑھے لکھے ہوندے سن تے لوکی زیادہ ان پڑھ سن، ایس لئی بہتے پیر پرست سن، تعویذ گنڈے تے یقین رکھدے سن۔ توہم پرستی عام سی، بیماری ٹھماری، کم کار، ڈر خوف تے مراداں دی کامیابی لئی تعویزاں دے سہارے لئیے جانداں سن۔ ایس صورت حال نوں وکھ کے کئی فراڈیے وی جعلی پیر بن گئے سن۔ لوکاں نوں سبز چولے دی آڑ وچ سادھو، سنت تے فقیر بن کے لٹ رہے سن:

باس حلویاں دی خبر مردیاں دی نال دعائیں دے جیوندے مار دے او (15)

عام طور تے مولوی تے عالم پڑھے ہوئے سن باقی ثانواں ثانواں ای پڑھیا ہوئی سی۔ لوگ شریعت دے ظاہری آداب دا بڑا احترام کردے سن۔ ایہو وجہ اے کہ رانجھا جد مسیت وچ رات کٹن لئی آندا اے ملاں اوہدی شکل صورت وکھ کے کہندا اے:

گھر ب دے مسجداں ہون دیاں نیں اتھے غیر شرع نہیں واریے اوئے

تارک ہو صلواۃ دا پٹے رکھے لبناں والیاں مار پچھاڑیے اوئے (16)

عربی تے فارسی پڑھن پڑھان دا عام رواج سی، فارسی ملک دی درباری، عدالتی تے علمی زبان سی۔ عام خط و کتابت تے کتاباں فارسی وچ

لکھیاں جانندیاں سن۔ پنجابی زبان دانصاب تعلیم نورالدین جہانگیر دے زمانے توں چلیا آ رہیاسی۔ وارث شاہ اپنے زمانے دے قاضیاں، ملانیاں دی بڑی سونہی تصویر کھچی اے۔ انہاں فریب دا چولہ پایا ہو یا سی۔ ہر ویلے اپنے نفس دی پرورش وچ مصروف، اوہناں نوں نماز روزے نال کوئی غرض نہیں سی۔ لوکاں کولوں قدم بوسی کران دا بڑا چاہ سی۔ پیراں نوں اپنے نذرانے نال غرض ہوندی، بھانویں مرید دے بیوی بچے بھکے مر رہے ہوندے سن۔ سلوک تے عرفان نوں بدنام کر دے سن تے برے افعال کرن وچ اوہناں نوں کوئی شرم تے عار نہیں سی۔ جدوں پیر جی جلال وچ ہوندے تے موٹیاں تازیاں عورتاں اوہناں نوں گھیر لیدیاں تے پیر جی اوہناں نوں وکھ وکھ کے خوش ہوندے۔ وارث کہندے نیں:

ر لے دلاں نوں کپڑو چھوڑ دیندے بری بان ہے تہاں ہتھیاں نوں
نت شہر دے فکر غلطان رہندے ایہو شامتاں رب دیاں ماریاں نوں
کھاوون وڈھیان نت ایمان وچن ایہو مارہے قاضیاں ساریاں نوں
رب دوزخاں توں بھرے پابلن کہا دوس ہے ایہناں وچاریاں نوں (17)
گورچرن سنگھ ہوریں ایس بارے لکھدے نیں:

“Although he was a Muslim by faith lived and wrote in as far back as
eighteen (18) century his lives, some in the classicalised Heer style
hold rural as well as urban Punjabi audience still in their grips. One
thing why it is so that the Qissa of Heer by Waris Shah is more
Punjabi than all rest”.(18)

وارث شاہ دی ہیر، رہیر رانجھے دے پیاردی داستان ای نہیں بلکہ ایہدے وچ وارث شاہ سانوں پیار محبت بھائی چارہ سکھا وندا اے۔ پنجاب دی ایس سدا سہاگن دھرتی دے لوگ محبتاں دے چاہیوان نیں۔ استھتھے علم، ہنر، رسماں، لوک گیت، ناچ، تے تہوار صدیاں توں مہکاں و نڈر رہے نیں۔ عصمت اللہ زاہد لکھدے نیں:

”وارث شاہ دا مختلف علوم تے مختلف مذہباں تے مختلف تہذیبیاں تے ثقافتاں بارے مطالعہ بڑا وسیع تے گہرا
سی۔ اوس نے ہیر دا قصہ نظم کرن ویلے ایس مطالعے کولوں واہ واہ کم لیا اے۔ سگوں ہیر پڑھن سننن والیاں
نوں وی اپنے مطالعے وچ شریک کر لیا اے۔ وارث شاہ دے کلام وچ ان گنت تلمیہاں ایسے گل دا بھرواں
ثبوت نیں۔ شعر کہندیاں ہونیاں کسی تاریخی، تہذیبی، ثقافتی یا مذہبی واقعہ ول چند اک لفظاں ول انج اشارہ کر
جاناں کہ پڑھن والیاں دے ذہن وچ سارا واقعہ گردش کرن لگ پیندا اے۔“ (19)

ایہناں وچاریاں دا اظہار سعید بھٹا رانج کر دے نیں:

”وارث شاہ زندگی دے نکلے توں نکلے واقعے نوں اینج کھل کے بیان کر دے نیں کہ اوس نصیحت تے حقیقت

توں پڑھن تے سنن دی تر شا پوری ہو جاندی اے۔ جیویں ٹھوٹھے دے بھجن وچ مسئلہ تقدیر لیا کہ اوس پنجاب دے لوکاں نوں تقدیر دے مسئلے نال روشناس کرایا اے۔ پر مجال اے کہ کہانی دے تسلسل وچ ذرا وی فرق پیا ہووے۔ وارث شاہ نے قصہ ہیر وچ تفسیر، حدیث، فقہ، تاریخ، تصوف، عرفان، طب، نجوم، موسیقی، یوگ، دیدانت، جسطرح پیش کر کے لوکاں دی ہر میدان وچ رہنمائی کیتی اے اوہناں دا ای کم سی۔ رانجھاپکا دانشور جا پدا اے۔ ایہہ ٹھیک اے جے اوہ پڑھن تے واہی جوتی کرن دا اہل نہیں پر ایہہ وی درست اے جے اوہ اپنے عمر نوں اکا بر باد وی نہیں کیتا ہو یا۔ اوہنے ہر اوہ علم پڑھیا ہو یا اے جہدا اوہ دے زمانے وچ رواج سی۔ اوہ تصوف دیاں منزلاں توں ای نہیں جوگ دے بکھیڑیاں توں وی پوری طرح واقف اے۔ جتھے اوہ جسم دیاں مرضاں نوں لہھ لہند اے تے اوہناں دا علاج کر جاند اے اوہ تھے اوہ روح دیاں روگاں دا وی دارو کر سکدا اے۔ اوہنوں تاریخ جغرافیے تے منطق دا ای نہیں، فقہ حدیث تے قرآن دا وی وافر علم اے۔ اپنے سماج دے سارے طبقے تے ہر طبقے دا کردار سماں تے رواج کھیڑاں تے تماشے، میلے ٹھیلے تے ترنجن کبھڑی گل اے جہدی ہر تفصیل اوہدی نگاہ وچ نہیں پرھیا وچ بہہ کے تے منصفاں تے وکیلاں توں وی سوتی گل کر دا اے اوہدی نظر اوہ کندا اے جیہڑی حسن دے ہر ظہور وچ جا اٹکدی اے اوہ دیاں اکھاں دلاں نوں ٹٹول دیاں نہیں تے بھیداں دے دفنائے ہوئے خزانیاں نوں باہر کڈھ لیاؤندیاں نہیں۔ اوہدی زبان کدے پھل کیردی اے تے کدے تلوار تے کٹار توں وی ترکھی ہو جاندی اے پر دل ایہو چاہندا اے جے ایہدیاں گلاں بس سنی جائیے۔ اوہدے بولاں وچ وارث شاہ دے پنجاب دی پوری زندگی دھڑکدی اے وںجھلی وجان لگدا اے تے پھوک وچ سارے درد تے جذبے کھولکے سراں دے جا دو جگا دیندا اے۔“ (20)

پنجاب دے وچ قرآن مجید توں بعد سب توں زیادہ پڑھی جان والی کتاب ہیر اے۔ لوک ایس توں اپنے اپنے مطلب دی راہنمائی حاصل کر دے نیں۔ تے ایس نوں اک مقدس کتاب وانگوں سنبھال کے رکھدے نیں۔ ہیر وارث شاہ دے صفحیاں تے جا بجا دانش تے حکمت دے موتی کھلے پئے نیں۔ ایہہ کتابی دانش نہیں بلکہ اوہ حکمت اے جیہڑی ذاتی تجربے تے مشاہدے تے مبنی اے۔ کتاباں توں دانش تے حکمت دے مقولے یاد کر لینا ہور گل اے تے فطرت دی گودی پل کے حاصل کرنا ہور گل اے۔ وارث دے ایہناں حکیمانہ مقولیاں نے جیہڑی یگانگت تازگی تے گہرائی عطا کیتی اے:

سہا خاک در خاک فنا ہونا وارث شاہ پھرتہاں نوں کیش کیا (21)

ایہدے وچ وارث شاہ نے جیہڑی مت دی گل دی اے اوہ کسی ہور دے وس وچ نہیں:

پھٹ پین لڑائی دے اصل ڈھائی ہور ایویں پسا پسا دے نیں (22)

احق اوچھے جھگڑالو ہوندے نیں، عاقل، باشعور ہوندے نیں۔ زندگی دے پہلو نوں وارث نے جس عقل نال شنگار یا اے۔ اسلم رانا موجب اک چوٹی دے دانشور تے مفکر دا کمال ہوندا اے کہ اوہ عام سماجی حقیقتاں نوں اپنی دانش دے نال تاریخی حقیقتاں دارو پ دے دیندا اے۔ انج وارث شاہ

نے ”مقولہ شاعر“ دے عنواناں بیٹھاں ”ہیر“ وچ فہم تے دانش دے نہایت قیمتی موتی کھلارے نیں:

کئی بول گئے شاخ عمر دی تے اتھے آہناں کسے نہ پایا اے
کئی حکم تے ظلم کما چلے نال کسے نہ ساتھ لدایا اے (23)

ہیر وارث شاہ ہیر رانجھے دے پیار دی داستان اے تے سید وارث شاہ دیاں صلاحیتیاں دا اقرار وی، ہیر رانجھا دی کہانی اک ولولہ انگیز عشقیہ داستان اے۔ جیہڑی صدیاں توں دیس پنجاب وچ مقبول سی۔ وارث شاہ نے اپنے دوستاں دی فرمائش تے اوہنوں شعراں دے قالب وچ پیش کیتا اے۔ سید علی عباس جلاپوری موجب:

”میں عشق و محبت کے اس قصے کو دلکش پیرائے میں لکھوں گا۔ عالم بے بقا کے لالچ کو بالائے طاق رکھ کر فنا کا درجا حاصل کروں گا۔ میرے عشق کے اسرار و رموز کی جو دولت ہے اسے کھلے بندوں میں لٹا دوں گا۔ اور نشیوں کی طرح سینت سینت کر نہیں رکھوں گا۔ میں کوئے کی طرح منڈیر پر بیٹھ کر اپنی کانیں کانیں سے لوگوں کا مغز نہیں کھپاؤں گا۔ بلکہ بلبل کی مانند زمزمہ کروں گا۔ اس میں خواص و عوام دونوں کی دلچسپی کا سامان ہوگا۔ اور رمز و کنایہ کے رنگ میں عشق کی خوشبو چاروں طرف پھیلاؤں گا۔ لوگ ہیر رانجھا کی عشقیہ داستان بھول چکے ہیں میں نئے سرے سے اس میں روح پھونک دوں گا۔“ (24)

وارث شاہ خود وی عشق دے درد توں آشناسی۔ حجر تے ساڑتے وصال دی از خود رفتگی دا کوئی پہلو اوہناں توں چھپیا نہیں سی۔ اوہناں دی محبوبہ بھاگ بھری موضع مدسی دی رہن والی سی۔ وارث شاہ پاکپتن توں واپسی مدسی وچ رات گزارن واسطے ٹھہرے رات نوں بھاگ بھری دے گھر کھانا کھان واسطے گئے تے ایس نوں ویکھدیاں ای دل ہار بیٹھے تے اوہدے تے فریفتہ ہو گئے۔ مدسی دی مسجد وچ ای ڈیرے لالے۔ بھاگ بھری وی اوہناں نال محبت کرن لگ پئی۔ محبت داراز فاش ہو گیا۔ وارث شاہ تے بھاگ بھری دیاں بے لوث تے ہوس توں پاک سی ایس لئی کسے نے کوئی اعتراض نہ کیتا۔ وارث شاہ نوں عشق مجازی دیاں منزلاں طے کر دیاں کوئی زیادہ ویلہ نہیں سی لنگھیا کہ بھاگ بھری اوہناں نوں داغ مفارقت دے گئی۔ وارث شاہ نوں اس مرگ ناگہاں دا سخت صدمہ ہویا۔ جدائی دے غم تے حسرت دیدنال ایسے ویلے ای اوہناں ہیر دا قصہ لکھنا شروع کیتا جہوں کتاب وچ انج بیان کردے نیں:

وارث شاہ نوں سک دیدار دی ہے جیہی ہیر نوں بھٹکنا یار دی سی (25)

فیر لکھدے نیں:

ایس زلف زنجیر محبوب دی نے وارث شاہ جہے مجزوب کیتے (26)

وارث شاہ اک صاحب حال صوفی سن۔ ایسے عشق مجازی نے اوہناں تے عشق حقیقی دے راز کھول دتے:

سبھا وین کہ زیب بنادتا جیہا عطر گلاب نچوڑیا اے (27)

وارث شاہ دی درد مندی تے سوز قلب نے ”ہیر“ دے شعراں نوں اوہ بے پناہ تاثیر عطا کیتی اے کی ایہنوں سن کے اہل ول وجد وچ آجاندے

نہیں تے عاشقاں دے منہ ہیجان آرزو نال تین لگ جان دے نیں وارث شاہ دا نظریہ عشق ایہہ اے کہ عشق و محبت کوئی اختیاری فعل نہیں بلکہ تقدیر دا لکھیا اے اوہناں مطابق عشق ای کائنات دی تقوین تے تخلیق آدم دا سبب اے۔ زہد تے ریاضت دی عشق توں بغیر سعی بے ثمر نہیں:

کھلے تنہاں دے باغ قلوب اندر جنہاں کیتا عشق قبول میاں (28)

شریف کنجاہی موجب:

”پنجاب دے شاعراں وچوں وارث شاہ جہی مشہوری کسے حاصل نہیں کیتی تے اوس دی ہیر نالوں ودھ کے

ہورے ای کوئی کتاب پڑھی جان دی ہووے۔ ایس دا کارن وارث شاہ دے بیان کرن دا ڈھنگ

اے۔“ (29)

وارث شاہ دا لکھیا ہویا قصہ ہیر جوان دلاں دی دھڑکن اے کیوں کہ ایہہ دی کہانی دی بنیاد رومان اے۔ ایس دی ساری کہانی رومان وچ رنگی ہوئی اے۔ حیاتی دی رنگارنگی دی بنیاد ای رومان اے۔ ہیر تے رانجھے دی محبت دی کہانی وچ عشق دا نگھا نگھا سیک تے آس امید دی نمی نمی رک موجود اے۔ رانجھے دا اصل نام دھیدو تے ذات رانجھاسی۔ اوہ اپنے اصل نال دی بجائے گوت دے نال امر ہو گیا۔ اوہدے پیو دا نال موجو چوہدری سی۔ جیہڑا تخت ہزارے دا وڈا زمیندار سی۔ رانجھا اپنے بھیناں بھراواں وچ ساریاں نالوں نکاسی۔ پیو دی موت مگروں زمین وندی گئی تے بھراواں بے ایمانی کر کے بنجر زمین رانجھے دے نال لوادتی۔ پیو دا لاڈلا ہون دی وجہ توں رانجھے نوں کم کاج دی عادت نہیں سی۔ ایس لئی جدوں ہل واہیا تے ہتھیاں وچ چھالے پے گئے۔ بھابھیاں نوں دکھایا تے وٹھلی وجان بہہ گیا۔ بھابھیاں نے طعنے دتے آکھیا۔ ویکھنے آں کہ کبھڑی سیالاں دی ہیر ویالیا نائیں:

واہ ونجلی پریم دی گھت جالی کائینڈھی سیالاں دی پھاہ لیاویں (30)

رانجھا لڑ بھڑ کے گھروں نکل پیارات اک مسیت وچ کٹی۔ مولوی نال اٹ کھڑ کلا بیٹھا، آکھن لگا:

باس حلویاں دی خبر مردیاں دی نال دعائیں دے جیوندے مار دے ہو

انھے کوڑھیاں، لولھیاں وانگ بھھیٹے قرعہ مرن جمان دا مار دے ہو (31)

اگے پتن تے لڈن ملاح نال مفت پار لنگھاو تے جھگڑا کر دا اے لوکاں دے آکھن تے لڈن بیڑی وچ بیٹھا لیند اے۔ بیڑی وچ ونجلی وچا کے لوکاں نوں اپنا بنالیند اے تھکن پارون پتن تے ہیر دے پلنگ تے سوں جاندا اے۔ ہیر نوں پتا لگدا اے تے او اپنیاں سٹھاں سہیلیاں دے نال آوندی اے تے رانجھے دے دوالے ہو جان دی اے۔ ناصر رانا لکھدے نیں:

”آکھیا جاندا اے کہ وارث شاہ نے پنجابی وچ شاعری نہیں کیتی سگوں پنجاب لئی شاعری کیتی اے وارث دی

اے خوبی اوہناں دی ذات نال مخصوص اے جہدے کارن اوہناں دا اے قصہ لفظی تے معنی خارجی تے داخلی

ہر لحاظ نال اک بہترین قصہ بن گیا اے تے ایہدے ای کارن رانجھے دی ہیر بن وارث شاہ دی ہیر بن کے رہ

گئی اے۔“ (32)

اٹھیں ستیا تیج آسا ڈری توں لمان سسری وانگ کیہ پیا ہیں وے
 راتیں کتے انیندرا کٹیوا می ایڈی نیند والا لڑھ گیا ہیں وے
 کوئی تاپ کسرت کہ جن لگوا کے ڈین کسے بھکھ لیا ہیں وے
 وارث شاہ توں جیوندا گھوک ستون اکے موت آئی مر گیا ہیں وے (32)
 رانجھے دی اکھل گئی۔ اکھیاں چارہوئیاں تے ہیر رانجھے تے مہربان ہو گئی:

رانجھے اٹھ کے آکھیا واہ بجن، ہیر ہس کے تے مہربان ہوئی (33)
 سعید بھٹا موجب:

”وارث شاہ کی ہیر کے اشعار کا بغیر سوچے سمجھے سیدھا مطلب لیا جائے تے دنیاوی سوچ برآمد ہوگی اور اگر ان
 شعروں کو عارفانہ اشعار یہ کسوٹی پر پرکھا جائے تو وارث شاہ ایک عارف کامل کے طور پر سامنے آئے گا۔ جب
 کہ مجازی رنگ کے اعتبار سے بھی یہ ایک دلکش تصویر نظر آئے گی۔“ (34)

رانجھے دے عشق داشکار ہو کے ہیر نے اپنے پیونوں آکھ کے رانجھے نوں اپنے گھر دا کار کھوادتا جدا کم سیالاں دے چوہدری مہر چوچک دیاں
 مجھاں چارناسی۔ رانجھے نے مجھاں چارن دے نال نال ہیر نوں وی چارنا شروع کر دتا۔ دونوں نیلے وچ لک چھپ کے پیار دیاں پنگھاں پاندے رہے۔
 عشق دی گڈی اڈدی رہی۔ حسن تے عشق بے خود ہو کے موجاں مار دے رہے۔ کیدو نے دوہاں نوں عشق دی کھچ مار دیاں ویکھیا تے ہیر دے پیونوں جادسیا
 کہ کس طرح ہیر رانجھے واسطے چوریاں لے کے جان دی اے۔ ایس گل توں ہیر کیدو دی ویرن بن گئی تے جدوں کیدو فقیر بن کے رانجھے کولوں چوری لے جاندا
 اے ہیر پانی لیاندی اے تے اوس ایس گل دا پتہ لگدا اے فیروہ کیدو دے کچھے ٹھڈی اے تے اوہدی خوب خبر لیاندی اے:

سروں لاٹوپی توڑ سہلی لکوں چانیکے زمین تے سٹیا سو
 پکڑ زمین تے ماریا نال غصے دھوبی پڑی تے کھیس چھٹیا سو (35)
 ہیر دا غصہ ٹھنڈا نہیں ہوندا تے اوہ کیدوں کولوں چوری کھوندی اے تے دھمکی آمیز لہجے وچ آکھدی اے:
 ہیر ڈھائے کہ آکھیا میاں چاچا چوری دے جے جیونا لوڑ ناہیں
 نہیں مار کے جند گوا دیساں مینوں کسے نہ ہٹلنا ہور ناہیں (36)

چوری ادھی ڈہل جان دی اے تے ادھی کھوئی۔ بچی کھی چوری لے کے کیدو چوچک کول جاندا اے تے عشق دا بھانڈا بھن دیندا اے جدوں ہیر
 دے پیار دی گل خوشبو وانگون کھل گئی تے ہیر دا پیور رانجھے نوں کم توں جواب دے دیندا اے۔ رانجھے توں بنا جدوں مجھاں قابو نہ آئیاں تے اے سوچ کہ
 دوبارہ رانجھے نوں نوکر رکھن لئی ملکی نوں آکھدا اے:

چوچک آکھیا جامنا اوس نوں ویاہ تیک تاں مہیں چرالیے
ساڈی دھیو دا کجھ نہ لاہ لیندا سبھا ٹھہل ٹکور کرا لیے (37)

ایس طرح رانجھا دوبارہ نوکر ہو جاندا اے۔ عشق دا بھوت ہیر دے سرتے بری طرح سواری۔ عشق دا داغ لوہے تے امب دے رس دے داغ
وانگوں ہوندا اے جیہڑا اک واری لگ جائے تے فیر نہیں لہندا عشق اک لا علاج مرض اے:

”اپنی ہیر وچ وارث ہوراں ٹھیٹھ پنجابی محاورے، اکھان تے مثالاں سنہری قول، ڈاھڈی بانکی اٹکل نال تھان
سر بدھے نیں تے قرآن دیاں آیتاں تے حدیثاں نوں بڑے سوہنے ڈھنگ نال نظم دی لڑی وچ پروکے
وکھایا اے۔ شعر دی پیڈی تے پکی بندش وچ اصطلاحواں دے نال نال اپنے رہن سہن نوں انج زور نال بیان
کیتا اے جہدے نال اوہدی کتاب سدا سدا لئی جیوندا جاگدا نقش بن گئی ای۔ اصطلاحی رنگ نوں کتاب وچ
مضموناں دی بھر مار نال ایڈا گوہڑا تے کھلا ڈھلا کیتا اے جے اوہ علم دا اک ٹھاٹھاں ماردا سمندر بن گئی اے۔
مذہب تصوف فلسفہ حکمت تاریخ کوئی مضمون اجیہا نہیں جنہوں وارث نے کھول کے نہ لکھیا ہووے“۔ (38)

وارث شاہ ہیر وچ ظرافت دے پیرائے نوں انج دسدے نیں:

وارث شاہ ایس عشق دے ونجھ وچوں پلے کسے ناں بدھیا دمڑی ہے (39)

جدوں ہیر دے سرتوں عشق دا بھوت نہیں لیندا تے ماپے قاضی نوں ہیر نوں سمجھاؤن واسطے بلا لیندے نیں۔ ہیر ماں پیو دے سوالاں دا جواب
بڑے مدلل انداز وچ دیندی تے بڑی دلیری نال اپنے عشق دے سچے ہون دا اظہار کردی اے۔ ایس مقام دی ہیر شرع دا حوالہ ایس طرح دیندی اے کہ اوہ
شرع دی مکمل جانوں لگدی اے۔ ماں پیو ہیر دارشتہ سیدے کھیڑے نال کردیندے نیں۔ ہیر جنج آن توں پہلاں رانجھے نوں دسدی اے کہ اوہدے ماں پیو
اوبداویاہ کرن لگے نیں۔ اوہ بڑی جرات نال تجویز پیش کردی اے چل ای تھوں نٹھ چلے:

ہیر آکھدی رانجھیا قہر ہو یا ای تھوں اٹھ کے چل جے چلنا ای

دونوں اٹھ کے لمڑے راہ پوہئے کوئی اسماں نے دیس نہ ملنا ای (40)

ایس موقع تے رانجھا بزدلی وکھاندا اے تے آکھدا اے:

ہیرے عشق نہ مول سواد دیندا نال چوریاں اتے ادھالیاں (41)

ہونی ہو کے رہندی اے سیدے کھیڑی دی جنج بڑی دھوم دھام نال سیالاں دے گھر آندی اے۔ ابتدائی رسماں توں بعد نکاح دا جلسہ ہوندا اے۔
ایجاب و قبول ویلے ہیر نکاح توں انکار کردیندی اے۔ قاضی لکھ سمجھاؤن دی کوشش کردا اے پر ہیر اپنی ہٹ تے قائم رہندی اے۔ قاضی کہندا اے جنوں تو
عشق کہندی اے اوہ سرا سرتیری بد مستی تے ہوس ناکی اے:

قاضی سدیا پڑھن نکاحنوں جی نڈھی دھر بیٹھی ناہیں بولدی ہے
میں تاں منگ رنجھیے دی ہو چکی مانو کفر تے عیب کیوں تولدی ہے (42)

ہیر جاندی سی کہ جدوں تک اوہ اپنی رضامندی دا اظہار نہیں کرے گی شرع دی رونال اوس دا نکاح نہیں ہو سکدا۔ جدوں قاضی ایجاب و قبول واسطے آندا اے ہیر نکاح توں صاف انکار کردیندی اے لیکن قاضی چوچک کولوں وڈھی کھا کے بغیر رضامندی دے نکاح پڑھ کے جنج دے سامنے آ کے کہہ دیندا اے کہ ہیر نے ہاں کردتی اے عورتاں ہیر دھکے نال پاکلی وچ بٹھا دیندیاں نیں ایسے مجبوری وچ وی ہیر دے عزم تے استقلال وچ کوئی فرق نہیں آندا اوہ اپنے نال وعدہ کردی اے اپنے سوہریاں نوں خوب تنگ کرے گی۔ ایسی مجبوری دی حالت وچ عام عورتاں راضی برضا ہو کے صبر کر لیندیاں نیں پر ہیر نے اپنے اندر ایہہ کشمکش جاری رکھی۔ سیداپہلے دن توں ای اوہ امرید بن گیا سی۔ پہلی رات ای ہیر سیدے نوں جرات نال ہٹک دیندی اے۔ اوہ ایہو جیہا ڈریا کہ ساری عمر اوہ دے نیڑے نہ لگا۔ ہیر نے خط لکھ کے اک کڑی ہتھ رانجھے نوں گھلیا۔ رانجھا ٹلا جو گیاں ول ٹر پیندا اے اک چھیل چھیلے لئی ایس توں وڈی ہو رکی ہو سکدی اے کہ پلے پلائے پٹے منڈ وادینداتے روڈا بھوڑ ڈا ہو کے کن پڑوا کے کنیں مندر راں پالیندا اے:

روڈ بھوڑ ہو یا سواہ ملی منہ تے سبھو کوڑے دانا نوگا لیا سو

کن پاڑ کے جھاڑ کے لوبھ بودے اک پلک وچ من دھکا لیا سو (43)

ہن اوہ چا کر نہیں سی آزاد سی۔ چا کر دی لذت توں آزاد ہو چکیا سی۔ چا کر دی توں آزادی ملی تے اوہ دے اتے اپنی ذات دا نکشاف ہو یا۔ اوہدی حوصلہ مندی، جرات تے شہامت واپس آ گئی ہن اوہ ماڑا چا کر نہیں سی جدی منگ کھیڑے ویاہ لے گئے تے اوہ چپ چاپ کھلوتا ویکھدا رہیا ہن اوہ اک آزاد مرد سی جنے اپنے محبوبہ نوں حاصل کرن دا عزم کر لیا سی۔ ہن اوس نوں دوبارہ اپنے چوہدری ہون دا احساس ہو گیا سی۔ جدوں گروپال ناتھ نے اوہنوں آکھیا کہ کسے جوان جہان عورت ول نگاہ ناں ماریں تے ورت ذات کولوں بچ کے رہیں۔ رانجھے نے جواب دتا کہ اگر مینوں ایہہ پتہ ہوندا کہ توں مینوں پیار کرن توں منع کریں گاتے میں تخت ہزارے دا چوہدری ہو کے کن کیوں پھر وانداتے بدن تے بھجھوت سواہ کیوں ملدا:

ناتھا جیوندا مرن ہے کھرا اوکھا ساتھوں اے نہ واعدے ہوونے نی

اسیں جٹ ہاں ناڑیاں کرن والیاں اسان کچکرے نہیں پروونے نی (44)

رانجھا کھوتے آ گیا جتھے کڑیاں پانی بھر رہیاں سن ایہناں وچ ہیر دی ننان سہتی وی سی۔ کڑیاں نے اپنے اپنے گھر جا کے جوگی دے مطلقہ سیا۔ رانجھا پنڈ دے وچ ہیر دی تلاش وچ بوہے بوہے لکھ جگاندا تے بھیکھ مندا اے اک گھر دے بوہے اگے ہیر دی آواز سن کے کھلو جاندا اے۔ تے سہتی جوگی نوں آکھدی اے کہ کیہ مفت خوران وانگوں لوکاں دے بوہیاں اندرتاک جھاک کرناں۔ جیویں رشتہ کران والیاں مکار عورتاں کردیاں نیں چاہیدا اے کہ توں محنت مشقت کر کے خود کھاتے اپنی حلال دی کمائی وچوں خیرات وی کر۔ سہتی نال جھگڑا کر کے رانجھے تے ایہہ حقیقت واضح ہو گئی کہ عورت نال بحث کرنا سراسر حماقت اے۔ سہتی بڑی زیرک، عقل مند تے اداسناں سی جدوں ہیر تے رانجھا آمنے سامنے آئے اک دوجے ول پیار تکیا سہتی نوں سب سمجھ آ گیا تے ہیر نوں آکھدی اے کہ اوہدی نال اکھاں لڑانی ایں تے ساہنوں اکھاں وکھانی ایں:

بھابھی کریں رعایتاں جوگیاں دیاں ہتھی سچیاں پاء ہتھوڑیاں نی (45) ے

جدوں رانجھے نیں ہیرول ذومعنی انداز نال دیکھیا تے سہتی کہندی اے ے

آپ چاک ہنڈ ائیکے چھڈ آئیں اے ہور خلق نوں پی وڈ وئی ہیں (46)

پراے کڑی (سہتی) بد مزاج، منہ پھٹ، زبان دراز، عشق دے ہتھوں مجبور تے بے بس ہوگئی۔ مراد بلوچ نال پیار کردی سی تے اوہدے فراق وچ تڑپ رہی سی۔ جدوں رانجھے نے اوہنوں آکھیا کہ وہ اوہنوں مراد بلوچ نال ملوادیگا ایہہ سندیاں ای سہتی رام ہوگئی۔ اوہدی تند مزاجی عاجزی وچ بدل گئی۔ ہن اوہ رانجھے نوں اپنا پیر مرشد من لگ پئی سی:

مینوں بخش مراد بلوچ سائیاں تیریاں جتیاں سرے تے جھلنی ہاں (47) ے

اج وارث شاہ دی پنجاب نوں لوڑاے تے پنجاب دی تہذیب نوں وی لوڑاے تے ثقافت نوں وی ادب نوں وی لوڑاے تے اخلاق نوں وی، مذہب نوں وی لوڑاے تے معاشرت نوں وی۔ اوس ویلے سہتی ماں نوں کہہ سن کے ہیر نوں سیر کران دے بہانے کالا باغ لے جاندی ای۔ ہیر نوں جھوٹیوٹی دس سپ لٹن دا بچ پاکے رولا پادیندی اے ہیر نوں گھر لے آوندی ای۔ ہیر دی سوہرے آسے پاسے دے ماندری بلاندے نیں، پر ہیر دادار و کوئی نہیں کر سکدا۔ آخر ہیر کالے باغ دے ماندری دا پتہ دسدی اے، اجو چوہدری اپنے پتر سیدے نوں جوگی ول گھلد اے اوہ جتیاں سمیت رانجھے دے تھڑے تے چڑھ جاند اے۔ رانجھا اوہدا جھنڈ کر د اے تے آکھدا اے اوہدا جادوویا ہیاں تے اثر نہیں کردا سیدا ہیر دے نیڑے ناں ڈھکن دی قسم دیندا اے۔ تے آکھدا اے کہ اوہنے اے تک ہیر نوں ہتھ نہیں لایا۔ رانجھا اوہدی نال آوند اے۔ اک وکھرے کوٹھے وچ منجی ڈاہ کے کسے مرد دے نیڑے آن دی پابندی لا دیندا اے تے ایس کوٹھے وچ اک کنواری کڑی نوں آون دی اجازت دیندا اے۔ تے ایہہ شرف سہتی نوں حاصل ہوندا ای ادھی رات نوں پچھلی کندھ ڈھا کے تنوں نس جانداے نیں۔ مراد وی اوٹنی لے کے آجاند اے تے سہتی اوہدے نال ادھل جاندی اے۔ صبح ہوندی تے ہیر تے سہتی دے غیب ہون دا پتہ لگدا اے اوہ پچھا کرن دوڑے، مراد بلوچ دے ساتھیاں نے ڈٹ کے مقابلہ کیتا اوہناں نوں مارنسا یا پر رانجھا تے ہیر دوہناں نوں پھڑ لیا کھیڑے ہیر نوں پھڑ کے لے گئے تے رانجھے نے راجہ عدلی دے دربار وچ جا کے فریاد کیتی راجے نیں کھیڑیاں نوں وی دربار وچ بلوایا۔ قاضی نے کھیڑیاں دے حق وچ فتویٰ جاری کیتا۔ رانجھے تے ہیر نے ہتھ چک کے دعا کیتی تے شہر نوں آگ لگ گئی۔ راجا ڈر گیا تے اوہنے ہیر رانجھے دے حوالے کردتی۔ رانجھا ہیر نوں لے کے جھنگ ول ٹر پیا۔ رانجھے دے ماپے رانجھے نوں گھر لے گئے اوہدی خوب آدر بھاکیتی۔ ہیر نوں رانجھے نال ویاہن دا اظہار کیتا گیا رانجھے نوں آکھیا کہ اوہ پنج لے کے آوے تے ہیر نوں ویاہ کے لے جاوے۔ اوہناں دی گل دا یقین کر کے رانجھا تخت ہزارے چلا گیا تاکہ ویاہ دی تیاری کر سکے۔ ایہہ ارسالاں نے متا پکایا تے ہیر نوں زہر دے دتی۔ اک لاگی دے ہتھ رانجھے نوں ہیر دے مرن دی اطلاع گھلی۔ رانجھے نے اے سن کے اک ہوکا بھریا تے اپنی جان دے دتی:

راہنچے وانگ فرہاد دے آہ کڈھی جان گئی سوہو ہوا میاں
 دوں دا رفا تھیں گئے ثابت جاڑ وپے نیں دار بقاء میاں
 دوں راہ مجاز دے رہے ثابت نال صدق دے گئے وہامیاں
 وارث شاہ اس خواب سرائے اندر کئی واجڑے گئے وجامیاں (48)

اقبال صلاح الدین ہیر بارے آکھدے نیں:

”ہیر وارث شاہ پنجابیاں دی سب توں لاڈلی تے ہرمن پیاری کتاب اے۔ دو صدیاں گزر جان تے وی ایس
 دی ہر دل عزیز ی وچ کوئی فرق نہیں پیا“۔ (49)

حوالے

- 1 شہباز ملک، ڈاکٹر، گوپٹ، وارث شاہ دارا، نجھا، لاہور: تاج بک ڈپو اردو بازار، 1985ء، ص 50
- 2 نجم حسین سید، لوکاں کملیاں نوں قصہ ہشیار، اصلی تے وڈی ہیر کہ نقلی تے کئی ہیر، لاہور: سچیت کتاب گھر، گنگرام، 2004ء، ص 275
- 3 شریف صابر، (مرتب)، ہیر وارث شاہ، لاہور: وارث شاہ میموریل کمیٹی، 1986ء، ص 28, 29
- 4 اوہی، ص 284
- 5 اوہی، ص 410
- 6 اوہی، ص 76
- 7 اوہی، ص 409
- 8 اوہی، ص 18
- 9 بشیر حسین ناظم، ابدی آوازاں، دیس پنجاب دی تصویر کشی، لاہور: عزیز بکڈپو اردو بازار، سن 74ء
- 10 شریف صابر، ہیر وارث شاہ، ص 224
- 11 اوہی، ص 157
- 12 اوہی، ص 11
- 13 اوہی، ص 143
- 14 اوہی، ص 73
- 15 اوہی، ص 20
- 16 اوہی، ص 18
- 17 اوہی، ص 118
- 18- Gurchara Singh, Waris Shah, Lahore: Suchet Kitab Ghar, Queens Road, 2001, P.23
- 19 عصمت اللہ زاہد، ڈاکٹر، ادب سمندر، لاہور: التحریر اردو بازار، 1980ء، ص 164
- 20 سعید بھٹا، سنا، نچھو چار، لاہور: اے۔ ایچ پبلشرز، اردو بازار، 1997ء، ص 637
- 21 شریف صابر، ہیر وارث شاہ، ص 189
- 22 اوہی، ص 217

- 23 اسلم رانا، ڈاکٹر، رمزر وایت، پنجاب دامصور، لاہور: عزیز پبلشرز اردو بازار، 1993ء، ص 137
- 24 علی عباس، جلالپوری، سید، مقالات وارث، ہیر وارث شاہ کے کردار، لاہور: حامد رضا جعفر، نسیم پارک، ساندہ خورد، 1972ء، ص 11
- 25 شریف صابر، ہیر وارث شاہ، ص 411
- 26 اوہی، ص 164
- 27 اوہی، ص 4
- 28 اوہی، ص 1
- 30 اوہی، ص 93
- 31 اوہی، ص 11
- 32 اوہی، ص 20
- 33 ناصر رانا، رنگاں و چون رنگ، پنجاب دی آنکھ۔۔۔ وارث شاہ، لاہور: پنجابی فکری سانچہ، سمن آباد، 2004ء، ص 168, 169
- 34 شریف صابر، ہیر وارث شاہ، ص 30, 31
- 35 اوہی، ص 31
- 36 سعید بھٹا، سانچہ و چار، ہیر وارث شاہ و بیچ زنانہ کردار، لاہور: اے ایچ پبلشرز، اردو بازار، 1997ء، ص 6, 9
- 37 شریف صابر، ہیر وارث شاہ، ص 44
- 38 اوہی
- 39 اوہی، ص 53
- 40 فقیر محمد فقیر، مہکدے پھل، سید وارث شاہ، لاہور: تاج بک ڈپو اردو بازار، 1988ء، ص 115-116
- 41 شریف صابر، ہیر وارث شاہ، ص 55
- 42 اوہی، ص 98
- 43 اوہی، ص 98
- 44 اوہی، ص 99
- 45 اوہی، ص 115
- 46 اوہی، ص 157
- 47 اوہی، ص 406
- 48 اوہی، ص 403

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore (Pakistan)
Vol: 2, July-December 2016, pp54-65

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2017ء، مسلسل شمارہ 2

☆ ڈاکٹر مجاہدہ بیٹ

☆ مس سونیا اللہ رکھا

پاکستانی فلمی صنعت دی تاریخ (1947ء تا 1987ء)

Abstract

This research article is a thorough research study on the history of Pakistani Film Industry, from 1947 to onward. Film is a strong electronic media. After Independence in 1947, the division of Film Industry has also been accured. The main centre of film was Bombay, Kolkata and Lahore. Only Lahore became the part of Pakistan. In Lahore Film initiate its industry form grass root level. Most of the film studies had been destroyed. Hindu Studio honour migrated to India alongwith their tools. Some people relevant to film reached Pakistan. The film Industry was in decline still. At last film industry started its working in 1948 but not in successive way. It started working slowly and smoothly in 1949 and still working smoothly, and slowly.

برصغیر پاک و ہندی فلمی تاریخ 100 سال توں ڈھیر پرانی اے۔ ونڈ توں پہلاں اکٹھ بھارت وچ تن وڈے فلمی مرکز سن۔ بمبئی، کلکتہ تے

لاہور۔ رضا علی موجب:

”فلم کی صنعت کلکتے کے بعد لاہور اور خصوصاً بمبئی میں پروان چڑھی“۔ (1)

☆ اسٹنٹ پروفیسر شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور

☆ Ph.D ریسرچ سکالر، لیکچرار شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور

لاہور آزادی توں پہلاں ای فلمی صنعت دا گڑھ بن چکیا سی۔ ایہجھے چار سٹوڈیو کم کر رہے سن۔ 14 اگست 1947ء دا دیہاڑ فلمی صنعت دی تقسیم دا سبب بنیا۔ ملکی ونڈ توں پہلاں برصغیر وچ بمبئی، کلکتہ توں بعد لاہور فلمی صنعت دا وڈا مرکز رہیا جتھے ڈھیر فلماں تے سینما گھر موجود سن۔ ملکی ونڈ پاروں ایہہ مرکز دو جیاں مرکزیاں نالوں وچھڑ گیا۔ فلمی صنعت دی ونڈ دے نال نال سینے، اداکار، فلمساز، ہدایت کاراں، ٹیکنیشناں وغیرہ دی وی ونڈ ہو گئی۔ پاکستان بن توں بعد فلمی صنعت انتہائی خستہ ہال سی۔ آزادی توں مگروں پاکستان دے دو جے شعبیاں وانگر فلمی میدان دی بحالی وی اک وڈا مسئلہ سی۔ تفریحی پہلو توں وکھ اوس دور دے وڈے تے موکلے مسئلے، گھر، روٹی، انتظامیہ، انصاف تے تجارت دی بحالی سی۔ ایڈے برے حالات وچ فلم دی خبر گیری ممکن نہیں سی۔ عبدالرؤف موجب:

”آزادی کے بعد پاکستان بن جانے پر جہاں ملک کے دیگر شعبے بحران کا شکار ہوئے وہاں فلمی صنعت بھی

ایک شدید بحران سے دوچار ہوئی۔ پاکستان میں دوبارہ فلمسازی کی ابتداء میں تھوڑا سا وقت لگا۔“ (2)

تقسیم ویلے لاہور پاکستانی فلمی صنعت دے حصے آیا۔ ایس لئی صرف پاکستان دا شہر لاہور ای واحد شہر سی جتھے فلمسازی دیاں سہولتاں میسر سن۔ آزادی مگروں فرقہ وارانہ فساداں تے نقل مکانی دا اثر لاہور دی فلمی صنعت تے وی پیا۔ لاہور وچ چار سٹوڈیو سن جیہڑے اوس ویلے فساداں دی نظر ہو گئے۔ ہنگامیاں وچ ایہناں چاراں وچوں اک نوں اک لا دتی گئی۔ باقی دو نقل مکانی پاروں اجڑ گئے۔ کچھ سٹوڈیو دے مالک ہندوستان چلے گئے۔ مطلب ایہہ کہ مرکزی فساداں پاروں فلمی صنعت تقریباً برباد ہو چکی سی۔ فلم سٹوڈیو ٹی پھیٹی تے سڑی ملی حالت وچ سن۔ فلمی مشینری برباد ہو کے رہ گئی سی کئی سینما گھر ساڑ دتے گئے سن۔ ونڈ توں بعد فلمی صنعت دی حالت بارے کاشف حسین نے لکھیا اے:

”قیام پاکستان کے وقت فلمی مراکز ایک تو پاکستان میں بہت کم تھے دوسرے انہیں برباد کر دیا گیا۔ مسلمان

ویسے بھی فلموں کی طرف کاروبار کے حوالے سے مائل نہ تھے۔ تقسیم کے بعد بھی سرمائے کی قلت اور فنی معاونت

اور ساز و سامان کا مسئلہ درپیش رہا۔ ملک کی مجموعی صورتحال خراب تھی۔ اس لیے پہلے سال کوئی کام نہ ہو

سکا۔“ (3)

تقسیم ہند توں پہلاں لاہور وچ اسٹوڈیو مسلم ٹاؤن، پردھان اسٹوڈیو، پنچولی اسٹوڈیو، پرائیڈیا اسٹوڈیو تے شوری اسٹوڈیو، لیلی مندر باقاعدگی نال فلمی کماں وچ رُجھے سن ایہناں وچ کم کرن والے زیادہ تر ہندو سن۔ ساؤنڈ کیمرہ، موسیقی، لیب، ایڈیٹنگ وغیرہ دا بہت ناک سک ایہناں دے ہتھ سی ونڈ ویلے (1947ء) لاہور دے فساداں پاروں سارا ناک سک تباہ کر دتا گیا۔ 1947ء دے ورہے ہون والے فساداں تے لڑائیاں جھگڑیاں دا ڈونگا اثر فلمی صنعت تے ڈھیر پیا تے سٹوڈیو دے مالکان وی ایس زد توں نہ بچ سکے۔ ملکی ونڈ ہون دیاں ای ایس ڈی نارنگ ”پرائیڈیا“ سٹوڈیو دا سارا سامان نال لے لے کے بمبئی ٹر گئے۔ جہدے بعد پرائیڈیا سٹوڈیو نوں اک وچ ساڑ دتا گیا۔ ملتان روڈ تے واقع شوری سٹوڈیو وی فساداں دی نظر ہو گیا۔ پنچولی سٹوڈیو میکلوڈ روڈ تے واقع اوبرائے سٹوڈیو وچ گئے۔ جس پاروں شمالی ہندی فلمی صنعت مرن منجی پے گئی۔ جان والے لوکاں وچ صرف پنچولی سٹوڈیو دے مالک دل سکھ پنچولی کچھ عرصے لئی لاہور رہے۔ پنچولی سٹوڈیو دے نیچر دیوان سرداری لعل نے اوہناں نوں ڈرا دھمکا کے واپس بھارت پرتن تے مجبور کر دتا آپ مسلم ٹاؤن اپر

انڈیا سٹوڈیو دے مالک بن بیٹھے۔ بعد وچ مسلمان تکنیک کار جیہڑے فلماں دے شوقین سن تے لاہور رہائش پذیر سن اوہ فلماں بنان دی شروعات کرن لئی سر جوڑ کے بیٹھے۔ ثروت رضوی موجب:

”آزادی کے بعد صنعت کے بہت سے ملازمین اور تکنیکی عملہ جن کا ہندو یا سکھ مذہب سے تعلق تھا۔ لاہور چھوڑ کر ہندوستان روانہ ہو گئے جس کے نتیجے میں ایک بڑا خلا پیدا ہو گیا اور نگار خانوں کی حالت ابتر ہو گئی۔ اس دوران کچھ بڑی فلمی شخصیات جن میں ہدایت کار ڈبلیو زیڈ احمد، شوکت حسین رضوی، نذیر، سبطین فاضلی، لقمان اور عطاء اللہ ہاشمی شامل تھے نے پاکستان ہجرت کرنے کا فیصلہ کیا جو پاکستان کی ابھرتی ہوئی فلمی صنعت کے لیے سود مند ثابت ہوا۔“ (4)

پاکستان دے شہر لاہور توں ڈھیر ہدایت کار، فلم ساز، ہدایت کار بھارت ہجرت کر گئے بھارت دے شہر بمبئی توں وی لاتعداد مسلمان فنکار فساداں پاروں لاہور آ گئے۔ قیام پاکستان ویلے دو جیاں کھیتراں وانگوں فلم انڈسٹری وی بجران داشکارسی ایس داوڈا کارن ایہہ سی کہ ملکی ونڈ توں پہلاں فلمی صنعت زیادہ تر ہندوواں دے ہتھی۔ رحمان مذنب موجب:

”پاکستان کے قیام سے پہلے ہمارے برعظیم میں فلم کی صنعت اور تجارت پر غیر مسلم سرمایہ کاروں کا پورا پورا قبضہ تھا۔“ (5)

پاکستان بن توں پہلاں بھارتی فلمی صنعت دے مالکان زیادہ تر ہندو سن جہدی وجہ ایہہ سی کہ مسلمان فلمی کاروبار نوں چنگا نہیں سمجھدے سن۔ ایس لئی ونڈ مگروں فلم انڈسٹری نوں نویں سریوں کھلارن لئی بڑیاں اوکڑاں تے چینجاں داسا مناسی۔ دیس دی ونڈ اثر فلمی صنعت تے وی پیا۔ شہباز ملک موجب:

”دیس دی ونڈ مگروں انقلاب و جھوں ہوئی اپر تھلی دے کارن ایہہ توں دی فلم انڈسٹری وی پھٹی گئی ایہہ داوڈا کارن ایہہ سی کہ لاہور دی فلم انڈسٹری وی ہندوواں دے ہتھاں وچ سی جیہڑے جا چکے سن۔ نگار خانے سڑ چکے سن تے سارا نظام تتر بتر ہو گیا سی۔ او دھروں آئے مسلمان حالی ٹھک سر بیٹھے نہیں سن۔ فیر جدوں او دھر چھڈ آئے مسلماناں نوں ایہہ دے سینے تے نگار خانے ملے تے اوہناں ایہناں تھیہاں نوں ٹھیک ٹھاک کیتا تے فلماں بنیاں شروع ہوئیاں۔“ (6)

قیام پاکستان توں بعد پاکستان وچ فلم انڈسٹری دے حالات انتہائی نہ گفتہ بہ سن۔ شروع دے چھ ورہے تے انج ای لنگھ گئے۔ فلماں نال تعلق رکھن والے مسلمان بے کاری تے بے روزگاری داشکار رہے۔ اسٹوڈیو وی بند رہے۔ پنجولی اسٹوڈیو اوس ویلے دوبارہ کھلن وچ کامیاب ہو یا کیوں جے سردار لعل دے حکومتی تعلقات بڑے مضبوط سن۔ ایس لئی اوہناں نوں اسٹوڈیو کھولن دی اجازت مل گئی جس پاروں بہت سارے فنکاراں، ہدایت کاراں نے لاہور ول دوبارہ منہ کیتا۔ ویلے دے نال نال فلمی صنعت دے دلدادہ لوکاں نے فلمی صنعت نوں تقویت دیون لئی دن رات محنت کیتی۔ آنسہ شاہین اپنے مضمون وچ لکھدیاں نیں:

”تقسیم کے بعد لاہور کی فلمی صنعت ریزہ ریزہ ہو چکی تھی یہاں صرف ایک اسٹوڈیو خستہ حالت میں بچا اچھی ایڈیٹنگ، ماہر کیمرہ، مشینوں اور ٹیکنیشنز کا فلمی صنعت میں قحط پڑ گیا۔ مگرفن کی محبت میں ڈوبے چند محنتی فنکاروں نے یہاں بھی تنکے کی مانند کمزور فلمی صنعت کو جو گردش حالات کا شکار ہو چکی تھی پھر سے زندگی دینے کی ٹھانی“۔ (7)

پاکستان بن توں اک ور ہاپہلاں 1946ء وچ برصغیر پاک و ہند وچ کل 144 فلماں نمائش لئی پیش ہوئیاں۔ صرف 9 فلماں لاہور وچ پیش ہوئیاں ایس توں گوہ کیتیاں پتہ لگدا اے کہ پاکستان دے حصے آن والی فلم انڈسٹری کئی کئی سی۔ 1947ء توں بعد سیاسی، سماجی خراب صورتحال پاروں فلم بنانا تے پیش کرنا ڈھیر اوکھاسی۔ اخیر 1948ء وچ اوکڑاں داسا منا کرن توں بعد پہلی پاکستانی فلم ”تیری یاد“ نمائش لئی پیش ہوئی۔ ایہہ فلم لاہور دے پرہت تھیٹر نے پیش کیتی۔ انٹرنیٹ موجب:

“With much hardships faced, the new film industry was able to produce its first feature, Teri Yaad on 7 August 1948, premiering at the Parbhat Theatre in Lahore” (8).

ایس فلم دے فلمساز دیوان سرداری لال تے ہدایت کار داؤد چاندن۔ ایہہ فلم پنجولی اسٹوڈیو دے مالک دیوان سرداری لال نے بنائی۔ کئی تھانواں تے ایس فلم دی ریلیز دی تاریخ 7 اگست تے کئی سو جھواناں 2 ستمبر لکھی اے۔ جہاں وچ نسیرین پرویز، قاسم محمود شامل نیں۔ سرداری لال دیوان دی ایہہ فلم لاہور، کوئٹہ، ڈھاکہ وچ نمائش لئی پیش کیتی گئی۔ فلم ”تیری یاد“ د امرکزی کردار ”آشا پوسلے“ نے نبھایا۔ ”تیری یاد“ 2 ستمبر نوں نمائش لئی پیش ہوئی۔ انسائیکلو پیڈیا پاکستانیکا موجب:

”یہ فلم 2 ستمبر 1948ء کو قیام پاکستان کے ٹھیک ایک سال اور 19 دن بعد ریلیز ہوئی اور بری طرح ناکام رہی“۔ (9)

ایہہ فلم پاکستان دی پہلی فلم سی پر ناکام رہی۔ ایس نوں لوکائی نے پسند نہ کیتا۔ کیوں جے فنی پکھوں فلم وچ کئی خرابیاں سن۔ عکس بندی تے آواز وغیرہ دیاں ٹیکنیکل گھاناں فلم دی ناکامی دا باعث بنیاں پر ایس دے باوجود ایس فلم نے پاکستانی فلم انڈسٹری دی نیہہ دھرتی۔ آج وی جدوں پاکستانی فلمی صنعت دے پچھوکڑ نوں جانچیا جاوے تے فلم ”تیری یاد“ دا ذکر کیتے بغیر فلمی تاریخ دا تذکرہ مکمل نہیں ہو سکدا۔ فلم نوں فلمساز تے ہدایت کار نے مقبول بناون لئی عیدوالے دن ریلیز کیتا پر ایہناں دی ایہہ ترکیب کامیاب نہ ہو سکی۔ یاسین گوریجہ، سجاد احمد، فیاض احمد اشعرتے پرویز راہی دی تحقیق موجب پہلی پاکستانی فلم ”تیری یاد“ 7 اگست 1948ء نوں ریلیز ہوئی۔ کئی لوکاں دا خیال سی کہ پاکستانی فلمی صنعت کامیاب نہیں ہو سکے گی ایہہ اوس ویلے ثابت وی ہو یا جدوں فلم ”تیری یاد“ بری طرح ناکام ہوئی۔ ایس بارے سجاد احمد نے آکھیا اے کہ:

”فلم ”تیری یاد“ کی ریلیز کے وقت ہی منافع خور اور سازشی سینما مالکان کی پوری کوشش تھی کہ

پاکستانی فلم انڈسٹری کا بڑھتا ہوا پودا قد آرد درخت نہ بن سکے۔ اور اسی مرحلہ پر اسکی جڑیں کاٹ دی جائیں۔ اسی پلاننگ کے ذریعے ابتدائی پاکستانی فلموں کی نمائش کے وقت کرائے کے لوگوں کو بھیج کر سینماؤں میں توڑ پھوڑ اور ہونٹنگ کروانے کا سلسلہ شروع کیا گیا۔“ (10)

کئی خدراں، شریپند عناصراں نے رل کے پاکستانی فلمی صنعت دا بھٹے بھٹان لئی ٹل لایا دکھو دکھو کر بے ورتے کہ کسے طرحاں ایہہ انڈسٹری مک جائے تے ملک نوں نقصان ہووے۔ فلم ”تیری یاد“ دی ناکامی توں بعد پاکستان دی فلم انڈسٹری ڈھلے مرحلیاں توں لنگھ رہی سی۔ ایس لئی سرمایہ دار ایس بارے ڈر رہے سن کہ ایہناں دالا یا پیسہ اوہناں نوں بجائے منافع دیون دے کدھرے کھوہ کھاتے نہ پے جائے۔ ایس بارے کاشف حسین آکھیا:

”1948ء میں پاکستان کی پہلی فلم ”تیری یاد“ کے نام سے ریلیز ہوئی۔ 50 کی دہائی کے شروع

میں بھی کچھ فلمیں ریلیز ہوئیں لیکن کاروباری حوالے سے نقصان ہوا۔ جسکی وجہ سے سرمایہ دار اس

طرف آنے سے گھبراتے رہے۔“ (11)

دشمنان تے وطن خدراں دی ایہہ سازش کامیاب نہ ہو سکی۔ ایس فلم دی ناکامی توں بعد کرنی رب دی ایسی ہوئی کہ پاکستانی فلمی صنعت ہولی ہولی اگا نہہ ودھن لگی۔ دوجی پاکستانی فلم دانان ”شاہدہ“ سی۔ ایہہ 18 مارچ 1949ء نوں ریلیز ہوئی فلم دا ہدایت کار لقمان سی۔ ایہہ فلم پاکستان بنن توں پہلاں زیر تکمیل سی۔ 1949ء دے ورہے کل 6 فلماں بنیاں جنہاں وچ ”شاہدہ“، ”چکولے“، ”سچائی“، ”غلط فہمی“، ”پھیرے“ تے ”مندری“ شامل نیں۔ پھیرے تے مندری پنجابی فلماں سن۔ 50 دی دہائی وچ کل 13 فلماں بنیاں۔ 1951ء دے ورہے 9 فلماں ریلیز ہوئیاں۔ 1952ء وچ کل 6 فلماں بنیاں۔ 1953ء دے ورہے وچ 10 فلماں ریلیز ہوئیاں۔ 1954ء وچ 7 فلماں نمائش لئی پیش ہوئیاں۔ 1955ء دے ورہے 19 فلماں دی نمائش ہوئی جد کہ 1956ء وچ 31 فلماں ریلیز ہوئیاں۔ 1958ء دے ورہے وچ 33 فلماں ریلیز ہوئیاں۔ جد کہ 1959ء وچ 35 فلماں بنیاں۔ 1960ء تے 1961ء وچ 38 فلماں بنیاں۔ 1962ء وچ 34 فلماں ریلیز ہوئیاں، 1963ء وچ 46، 1964ء وچ 66، 1965ء وچ 55 فلماں ریلیز ہوئیاں۔ 1966ء دے دہاکے 71، 1967ء وچ 66، 1968ء وچ 100 توں ودھ فلماں بنیاں۔ 1969ء وچ 91 فلماں منظر عام تے آئیاں۔ 1970ء دے عشرے وچ 92 فلماں ریلیز ہوئیاں۔ ایس دور وچ Black and White توں اڈ رنگین تے ڈبل ورژن فلماں دا رواج شروع ہو گیا۔ 1971ء وچ 79، 1972ء وچ 100، 1973ء وچ 94، 1974ء وچ کل 112، 1975ء دے ورہے 110 فلماں نمائش لئی پیش ہوئیاں۔ 1975ء دیاں کئی فلماں کامیاب ہوئیاں۔ 1976ء وچ 111، 1977ء وچ 81، 1978ء وچ 100 جد کہ 1979ء وچ ٹوٹل 97 فلماں ریلیز ہوئیاں۔ 1980ء دے دہاکے وچ 59 فلماں بنیاں۔ 1981ء وچ 84، 1982ء وچ 68، 1983ء وچ 80، 1984ء وچ 82، 1985ء وچ 92، 1986ء وچ 107 فلماں بنیاں۔ 1987ء وچ کل 81، 1988ء وچ 88، 1989ء وچ 101 فلماں بنیاں۔ 1990ء وچ 84 فلماں بنیاں، 1991ء وچ 92، 1992ء وچ 93، 1993ء وچ 87، 1994ء وچ 76، 1995ء وچ 65 فلماں بنیاں۔ جد کہ 1996ء وچ 72، 1997ء وچ 64، 1998ء وچ 51، 1999ء وچ 49 فلماں بنیاں۔ 2000ء دے دہاکے کل 60 فلماں بنیاں۔ 2001ء دے ورہے وچ 59، 2002ء وچ 62، 2003ء وچ 47 فلماں بنیاں۔ 2005ء وچ 50، 2006ء دے ورہے 49،

2007ء دے سال 13، 2008ء وچ 13، 2009ء وچ 35، 2010ء وچ 10 فلماں سامنے آئیاں۔ 2011ء دے وچ کل 11 فلماں بنیاں۔ 2012ء وچ 8 فلماں شامل نیں۔ 2013ء وچ 30 فلماں بنیاں۔ 2014ء وچ کل 10 فلماں ریلیز ہوئیاں۔ 2015ء دے وچ کل 21 فلماں بنیاں زیادہ تر سوجھواناں دی تحقیق موجب پاکستان دی پہلی رنگین فلم داوراہا 1964ء اے پر فلم داناں ”سنگھم“ دسیا جاندا اے جیہڑی مشرقی پاکستان وچ بنائی گئی۔ پاکستان دی پہلی رنگین فلم ”ایک دل دو دیوانے“ 1964ء وچ بنی:

”پاکستان میں رنگین فلم بنانے کا پہلا تجربہ لیوزمان نے فلم گل بکاؤلی (1961ء) سے ایورگرین

لیبارٹریز میں کیا اس فلم میں چندگانے رنگین تھے جبکہ پاکستان میں پہلی کلر فلم ”ایک دل دو

دیوانے“ 1964ء میں بنی۔ (12)

ایہہ تحقیق درست نہیں جا پدی پہلی پاکستانی رنگین فلم ”سنگھم“ ای اے۔ ایس فلم دے ہدایت کار ”ظہیر ریحان“ سن۔ ایہہ فلم عید الاضحیٰ دے دیہاڑے 23 اپریل 1964ء نوں ریلیز ہوئی۔ پاکستان وچ پہلی سندھی زبان دی فلم داناں ”عمر ماروی“ اے۔ ایہہ فلم 9 نومبر 1956ء وچ ریلیز ہوئی۔ پہلی پشتو فلم ”یوسف خاں شہر بانو“ 1970ء وچ نمائش لئی پیش کیتی گئی۔ پہلی پاکستانی گجراتی فلم ”ماں تے ماں“ دے سرناویں پٹھ 1970ء وچ پیش ہوئی۔ پاکستان وچ پہلی بنگالی فلم ”مکھو مکیش“ 12 دسمبر 1958ء نوں ریلیز ہوئی۔ بلوچی زبان دی پہلی فلم ”ہمالو ماہ گنج“ 1976ء وچ بنی۔ پر ایہہ فلم احتجاج پاروں ریلیز نہ ہو سکی۔ پنجاب علاقائی زبانان توں اڈانگریزی زبان وچ وی پاکستان وچ فلم بنی۔ ایہہ فلم جاوید جبار نے Beyond the Mountain دے ناں نال 1976ء نوں سینے وچ پیش کیتی۔ صدف قیوم موجب:

”Javed Jabbar's beyond the last mountain, released on 2

December 1976, was Pakistan first venture into English film

making”. (13)

پاکستان دی پہلی Animated Film ”تین بہادر“ 22 مئی 2015ء نوں ریلیز ہوئی۔ پاکستانی فلمی صنعت دیاں فلماں دی درجہ بندی دی تاریخ اُتے جھات پائیاں پتہ لگدا اے پاکستان دی پہلی فلم جس ”سلور جوبلی“ منائی اوہ ”دو آنسو“ اے۔ اُردو فلم ”سسی“ نے گولڈن جوبلی منائی۔ پرویز ملک دی ”ارمان“ پہلی پلاٹینیم جوبلی فلم سی۔ فلم ”دوستی“ نے ڈائمنڈ جوبلی (100 ہفتے) تیکر مقبولیت حاصل کیتی۔ جد کہ فلم ”آئینہ“ پہلی پاکستانی فلم اے جہنے 400 ہفتیاں تیکر مشہوری پائی۔ ایہناں فلماں توں اڈملکوں باہر جیہڑیاں فلماں نمائش لئی پیش ہوئیاں اوہناں وچ پہلی فلم ”باغی“ داناں اے جیہڑی چین وچ پہلی وار نمائش لئی پیش ہوئی۔ ”کارواں“ پہلی پاکستانی فلم اے جہدی شوٹنگ ملکوں باہر ”نیپال“ وچ کیتی گئی ”یہ دل آپکا ہوا“ پہلی پاکستانی فلم اے جہنے پاکستان توں باہروی کروڑاں روپیاں دا کاروبار کیتا۔ پاکستانی فلمی صنعت نوں مڈھ وچ مستحکم کرن وچ کئی فلمی اداکار فلماں ساز، ہدایت کار، پروڈیوسر سرکڈھویں نیں۔

”Actress, Singer Noorjehan and her director, editor, producer

husband Nazir, Director Fazli and composers Rashid Attrey, Master Inayat Hussain and Khurshed Anwar were some of the talented people who laid the foundation of Pakistani Cinema”.(14)

پاکستانی فلمی صنعت دے ارتقاء، ترویج تے ترقی وچ فلم دے دلدادہ تے شوقی افراد نے بڑا اہم کردار ادا کیتا ایہناں اوس ویلے فلمی صنعت دی میہ دھری جدوں پلے کچھ وی نہیں سی۔ پاکستانی فلمی صنعت دے موڈھیاں وچ نور جہاں، نذیر، سورن لتا، فضل، رشید عطرے، ماسٹر عنایت حسین، خورشید انور، بابانجی، بابا چشتی، وارث لدھیانوی تے ہور کئی نملے ہیرے سن جہاں نے قومی صنعت دی ترقی تے قیام لئی بڑیاں قربانیاں دتیاں۔ بے پناہ محنت تے خدمات سرانجام دے کے فلم انڈسٹری نوں اپنے پیراں تے لیا کھلاریا۔ آزادی مکروں پاکستان وچ 13 سٹوڈیو موجود سن۔ Rizwan Iftikhar موجب:

“There are thirteen studios in Pakistan at the time of independence, eight of which are located in Lahore three in Dacca and two in Karachi”.(15)

ملکی ونڈ ویلے پاکستان وچ تیرہ سٹوڈیو موجود سن۔ جہاں وچوں 8 لاہور تے ڈھا کہ وچ تے 2 کراچی شہر وچ موجود سن جہاں وچ ملکی ونڈ توں پہلاں فلماں بندیاں تے ریلیز ہون دیاں سن۔ پاکستان دے ڈھلے دور وچ کئی سٹوڈیو سرکڈھویں سن جہاں پاکستانی فلمی صنعت نوں پتنگران، اگانہہ ودھان لئی اہم کردار ادا کیتا جس نال پاکستانی فلم انڈسٹری ترقی دیاں راہواں ول ٹر پئی۔ ایہناں دے ناں شاہ نور سٹوڈیو، ایور نیو سٹوڈیو، باری سٹوڈیو، فرمز حیات سٹوڈیو، City سٹوڈیو، A.M سٹوڈیو، جاویدین سٹوڈیو، یونائیٹڈ سٹوڈیو لاہور نیں۔ جد کہ کراچی دے مشہور سٹوڈیو وچ ایسٹرن سٹوڈیو، قیصر سٹوڈیو نیں۔ سقوط ڈھا کہ توں پہلاں ڈھا کہ دے تن سٹوڈیو، ڈھا کہ سٹوڈیو، ایف ڈی سی سٹوڈیو، ایسٹرن تھیٹر سٹوڈیو وی پاکستانی فلمی انڈسٹری دا حصہ سن۔ مشرقی پاکستان دی پاکستان توں علیحدگی ہون توں پہلاں پاکستان وچ تن بنیادی فلمی مرکز سن۔ (1) لاہور، (2) کراچی، (3) ڈھا کہ۔ پاکستانی فلمی صنعت دادو جاوڈا مرکز کراچی سی۔ حقیقی معنیاں وچ کراچی وچ فلمی صنعت دا باقاعدہ ڈھ سعید اے ہارون اختر نے ”ایسٹرن سٹوڈیو“ بنا کے رکھیا۔ سید قاسم محمود دے مطابق:

”لاہور میں فلمی صنعت کے قیام کے چند سال بعد ہی کراچی میں بھی فلم انڈسٹری کی داغ بیل پڑ گئی لیکن حقیقی معنوں میں اس کا آغاز اس وقت ہوا جب 1965ء میں فلم ساز سعید اے ہارون مرحوم نے ”ایسٹرن سٹوڈیو“ بنایا۔ یہ کراچی کا پہلا مکمل فلم سٹوڈیو تھا۔“ (16)

کراچی دی فلمی صنعت نے کئی سرکڈھویں اداکار تے ہدایت کار فلمی صنعت نوں دتے محمد علی، زبیا، وحید مراد، ندیم، غلام محی الدین، اظہار قاضی، جاوید شیخ، بابر علی، مصطفیٰ قریشی، سعود، رانی، شمیم آراء، دیبا، روزینہ، سنگیتا، کویتا، فردوس، بابرہ شریف، آسیہ وغیرہ نے کراچی اردو فلماں راہیں ڈھیر مشہوری

کھٹی۔ پاکستان دے منے پر منے مزاحیہ اداکاراں وچ لہری، نرالا، ملک انوکھا، عمر شریف، معین اختر وغیرہ نے فلمی صنعت وچ بڑا ناں کمایا۔ ایہناں دا تعلق وی کراچی نال اے۔ کراچی دے مشہور ہدایت کاراں وچ نذر الاسلام، پرویز ملک، اقبال اختر، رفیق رضوی، سنگیتا وغیرہ شامل نیں۔ کراچی فلمی صنعت نے نہ صرف اردو دیاں کئی مشہور فلماں فلمی صنعت نوں دتیاں سگوں علاقائی زبانان دیاں ڈھلیاں فلماں وی کراچی وچ بنیاں جہاں وچ پشتو، سندھی، گجراتی، بلوچی تے انگریزی فلماں شامل سن۔ کراچی فلمی صنعت دیاں مشہور فلماں وچ ارمان، نئی لیلیٰ نیا مجنوں، ساگرہ، نصیب اپنا اپنا، بیداری، گھر داماد، ڈاکو کی لڑکی، سمندر، سوغات، رشتہ ہے پیار کا، تم ملے پیار ملا، رات کے راہی، دال میں کالا، انسان اور گدھا، روپ بہروپ، عید مبارک، سہاگن وغیرہ جیہیاں کامیاب تے معیاری فلماں توں بغیر فلمی صنعت دا گوڑا لانا انصافی اے۔ سابقہ مشرقی پاکستان جہنوں آج بنگلہ دیش آکھیا جاندا اے جے او تھے دیاں بنیاں فلماں دا ذکر نہ کیتا جائے تے گل پوری نہیں ہوندی۔ کیوں جے فلمی صنعت دی ترقی وچ مشرقی پاکستان دا کردار بہت وڈا اے۔ مشرقی پاکستان دے پاکستان توں وکھ ہون توں پہلاں ڈھا کہ پاکستانی فلمی صنعت دا دو جاوڈا مرکز رہیا۔ M. Arslan Guari موجب:

“Before the separation of Bangladesh, Pakistan had three main film production centres Lahore, Karachi and Dhaka” (17)

کیوں جے بنگلہ دیش بنگلہ زبان تے بنگلہ ثقافت دا گڑھ سی۔ ایس لئی ایس حصے دیاں ڈھیر فلمی لوڑاں کلکتہ وچ بنن والیاں بنگالی فلماں توں پوریاں ہون دیاں سن۔ 1954ء وچ مشرقی پاکستان وچ بنگلہ زبان دی فلم سازی دا مڈھ بھجھتے نال ای صوبائی حکومت دے تحت قائم ہون والے ادارے فلم ترقیاتی کارپوریشن دے تحت اک اسٹوڈیو بنایا گیا۔ ڈھا کا وچ ڈھلیاں فلماں تے بنگالی ای سن۔ پر ایس دے نال نال ای اردو فلماں ”جاگو ہوا سویرا“ تے ”تہا“ بنایاں گئیاں۔ ”جاگو ہوا سویرا“ نے بین الاقوامی شہرت کمائی جد کہ دو جی فلم ”تہا“ فلاپ رہی۔ مڈھ وچ کجھ اوکڑاں سامنے آئیاں جہدے لئی کلکتہ توں تکنیکی ماہراں تے فنکاراں نوں ڈھا کہ آن داسدھا دتا گیا فیرویلے دے نال نال چھیتی ای مشرقی پاکستان، پاکستانی فلمی صنعت دا وڈا مرکز بن گیا۔ ابلاغ عامہ موجب:

”پچاس اور ساٹھ کی دہائیوں میں کراچی اور ڈھا کہ میں بھی فلم اسٹوڈیو قائم ہوئے۔ ڈھا کہ کے فلم اسٹوڈیو میں بنگالی فلموں کے علاوہ بعض کامیاب فلمیں بھی تیار کی گئیں۔ جن میں ”چکوری“ اور ”ملاش“ کے نام قابل ذکر ہیں۔ یہ دور پاکستان میں فلمی ترقی کا دور تھا“۔ (18)

سرور بارہ بٹکوی دیاں کوششاں نال فلم ساز احتشام نے ڈھا کہ وچ فلم ”چندا“ 1962ء وچ بنائی۔ ایس توں بعد 60 دی دہائی دے مڈھ وچ ڈھا کہ نے گھٹ سرمائے نال اردو فلماں وی بنایاں شروع کیتیاں۔ مشرقی پاکستان دے چوٹوں تے مشہور فنکاراں وچ شبنم، ندیم، رحمان تے شبانہ دے ناں سرکڈھویں نیں۔ ڈھا کہ دی اہمیت ایس پاروں وی اے کہ پاکستان دی پہلی رنگین فلم ”سنگھم“ تے پہلی سینما سکوپ فلم ”بہانہ“ بنی۔ بنگلہ دیش دی پاکستان نال سانجھ ٹٹن نال جتھے دو بے نقصان ہوئے او تھے فلمی صنعت نوں وی دھچکا لگا جس پاروں فلماں دی تعداد گھٹ گئی۔ بنگلہ دیش دی علیحدگی نال فلمی ہستیاں بنگلہ دیش ہجرت کر گئیاں۔ سینما ہاؤس دی تعداد گھٹن نال فلمی صنعت نوں نقصان ہویا۔

بنگلہ دیش دی علیحدگی پاروں کئی تجربہ کار فلمساز، ہدایت کار، اداکار پاکستان چھڈ کے بنگلہ دیش اپڑ گئے جنہاں وچ ”رونا لیلیٰ“ داناں سرکڈھواں اے۔ ملکی ونڈ توں بعد پاکستانی فلمی صنعت نوں 1947ء مگروں ایہہ دو جا جھٹکا لگا۔ مشرقی پاکستانی دے دکھ ہون نال سو دے لگ بھگ سینما گھرتے وڈے وڈے پروڈکشن مرکز بنگلہ دیش ٹر جان نال ڈھیر نقصان ہو یا۔ دنیا دے ہر ملک وچ فلماں دی سربراہی، نگرانی لئی اک ادارہ بنایا جاندا جہوں فلم سنسر بورڈ آکھیا جاندا اے جدوں وی کوئی فلم بن دی اے تے پہلاں سنسر بورڈ نوں پیش کیتی جاندی اے۔ بورڈ دے ممبران اوں نوں دیکھن مگروں نمائش دا سٹیٹیکٹ دیندے نیں۔ فلم سنسر بورڈ داحف (CBFC) اے۔ Mian Rafique موجب:

“Every film has to be passed by a Board of Film censors for its public exhibition”.(19)

کوئی وی فلم سنسر بورڈ ولوں اجازت توں بغیر ریلیز نہیں ہو سکدی۔ پاکستان وچ وی فلمسازی دا ایہہ سلسلہ عمل اے۔ پاکستان وچ سنسر بورڈ داندھ 1954ء وچ رکھیا گیا۔ ثروت رضوی موجب:

”پاکستان سنسر بورڈ کا باقاعدہ قیام 1949ء میں عمل میں آیا۔ اس کے اراکین کی تعداد 19 ہے جن میں سے پانچ سرکاری اور 14 غیر سرکاری ممبران ہیں۔“ (20)

ایس ادارے دے بنان دا مقصد اصلاحی، تفریحی فلماں بنانے اوہناں داوادھاسی۔ ایس دے اپنے قانون نیں جنہاں وچ فحش، غیر تہذیب شدہ فلماں نوں ڈکنا شامل اے۔ ہر فلم سازی فلم بنان توں پہلاں 30 ہزار روپے حکومتی زرنوں جمع کرانا لازمی نیں۔ 1953ء وچ حکومت نے فلمی ترقیاتی ادارہ بنان دا منصوبہ بنایا۔ ایس ادارے دے تحت معمولی مقدار وچ فلمی سازو سامان لئی درآمدی لائسنس دا اجراء کیتا گیا۔ کیوں جے ایس توں پہلاں 1951ء وچ بھارتی فلماں وڈی تعداد وچ درآمد کرن نال ملکی فلمی صنعت نوں ڈھیر نقصان اپڑیا۔ فلمی صنعت دے مسائل دے حل لئی فلمی تحقیقاتی ٹیم بنائی گئی۔

1965ء دی جنگ چھڑی تے ملک وچ موجود ساریاں بھارتی فلماں دے لائسنس منسوخ کر کے بھارتی فلماں دی نمائش تے مکمل پابندی لاگو کر دتی گئی جس پاروں پاکستانی عوام صرف پاکستانی فلم توں محظوظ ہوندے رہے۔ 1973ء وچ حکومت نے مرکزی ادارہ تشکیل دتا۔ جہداناں National Film Development Corporation (NFDC) اے۔ ایس ادارے دا مقصد فلمی صنعت نوں ترقی دینا سی۔ مہدی حسن موجب:

”اس ادارے کے دیگر فرائض میں پاکستانی فلمی صنعت کی ترقی اور فلموں اور فلم آرٹس کا معیار بلند کرنے کے لیے عملی اقدامات کرنا بھی شامل ہے۔ لیکن اس ضمن میں اس ادارے نے آج تک کوئی قدم نہیں اٹھایا ہے۔“ (21)

(NFDC) دے قیام دا مقصد ملکی فلمی صنعت نوں مستحکم تے مضبوط کرنا سی۔ ایس دا قیام 1973ء وچ عمل وچ لیا گیا۔ پرا ایس ادارے نے ملکی مقامی فلماں نوں ترقی دیون دی تھاں غیر ملکی فلماں وی برآمد کرنیاں شروع کردتیاں۔ Shohini Chaudhuri موجب:

“Pakistan's post-independence history has featured a succession of military dictatorships. However, there have been interim democratic periods, including five years under Zulfikar Ali Bhutto, who promoted the development of Arts and Culture in Pakistan and established the National Film Development Corporation (NAFDEC) after the Indian Model”.(22)

موشن پکچر آرڈیننس 1979ء وچ نافذ کیتا گیا۔ ایس قانون دے تحت فلمی کاروبار فلمی صنعت وچ دکھو دکھ اصول لاگو ہوئے۔ جس پاروں فلمی صنعت دا پہیہ جام ہون لگا۔ کٹر قسم دیاں پابندیاں نے مارشل لاء دے دور وچ فلمی دنیا نوں ڈھیر متاثر کیتا۔ احسن اختر موجب:

”1980ء میں فلموں کی سنسرشپ کے لیے نئے قواعد و ضوابط بنائے گئے“۔ (23)

پاکستانی فلمی صنعت تے تن قانون بنیادی طور تے لاگو ہوئے۔

(1) پہلا سینٹرل بورڈ آف فلم سنسر

(2) سینما ٹوگرافی ایکٹ 1961ء

(3) موشن پکچر آرڈیننس 1979ء تے 1986ء

پاکستانی فلمی تاریخ وچ ایہناں تن اداریاں توں اڈ کوئی وی ادارہ فلمی کاروبار لئی وجود وچ نہیں آیا۔ سنٹرل بورڈ آف فلم سنسر (CBFC) موشن پکچر آرڈیننس دے تحت پاکستانی فلماں دی نگرانی کردا اے ایہد امر مرکزی دفتر اسلام آباد تے دو شاخاں لاہور تے کراچی میں۔ انٹرنیٹ موجب:

“The CBFC is governed by the Motion Picture Ordinance, 1979 and rules made there under”.(24)

مارشل لاء دے دور وچ حکومتاں نے فلمی صنعت نوں ڈھیر نقصان اپڑایا اوہد ازالہ اج تائیں نہیں ہو سکیا۔ لاہور دے سینے زبردستی بند کرا دتے گئے۔ ٹیکس دیاں قیمتاں ودھا دتیاں جس پاروں سینما گھر بڈھیاں کنجریاں دیاں کوٹھیاں وانگوں اجڑ کے رہ گئے۔ مارشل لاء دور وچ پاکستانی فلمی صنعت ماٹھی پے گئی:

“The Government forcibly closed most of the cinemas in Lahore. New tax rates were introduced, further decreasing cinema attendances”.(25)

1979ء دے ورہے حکومتی اقدامات رجسٹریشن وغیرہ دی پابندی پاروں فلمی صنعت نوں بڑا دھچکا لگا۔ فلمی صنعت رُک گئی۔ اوس ویلے کجھ

فلمسازاں نے غیر ملکی صنعتاں نال رابطہ کر کے مشترکہ فلمسازی دارواج پایا۔ ایس سلسلے وچ سب توں پہلا قدم ”نذر الاسلام“ دی ”Love Story in

Kenien“ توں بچھا۔ مشترکہ فلمسازی دے رواج نال فلمسازاں محسوس کیتا کہ فلمی صنعت دا وجود باقی رکھیا جاسکدا اے۔ سائنجھی فلمسازی دے ایس قدم نال پاکستانی عوام نوں نویاں تھانواں، نویں چہرے ویکھن نوں لہھے۔ ایس دور دیاں مشہور فلماں بارے عائنہ صمد نے لکھیا اے:

”اس زمانے میں بنائی جانے والی اکثر فلمیں مثلاً کبھی الوداع نہ کہنا (سری لنکا)، نادانی (بنگلہ دیش، سری لنکا)، مس کولمبو (سری لنکا) اور مس سنگاپور (تھائی لینڈ) وغیرہ کافی مقبول ہوئیں۔“ (26)

ایس کم وچ وی کچھ اوکڑاں دا سامنا سی حکومت توں متعلقہ اجازت نامے لینے پیندے، فی آلیاں دی درآمد برآمدی گھٹوگھٹ 50 ہزار روپے بینک گارنٹی لئی رکھن دا دخت۔ ایہہ دور 1987ء تیکر جاری رہیا۔

حوالے

- 1- رضا علی عابدی، نغمہ گر، لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 2013ء، ص 11
- 2- عبدالرؤف ثاقب، فلمی صنعت کے مسائل (مقالہ ایم اے)، لاہور: پنجاب یونیورسٹی شعبہ ابلاغیات، قائد اعظم کیمپس، 1990ء، ص 5
- 3- کاشف حسین، پاکستان 90 کی دہائی میں فلم سازی کے رجحانات کا تنقیدی جائزہ (مقالہ ایم اے)، لاہور: پنجاب یونیورسٹی شعبہ ابلاغیات، قائد اعظم کیمپس، 2001ء، ص 12
- 4- متین الرحمن مرتضیٰ (مرتبہ)، تعارف ابلاغ عامہ، کراچی: شعبہ ابلاغ عامہ، 2004ء، ص 211
- 5- رحمان مذنب، ڈرامہ اور تھیٹر، لاہور: ادبی ٹرسٹ، سن، ص 315
- 6- شہباز ملک، ڈاکٹر، چانن، لاہور: تاج بک اڈاپو، 1962ء، ص 199، 198
- 7- ہفت روزہ امروز، فلمی ایڈیشن، لاہور: 1969ء، ص 5
- 8- en.wikipedia.org/wiki/cinemaofpakistan
- 9- قاسم محمود، انسائیکلو پیڈیا پاکستانیکا، لاہور: الفیصل ناشران و تاجران کتب، 2008ء، ص 717
- 10- سجاد احمد سجاد، فلمی دنیا کے ایک سو گیارہ سال، کراچی: توکل اکیڈمی، 2016ء، ص 36
- 11- پاکستان 90 کی دہائی میں فلم سازی کے رجحانات کا تنقیدی جائزہ، 2001ء، ص 267
- 12- یاسین گوریج، پاکستان میلنم فلم ڈائریکٹری، لاہور: یاسین گوریج پبلی کیشنز، 2003ء، ص 267
- 13- Sadaf Qyyum, Violence in Pakistani Movies and its effects on youngsters, (BS

- Thesis), Lahore: Department of Mass Communication, Lahore College for Women University, 2009, P.28
- 14- Najia Wazir, Raten Cinema Complex, Lahore: Department of Architecture, National College of Arts, 2008, P.70, 71
- 15- Rizwan Iftikhar, Film City in Lahore, Lahore: Department of Architecture, National College of Arts, 2006, P.15
- 16- قاسم محمود، انسائیکلو پیڈیا پاکستانیکا، لاہور: الفیصل ناشران و تاجران کتب، 2014ء، ص 748
- 17- Arslan Ghuari, Compative Analysis of Pakistani and Indian Culture in Urdu Movies, (BS Thesis), Faisalabad: Department of Mass Communication, Government College of Faisalabad, 2013, P.8
- 18- ابلاغ عامہ، اشاعت اول، اسلام آباد: علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی، 2000ء، ص 155
- 19- Mian Rafique, Film Facts, Lahore: Paramount Pictures Publishers, 1954, P.15
- 20- تعارف ابلاغ عامہ، 2004ء، ص 217
- 21- مہدی حسن، جدید ذرائع ابلاغ، اسلام آباد: مقتدرہ قومی زبان، 1990ء، ص 193
- 22- Shohni Chaudhuri, Contemporary World cinema, UK: Edinburgh University Press, 2005, P.151
- 23- احسن اختر ناز، ڈاکٹر صحافتی اخلاقیات، لاہور: تہامی آرٹ پریس، 2005ء، ص 183
- 24- en.wikipedia.org/wiki.central board of film consors
- 25- Compative Analysis of Pakistani and Indian Culture in Urdu Movies, 2013, P.9
- 26- ذرائع ابلاغ، ایک جائزہ، اشاعت دوم، کراچی: جناح یونیورسٹی خواتین، 2004ء، ص 228

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore (Pakistan)
Vol: 2, July-December 2016, pp66-74

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2017ء، مسلسل شمارہ 2

☆ ڈاکٹر شہلا نگار

قصہ پورن بھگت**Abstract**

Of all the Punjabi Languages famous tales, "Pooran Bhagat" is the only one that demonstrates the background of Hindu Culture, like "Waris Shah's", "Heer", "Pooran Bhagat" of Qadir Yaar is also very famous in this article research is done on Qadir Yaar and Prominent qualities of his tale.

پنجابی زبان دیاں مشہور تے لمیاں داستاناں وچوں پورن بھگت واحد داستان اے جو ہندوانہ پس منظر دی حامل اے۔ ایس قصے نوں کئی ہور لکھاریاں وی لکھیاں جنہاں وچوں 13 لکھاریاں وی دس ڈاکٹر احمد حسین قریشی اپنی کتاب ”پنجابی ادبیات کی مختصر تاریخ“ وچ انج دتی اے۔

نمبر شمار	نام مصنف	تصنیف، کیفیت
1	قادریار	سکھی عہد عام مشہور ہے
2	کالیداس	گوجرانوالہ انگریزی عہد عام ملتا ہے
3	بالک رام	نام معلوم
4	دولت رام	نام معلوم
5	مہاج چند	نام معلوم
6	رام دھن	نام معلوم ڈاکٹر بنارس داس ذکر کرتے ہیں
7	دیویدیاں	نام معلوم ڈاکٹر بنارس داس ذکر کرتے ہیں

8	لدھارام	نامعلوم
9	بیلی رام	نامعلوم
10	جوالا سنگھ	نامعلوم
11	کشن سنگھ عارف	انگریزی
12	نند سنگھ	نامعلوم
13	برج لعل	نامعلوم (2)

قادر یار دے لکھے قصہ پورن بھگت نوں خاص مشہوری حاصل اے جس طرحاں وارث شاہ دی ہیہ نوں۔

قادر یار:

قادر یار دا زمانہ 1802-1892 دا منیا جاندا اے۔ (3) ناں قادر بخش تخلص قادر یار قوم سندھو جٹ پنڈ ماچھی کے ایمین آباد ضلع گوجرانوالہ دے وسنیک سن۔ قادر یار اک سدھ پدھراجٹ زمیندار شاعری جس نے معراج نامہ، روزنامہ، راجہ رسالو، قصہ پورن بھگت، سوئی مہینوال تے قصہ ہری سنگھ لکھے ایہناں قصیاں نوں ویکھیاں پتہ لگدا اے کہ قادر یار زیادہ پڑھیا لکھیا شاعر نہیں سی اوہ آپ اپنی تعلیم بارے لکھدا۔

جوڑ معراج مرتب کیتا جو کجھ میتھوں سریا!

میں دہقان بے علم بیچارہ دس نہ چاہے دھریا

معاشی طور تے کھیتی باڑی داکم کردے رہے۔ حافظ شاہ مراد دا قصہ نور نامہ پڑھ کے اوہناں نوں خود وی شعر کہن دا شوق ہو یا۔ پہلے روزہ نامہ لکھیا فیر معراج نامہ لکھیا۔ آپ دیاں تصنیفاں وچوں مسلماناں وچ بالخصوص معراج نامہ تے عوام، خاص طور تے ہندوواں وچ پورن بھگت نوں شہرت و دوام حاصل ہوئی۔ (4) قادر یار دی تعلیمی قابلیت بارے مختلف رائے دتیاں جان دیاں نیں۔ نسرین مختار ہوراں کھوج وچ چھپے اپنے مضمون وچ لکھیا:

”عبدالغفور قریشی دے بقول قادر یار اوس دور دے علماں توں واقف لگدا اے۔“ (5)

جدو دں کے عبدالغفور قریشی ہوریں پنجابی ادب دی کہانی وچ لکھدے نیں:

”لگدا اے کہ قادر یار زیادہ پڑھیا لکھیا شاعر نہیں سی شعراں وچ کدھرے کھٹک بھڑک ناپ تول دی لہر نہیں

سگوں سدھی سادی زبان وچ اپنے مطلب دا اظہار کیتا اے انج عروض دے وی چنگے واقف نہیں

جا پدے۔“ (6)

حمید اللہ ہاشمی وی ایہو آکھیا کہ:

”قادر یار زیادہ پڑھیا لکھیا شاعر نہیں سی۔“ (7)

شریف صابر لکھدے نیں:

”قادر یاردی لفظالی توں اوہدا علمی مرتبہ آپ اگھڑ پیندا اے اوہ ہندی دے ہرس، رمن، لہکنا، اُپانا ورگے لفظ
ورندا اے تے فارسی دے خورشید، دادخواہی، خستہ حال، خورش، دامن گیر، صاحب دل، گبر آفریدہ، بسیار،
چرخ کبودی، نالش دست ورگے لفظ عام ورت رہیا اے“۔ (8)

تاریخ ادبیات مسلمانانِ پاکستان و ہندی تیرھویں جلد وچ لکھیا اے:

”بیان میں پختگی اور فنی گرفت بہت مضبوط ہے کہیں جھول نہیں“۔ (9)

شریف صابر ہوریں عبدالغفور قریشی ہوراں دی گل نون غلط ثابت کر دے ہوئے آکھدے نیں:

معارج النبوت ورگی کتاب توں فیض پاؤن والے شاعر دے علم بارے اجیہی رائے دینا قریشی صاحب دا ای
حوصلہ اے اوہدے علم ول دھیان کردیاں میرا قیاس اے پئی قادر یار، تررت، ع آ، غ گدرتے ظجدوں لکھ
کے اپنے مگر پھکڑی نہیں لواسکدا، لوک قصے گاؤں والے ڈھاڈیاں اصل لفظ گواکے اوہناں دی تھاں سوکھے
لفظ ورت کے اپنی گڈی ریڑھ لئی اے۔ اجیہیاں گھنڈیاں متن دے کھوجیاں نون ادب دے پرانے تھیہاں دی
کھدائی تے مغز کھپائی دا سوادے رہیاں نیں“۔ (10)

عبدالغفور قریشی ہوراں ”پنجابی ادب دی کہانی“ وچ قصہ پورن بھگت بارے لکھیا کہ ایہہ قصہ بیتاں وچ ملدا اے۔ لکھدے نیں:

”ایہناں دا قصہ پورن بھگت بیتاں وچ ملدا اے جس نال ایہناں دی مشہوری ہوئی، کیونکہ بیت دل کچھویں
تے پرسوز آواز نال پڑھیا تے گایا جاسکدا اے“۔ (11)

حقیقت ایہہ اے کہ پورن بھگت دا قصہ ”سی حرنی“ وچ لکھیا گیا اے بیت وچ نہیں۔ تاریخ ادبیات مسلمانانِ پاکستان و ہندی تیرھویں جلد وچ
لکھیا اے کہ ایہہ قصہ 4 سی حرفیاں وچ اے پر ایہہ غلط اے۔ شریف صابر نے جو قصہ سو دھیا اے اوہدیاں 5 سی حرفیاں نیں۔ تاریخ ادبیات وچ درج اے
کہ:

”قادر یار نے اس قصے کو چارسی حرفیوں میں بیان کیا ہے“۔ (12)

قصے دی زبان بہت صاف تے رواں اے۔ وگی ویکھو:

الف آکھ سناوندا گرو تائیں

قصہ درد فراق دا کھول کے جی

نیکی مائی تے باپ دی یاد کر کے

سبھ گرو نون وسدا پھول کے جی

پورن بھگت دا قصہ ہور شاعراں نے وی لکھیا پر قادر یار دے قصے نون خاص مشہوری ملی تے ایہدی وجہ ایہدی زبان دی سادگی تے عام لوکاں دی

زبان سی جہدی وجہ توں ایہوں پڑھن، سمجھن والے لوک بوہتے سن تے لوکاں نیں ایہوں وی ”ہیر وارث شاہ“ تے ”سیف الملوک“ وانگوں زبانی یاد کیتا

ہو یا سی۔ قادر یار نے ہجرتے جدائی ورگے جذبیانوں بڑے سوہنے ڈھنگ نال الکیا اے ونگی دے طور تے ویکھو:

ذرا نہ طاقت رہی تن وچ
کہلی سندرراں، غماں دے گیت لوکو
میں تاں بھلی ستاں نہ بھلو کوئی
لاوو جوگیاں نال پریت لوکو
جنگل گئے نہ بوڑھدے سندرراں نوں
جوگی ہین اگے کبھدے میت لوکو
قادر یار پچھا کھڑی ویکھدی ساں
خوش وقت وی ہویا تہیت لوکو

ایس شعر نوں حمید اللہ ہاشمی ”پنجابی ادب دی مختصر تاریخ“ وچ تے عبدالغفور قریشی ”پنجابی ادب دی کہانی“ وچ غلط لکھیا اے ایہناں دونوں کتاباں دا چھین ورھا ۱۹۸۷ء وی اکوای اے تے کج پتہ نہیں لگدا کیوں دونوں کولوں اکو شعر وچ اکو جی غلطی ہوئی۔ شعر ویکھو جو غلط اے:

ذرا نہ رہی تن وچ طاقت رانی گاوندی غماں دے گیت لوکو
میں بھلی ساں تسیں نہ کوئی لائیو جوگیاں نال پریت لوکو
جنگل گئے نہ بہڑے دے سندرراں نوں جوگی نہیں جوکے دے مت روکو

قادر یار پچھے کبھڑا دکھ میرا اسوقت ہویا پتھر چت لوکو (14), (13)

قادر یار نے ”پورن بھگت“ وچ ہندو معاشرتی دی عکاسی بڑے سچھے ڈھنگ نال کہتی اے۔ قادر یار کیوں جے ہندو معاشرت وچ رہنداسی ایس لئی اپنے قصے وچ ہندی لفظاں داورتا داوی زیادہ کہتا اے۔ ونگی ویکھو:

زور بے زور ہو ہو گرو اگے
پورن آ کے سیں نو اوند اے
گرو پکڑ کے سیں توں لٹ کتری
کن پاڑ کے مندرراں پاوند اے
گیری رنگ پوشاکیاں کھول بچھ
ہتھیں اپنی ناتھ پہناوند اے (15)

قادر یار نے ”پورن بھگت“ نوں اخلاقیات دا نمونہ بنا کے لوکائی سامنے پیش کہتا۔ قصہ شروع توں اخیر تک پڑھن والے نوں اخلاقیات دا درس دیندا اے۔ پورن بھگت دنیا داری توں دنیا دے لالچ توں دور سی۔ اوہدے اُتے آون والے مختلف حالات وی اوہدے قدم ڈگمگ نہیں سکے:

ن نہیں ایہہ دولتوں کم ساڈے
 گرو آکھدا موڑ لے جاء پتا
 مایا لوبھ فقیراں دا کم ناہیں
 بھوجن بھکھیا منگ لے آء پتا (16)

اچھراں جدوں لمبی جدائی بعد اپنے پترنوں پچھان کے ملدی اے تے اوس ویلے اوہدے دُکھ بھل کے خوش ہون دا انداز ویکھو:

سینے نال جاں بھج کے لائیو، رب سکھ دتے دُکھ بھل گئے
 قادر یار میاں مائی اچھراں نوں، شان شوق ہوئے دُکھ بھل گئے

گرو گورکھ ناتھ نوں پورن اپنی ہڈ بیتی دسد اے اوس ویلے قصہ وچ جذبات نگاری دا اک نمونہ ویکھو:

ح حال سناوندا گرو تائیں، کیہا ورتیا ایہہ نزول مینوں
 میرے مائی تے باپ دے وس نائیں ایہہ رب دکھائے ہن سول مینوں

قادر یار قصہ پورن بھگت اندر آپ مقولہ شاعر لکھدا اے اتھے ایس دا عنوان ”شاعر دی گل“ لکھیا گیا اے۔ کھوہ وچ سٹن والی گل وچ تے ”لونا“

دا پورن نوں بدی ول راغب کرنا دسد اے کہ ایس قصے اُتے ”یوسف زلیخا“ والے قصے دی چھاپ اے۔ بنیادی طور تے قصے دے چار کردار نمایاں نیں
 پورن، راجہ سالباہن، لونا تے رانی اچھراں۔ (نوٹ: کجھ جگہ تے راجہ سلوان وی لکھیا اے راجہ سالباہن تاریخ ادبیات وچ اے)

پورن دا کردار اک نیک بندے دا کردار اے۔ سارا قصہ اوہدے آ لے دوا لے گھمدا اے۔ ”پورن“ پنجابی قصیاں وچ اپنا اک وکھرا مہاندرا
 ابھردا اے۔ پورن بھگت دے قصے وچ ”پورن“ نوں پنجابی دے دو جے قصیاں دے راجھا، ماہیوال، پنوں یا مرزاوانگ کسے عورت نال پیار نہیں ہوندا۔ اوہ
 جوگ کسے دے عشق وچ نہیں لیندا۔ اوہ اپنے کردار، عمل دا پکا تے ہر امتحان وچ پورا اتردا اے۔ راج گدی چھڈ کے پورن نمائیاں تے کیریاں بندیاں نال
 مل جاندا۔ نجم حسین سید ساراں وچ ”پورن“ دے بارے لکھدے نیں:

”پورن دا فقر ہے ہر رنگ دی مل نوں تچنا۔ مل توں چھٹکارا بھرم توں چھٹکارا ہے ہن پورن نوں کھل ہے، ہتھ

اوبدا کرتا ردا ہتھ ہے۔ اوہ ڈھاوی سکدا اے بناوی سکدا اے۔“ (17)

نجم حسین سید ”پورن“ بارے اپنی دوجی کتاب سیدھاں وچ لکھدے نیں:

”پورن دھرم دی لیہہ نوں جیون دا ٹھک سمجھدا اے۔ اوہدے بھانے متری ماں وی ماں ہے۔ پورن جدوں

لوناں دے محل ول آوندا اے تاں اوہدے ہر پیر اُتے مایاں دے آدرمان تے ماں دے درجے دے خیال

دی پکڑ نظر آوندی اے۔“ (18)

سش شہر آیا گھر مائیاں دے پورن چھدا نوکراں چاکراں نوں

جس جایا اوس دا مان وڈا متھا ٹیکنا ابلاں ماتراں نوں

پورن دی حیاتی اندر قادر یار ہوراں سانوں ترے انھیرے دسے ہن پہلے دوتے ایسے سطر وچ وکھ لو:

پورن اک انھیر یوں نکلیا سی دوجی کوٹھڑی دے وچ پا دتا

مطلب ایہہ پئی اک تاں لکھ دا انھیر اود جا بھورے دا انھیر اجدے وچ اوس اپنا پچپنا کٹیا۔ تریجا انھیر اجیہڑا ایس سطر وچ نہیں اوس کھوہ دا ہے جتھے اوس اپنی جوانی گالی۔ ایہہ تریو لے انھیرے پورن لئی نویوں نویں وچ آون دیاں نشانیاں ہن۔

پورن 24 سال تک بدی، ظلم تے تکلیفاں دا مقابلہ کردار ہیاتے اخیر تے ثابت قدم ہون پاروں روحانی سکون حاصل کیتا۔ ایہناں 24 سالوں نوں دو حصیاں وچ ونڈیا جاسکدا اے۔ پہلے 12 سال تعلیم تے تربیت دے تے دوجے بارہ سال نیکی دی راہ تے ٹرن دی ریاضت دے نیں۔ بارہ دا ہندسہ علامتی اے۔ ”ہیرا بھجا“ تے ”سوئی مہینوال“ دیاں قصیاں وچ رانجھاتے مہینوال اپنے اپنے محبوب نوں حاصل کرن لئی بارہ بارہ سال تک مجھیاں چرائیاں۔

پورن بھگت دے قصے وچ پہلے بارہ سالوں وچ پورن دا ذہن تبدیل اپنے استادوں دی راہنمائی وچ سچ نوں پان ول مائل ہوندا اے جد اپتے اودوں لگدا اجدوں اوہ پہلی وارد بار وچ آکے باپ دے اودے شادی کروان دے جواب وچ شادی توں انکار کردیندا اے۔ جہدا راجہ نوں بہت دکھ ہوندا۔ سماج دے اصولاں نال پورن دی ایہہ دوجی بغاوت سی۔ ایس توں پہلے پہلی بغاوت اوس واقعے نال جوڑی جاسکدی اے جد جو گیاں دے آکھن تے ایہنوں دکھریاں رکھن نوں کہیا۔

دوجی بغاوت توں بعد ایہہ امتحان لیا جاندا اے جہدے وچ اوہ کامیاب ہو جاندا اے تے ایس مادی دنیا توں دکھ ہو کے روحانی دنیا وچ چلا جاندا اے۔ جس نوں شاعر نے ایہہ یاں ٹنگاں تے باہنواں توں لیکھ لیاں تے ایہہ از زندگی توں رشتہ ٹٹن دی علامت بنا کے دسیا اے۔ ایہہ ناطہ بارہ سال تک ٹھار ہندا اے۔ بارہ سال توں بعد جدوں ایس دی ریاضت پوری ہو جاندا اے تے ایہہ ٹھا ہو یا رشتہ ”گرو ناتھ جی“ دے راہیں فیروز جٹا جاندا اے۔ ایہہ دے انگ واپس مل جاندا اے نیں جو ایس دنیا وچ واپس آون دی علامت نیں۔ ایہہ واپسی اک مکمل انسان دی واپسی اے۔ ایہہ اثبوت انجملدا اے جدوں اوہ رانی سندراں دے حسن دے جال وچ نہیں پھسدا نہیں تے اودھی 24 سال دی ریاضت مل جاندا اے۔ اوہ چاہندا تے رانی سندراں نال آرام تے سکھ دی حیاتی گزار سکدا سی پر اوہ نے انج نہیں کیتا۔ رانی سندراں اودے نال محبت کردی سی جہدا اثبوت اوہنے پورن دے جاون تے اپنی جان دے دے کے دتا۔ ایس توں بعد پورن گرو دے آکھن تے اپنے مایو کول جاندا۔ سوتیلی ماں لوناں تے ظالم باپ دے بچے دی جنم دی خوشخبری دے نال نال پچھلے گناہواں دے احساس توں وی کڑھدا اے۔ پورن دی اصل ماں دے دکھ درد وی مک جاندا اے نیں۔ فیروز جٹاں اوہ واپس جاون دی گل کرداتے سب اوہنوں روکدے نیں پر پورن ہن بھگت بن چکیا ہوندا اوہ کسے دنیاوی خواہش یا رشتیاں توں مجبور نہیں ہوندا تے اوہ سب نوں چھڈ کے عبادت الہی وچ غرق ہون لئی ٹر جاندا اے۔

”لونا“ دا کردار قصہ وچ منفی کردار اے۔ جدوں پورن نے اودھی گل نہ منی تے اوہنے پورن تے جھوٹا الزام لگا دتا انج اک تے اوہنوں بیگناہ سزا دوائی دوجا اودھی ماں کولوں دور تے باپ دیاں نظراں پٹھ وی ڈگا دتا۔ ”لونا“ چالاک عورت ہون دے نال نال خوبصورت وی سی۔ اودھی خوبصورتی باری شفیق عقیل ”پاکستان کی لوک داستاں“ وچ لکھدے نیں:

”لوناں لاکھ چمارن سہی لیکن وہ انتہائی حسین تھی جب ہار سنگھار کر کے بیٹھتی تے اڑتے پنچھی اسے ایک نظر

دیکھنے کے لیے رک جاتے۔“ (19)

قادر یار قصہ وچ اک جگہ ”شاعر دی گل“ وچ لکھدے نیں:

پورن بھگت وچارا سی کون کوئی

یوسف جیسے تاں کھوہ پوا دتے

قادر یار تریتاں ذات ڈاڈھی

دسہر جیسے تاں تھال مروا دتے (20)

اک پوری اصل مشرقی ماں دی تصویر جیہڑی ہر ویلے پتر دے پیار وچ سرشار نظر آؤندی اے۔ پیو پتر نوں بھگت دے روپ وچ نہیں سہان دا پر ماں انھی ہو کے دی اوہدی آواز سن کے سہان لیندی اے کہ ایہہ اوہدا گواچا ہونیا پتر پورن اے۔ ماں دی ایس حالت نوں قادر یار نے اوہدیاں چھاتیوں دودھ اترن دی علامت نال دکھایا اے۔

پورن ویکھدی نوں تھنیں دُدھ پیا

دھار کھ پرنا لڑے چل گئے (21)

رانی پتر نوں آواز توں پچھان لیندی اے:

ل لئی آواز پچھان ماتا

سچ آکھ بیٹا کتھوں آیا ہیں

کیہڑا ملکہ تیرا کیندا پتریں توں

کیہڑی ماں کرماں والی جایا ہیں (22)

راجہ سالباہن اک دنیا دار انسان اے جہدیاں اکھاں سچ نوں پچھان نہیں سکدیاں۔ اوہ رانی لونان دی لگی ہوئی برائی نوں نہیں ویکھ سکیا۔ اوہدی مکاری وچ آکے اپنے پتر نوں سزا دوا دیندا اے۔ قادر یار نے زندگی وچ لکے طنز نوں بڑے سوتے ڈھنگ نال سامنے لیاندا اے۔ جدوں پتر نوں آپ اپنے آپ توں وکھ کرن والا آپ اوہدے کولوں پتر دی بھیک منگدا اے پر بھگت دے روپ وچ اپنے پتر نوں نہیں پچھان سکدا۔

راجے آکھیا سنو فقیر سائیں

گھر نہیں ہوندی سنتان میرے

آنگن دے نہ کھیڈ دا بال مینوں

بنجے پٹے نی محل ویران میرے

قادر یار میاں چولہیہ برس گزرے

گھر دسدا ای نہیں نشان میرے (23)

نجم حسین سید ”سیدھاں“ وچ لکھدے نیں:

”پورن دی کہانی جگ وچ جوگی دے کم دی کہانی اے۔ جوگی حیاتی داست اے، حیاتی داستا بہارست بیڑا
سے دیاں گیڑاں وچ رہ کے وی سے دی ہانڈتوں باہر اے جیہڑا سوسور وپاں وچ رہ کے وی ہر روپ توں دکھرا
اے، جیہڑا ساریاں باندھاں قبول کے وی ہمیش کھل ماندا اے، جیہڑا مول سکھتے سدا انندا اے، پر حیاتی دا
ایہہ ست کسے اک جی اندر تے ظاہر تھی سکدا اے جے جگ دے ہر جی اندر ظاہر تھیوے“۔ (24)

”پورن بھگت“ بڑا ہرمن پیارا قصہ اے۔ قصہ سنن والا ایہدے دردنوں اپنے دلاں وچ محسوس کردا اے۔ نیکی بدی دیاں بڑیاں اگڑویاں
تصویراں نظر آؤندیاں نیں۔ اوس ویلے دی معاشرت تے لوکاں دے سلوک دا صحیح عکاس اے۔ قصہ اپنی سادہ زبان دی وجہ توں پسندیدہ وی اے تے سمجھ
وچ آون والا وی۔ ”قادر یار“ نے ایس قصے نوں لکھ کے امر بنادتا اے۔

حوالے

- 1- سید فیاض محمود، گروپ کیپٹن مدیر خصوصی، تاریخ ادبیات مسلمانان پاکستان و ہند، تیرھویں جلد، علاقائی ادبیات مغربی پاکستان (جلد اول) لاہور:
پنجاب یونیورسٹی، 1971ء، ص 369
- 2- احمد حسین قریشی، ڈاکٹر، پنجابی ادبیات کی مختصر تاریخ، لاہور: عزیز بک ڈپو اردو بازار، 1964ء، ایڈیشن سوئم، 2002ء، ص 343، 344
- 3- حمید اللہ ہاشمی، پروفیسر، پنجابی ادب کا اجمالی خاکہ، فیصل آباد: شمع بک سٹال بھوانہ بازار، 1982ء، ص 48
- 4- حمید اللہ ہاشمی، پنجابی ادب کی مختصر تاریخ، لاہور: تاج بکڈپو اردو بازار، 1987ء، ص 205
- 5- نسرین مختار، ڈاکٹر، مضمون مشمولہ کھوج، لاہور: پنجاب یونیورسٹی، جنوری تا جون 2010ء، مسلسل شمارہ 64، ص 63
- 6- عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب دی کہانی، لاہور: برکی آرٹ پرنٹرز، 43 ریڈیو ڈیوٹی وار، 1989ء، ص 349، 350
- 7- حمید اللہ ہاشمی، پنجابی ادب کی مختصر تاریخ، ص 205
- 8- شریف صابر، سودھنیا، قادر یار قصہ پورن بھگت، لاہور: 32 کے اے 1 گلبرگ II، 2007ء، ص 14
- 9- تاریخ ادبیات مسلمانان پاکستان و ہند، تیرھویں جلد، ص 373
- 10- شریف صابر، قادر یار، قصہ پورن بھگت، ص 15
- 11- عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب دی کہانی، ص 350
- 12- تاریخ ادبیات، تیرھویں جلد، ص 371

- 13 عبد الغفور قریشی، پنجابی ادب دی کہانی، ص 350
- 14 حمید اللہ ہاشمی، پنجابی ادب دی مختصر تاریخ، ص 206
- 15 شریف صابر، قصہ پورن بھگت، ص 68
- 16 اوہی، ص 78
- 17 نجم حسین سید، ساراں، لاہور: سچیت کتاب گھر، ترمیمی چھاپ، 2007ء، ص 48
- 18 نجم حسین سید، سیدھاں، لاہور: سچیت کتاب گھر، چوتھی چھاپ، 2007ء، ص 79
- 19 شفیع عقیل، پاکستان کی لوک داستانیں، اسلام آباد: مقتدرہ قومی زبان پطرس روڈ، 1997ء، ص 79
- 20 شریف صابر، قصہ پورن بھگت، ص 53
- 21 اوہی، ص 101
- 22 اوہی، ص 100
- 23 اوہی، ص 93
- 24 نجم حسین سید، سیدھاں، ص 116

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore (Pakistan)
Vol: 2, July-December 2016, pp75-90

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2017ء، مسلسل شماره 2

☆ ڈاکٹر کلثوم اختر

اسلامی تصوف دی روایت**Abstract**

Sufism is part of every religion and belief. Sufias were the people of high esteem religious thought. They have full self control over them. But the concept of Sufism in Islam is totally different. It based on Tuheed and Risalt. It also presents the concept of "Murshad". One who guides a person towards God. The "Byaat" (obedience) is the first step of Sufism. It started from Tuheed and ends on "Fana" with recognition of God. It calls "Tu Mnn Shuddi Munn tu Shuddi".

تصوف دی اصل اسلام اے۔ شروع توں ای اسلام وچ تصوف عملی صورت وچ موجود سی پر ایس دی علمی صورت بعد دے زمانے وچ سامنے آئی تے ساریاں دا عملی وجود آنحضرت ﷺ تے صحابہ کرام دے مبارک عہد وچ پایا جاندا اے۔ آپ ﷺ دی حیاتی دے تن دور نیں۔

- (۱) نبوت دے اعلان توں پہلے دا دور
- (۲) نبوت دا دور (ہجرت توں پہلاں مکہ مکرمہ وچ)
- (۳) نبوت دا دور (ہجرت توں بعد مدینہ منورہ وچ)

حضرت ﷺ نبوت توں پہلے وی دنیا دے شور شرابے توں دور بہت زیادہ وقت غار حرا وچ گزار دے سن تے او تھے غور و فکر کردے رہندے سن۔ انج آپ ﷺ دی حیاتی سراسر روحانی سی کیوں جے آپ ﷺ نے نبوت دے اعلیٰ منصب دی ذمہ داری سنبھالی سی ایس لئی حیاتی دا ایہہ حصہ آون والے اک وڈے مقصد دی تیاری سی۔ اللہ تعالیٰ نے آپ ﷺ نوں نبوت دا اعلان کرن دا حکم دتا۔ آپ چالیہہ ورہے دے سن۔ حضرت جبرائیل وحی لے کے آئے:

”إِفْرًا بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ ☆ خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ عَلَقٍ ☆ إِفْرًا وَرَبُّكَ الْأَكْرَمُ الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ ☆ عَلَّمَ الْإِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ“ - (1)

ترجمہ: پڑھ اللہ دے ناں تے چہنے پیدا کیتا انسان نوں گوشت دے لوٹھڑے نال پڑھو تے تہاڈا رب بڑا کریم اے چہنے قلم دے ذریعے سکھایا تے انسان نوں اوہ گلاں سکھائیاں جیہڑیاں اوہ نہیں سی جان دا۔

ایہہ قرآن پاک دیاں پہلیاں آیتاں آپ ﷺ اُتے نازل ہوئیاں۔ نبوت توں بعد آپ ﷺ نے دعوت حق دین دا اعلان کیتا تے توحید ول لوکاں نوں پریریا۔ کافراں آپ ﷺ دی بیچ کے مخالفت کیتی۔ آپ ﷺ نوں کئی طرح دیاں اذیتاں دتیاں۔ مکہ وچ آپ ﷺ نبوت توں بعد تیراں ورہے تیکر رہے ایس دور وچ آپ نے بڑیاں مشکلاں ویکھیاں۔ اللہ تعالیٰ نے جس مقصد نوں پورا کرن لئی آنحضرت ﷺ نوں گھلیا سی ایس نوں پورا کرن لئی آپ ﷺ نوں مدینے ول ہجرت کرن دا حکم ملیا۔ اسلام اک نویں دور وچ شامل ہو گیا۔ ایہدے توں نویاں راہواں کھل گئیاں۔ حضور ﷺ مدینہ منورہ گئے تے اک نویں عزم نال اسلام دی تبلیغ وچ رُجھ گئے۔ تھوڑے چرگروں حق دے نعرے پورے عرب دے کونے کونے تیکر اڑ گئے۔ حضور ﷺ دی حیاتی دا ایہہ دور روحانیت دے اعتبار نال بڑی اہمیت دا حامل اے۔ آپ ﷺ بڑی کھب کے عبادت کردے تے دن رات عبادت وچ مصروف رہندے۔ قرآن پاک تے احادیث مبارکہ ایس گل دیاں گواہ نیں کہ حضور ﷺ نے معراج شریف دی سدھر، تمنائے آرزوئی دُعا نہیں کیتی جد کہ نبیاں دیاں مختلف قسم دیاں دعاواں لکھدیاں نیں جہاں وچ اللہ دے جلوے تے معجزے نوں ویکھن دی سدھر ملدی اے۔ سورہ بقرہ دی آیت نمبر 260 وچ حضرت ابراہیم دی دعا انجی بیان کیتی اے۔

”وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّ ارْنِي كَيْفَ تُحْيِي الْمَوْتَىٰ ۖ قَالَ أُولَٰئِكَ تُؤْمِنُ ۖ قَالَ بَلَىٰ وَلَٰكِن لِّيَطْمَئِنَّ قَلْبِي ۖ قَالَ فَخُذْ أَرْبَعَةً مِّنَ الطَّيْرِ فَصُرْهُنَّ إِلَيْكَ ثُمَّ اجْعَلْ عَلٰى كُلِّ جَبَلٍ مِّنْهُنَّ جُزْءًا ثُمَّ ادْعُهُنَّ يَأْتِيَنَّكَ سَعْيًا ۖ وَاعْلَمَنَّ أَنَّهُ اللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ“ - (2)

ترجمہ: تے (اوس ویلے نوں یاد کرو) جدوں ابراہیم نے عرض کیتی کہ اے میرے پروردگار! مینوں دکھا دیو کہ تئیں مردیاں نوں کیوں زندہ کرو گے۔ ارشاد فرمایا کہ تئیں یقین نہیں لیاندا؟ پر ایس عرض نال درخواست کرنا واں کہ میرے دل نوں سکون آ جاوے۔ ارشاد ہو یا کہ چنگا فیر تئیں چار پرندے لوو فیر اوہناں نوں (پال کے اپنے لئی ذبح کرو) تے ہر پہاڑ تے اوہناں وچوں اک اک حصہ رکھ دیو تے فیر اوہناں ساریاں نوں بلاؤ (ویکنا) تہاڈے کول نسدے آون گے تے چنگا یقین رکھو ایس گل دا کہ حق تعالیٰ زبردست نیں حکمت والے نیں۔

انجی سورہ بنی اسرائیل دی آیت وچ حضرت موسیٰ دی دعا انجی بیان کیتی گئی اے۔

”وَلَمَّا جَاءَ مُوسَىٰ لِمِيقَاتِنَا وَكَلَّمَهُ رَبُّهُ قَالَ رَبِّ ارْنِي لِن تَرَانِي وَلَكِن انظر الى الجبل فان استقر مكانه فسوف ترني فلما تجلجى به للجبل جعله دكا وخبر موسى

صعقا فلما افاق قال سبحنك تبت اليك وانا اول المؤمنين“۔ (3)

ترجمہ: تے جدوں موسیٰ ساڈے وقت (موعود) تے آئے تے اوہناں دے رب نے (بہت سارے لطف تے عنایتاں کیتیاں) گلاں کیتیاں تے عرض کیتا کہ اے میرے پروردگار! مینوں اپنا دیدار دکھا دیو کہ میں تہانوں اک نظر ویکھ لوں، ارشاد ہو یا تئیں مینوں (دنیا وچ) اگا نہیں ویکھ سکدے۔ لیکن تئیں ایس پہاڑوں تکدے رہو۔ سو بے کراہہ اپنی تھاں تے رہیا تے (خیر) تئیں ویکھ سکو گے سو اوہناں دے رب نے جدوں پہاڑ تے تجلی فرمائی تے (تجلی نے) اوس (پہاڑ) دے ٹوٹے ٹوٹے کردتے۔ تے موسیٰ بے ہوش ہو کے ڈگ پئے۔ پھر جدوں ٹھیک ہوئے تے عرض کیتا کہ بے شک تہاڈی ذات اُچی اے تے میں آپ دی جناب وچوں معذرت چاہناواں تے سب توں پہلاں میں ایہدے تے یقین کرناواں۔

نبی اکرم ﷺ نے ایس طرح دی کوئی خواہش نہیں کیتی تے رب نے آپ ﷺ نوں سارا کجھ دکھادتا۔ ایس واقعے تے حضور ﷺ نے فرمایا کہ رب العزت نے مینوں دو معجزے ایسے عطا کیتے جیہڑے کسے ہو رہی تے رسول لئی نہیں ہوئے۔

(۱) قرآن مجید (۲) معراج مبارک

معجزہ جے کر جسم تے جان نال نہ ہووے تے ایہہ معجزہ نہیں ایسے کارن سورہ بنی اسرائیل وچ ایس واقعے دی گل کردیاں رب نے لفظ عبده لیا ندا۔ فرمایا:

”سُبْحَنَ الَّذِينَ أَسْرَىٰ بِعَبْدِهِ لَيْلًا مِّنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَى الَّذِي بَرَكْنَا حَوْلَهُ لِنُرِيَهُ مِنَ السَّمَاءِ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ“۔ (4)

ترجمہ: اوہ پاک ذات اے جیہڑی اپنے بندے (محمد ﷺ) نوں رات ویلے مسجد حرام یعنی (مسجد کعبہ) توں مسجد اقصیٰ (یعنی بیت المقدس) تائیں جیہدے آل دوالے یعنی (ملک شام وچ) اسیں برکتاں کر رکھیاں لے گیا تاں جے اسیں اوہناں نوں اپنیاں کجھ قدرتاں دکھائیے۔

عبدہ عبادت توں نکلیا اے۔ عبادت بغیر جسم دے نہیں ہوندی۔ معراج اوہ مقام اے جتھے اللہ تے اوہدے رسول ﷺ وچکارا فاصلہ مُک گیا۔ سارے علماء ایس تے متفق نیں کہ آپ ﷺ نے جو کجھ ویکھیا بیداری دی حالت وچ ویکھیا۔ علماء ایس جلیل واردات نوں دوھیاں وچ ونڈ دے نیں۔

(۱) اسراء (۲) معراج

حضور ﷺ دا ایسے اطہر جسم نال مسجد حرام توں مسجد اقصیٰ تیکر تشریف لے جانا اسراء اکھواندا اے تے مسجد اقصیٰ توں آسماناں تے جانا تے سارے عجائب تے آسماناں دا ویکھنا تے رب دا قرب تے جلالاں نوں پانا معراج اکھواندا اے۔ ایہہ معجزہ ہجرت دے اک سال پہلے 27 رجب 62ھ نوں ہو یا۔ توجہ سلوک دا پہلا مقام اے۔ ایہدے بارے آپ ﷺ نے لوکاں نوں برابر تعلیم دتی۔ سورہ تحریم دی اٹھویں آیت اے۔

”يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا تَوْبُوا إِلَى اللَّهِ تَوْبَةً نَّصُوحًا“۔ (5)

ترجمہ: اے ایمان والیو اللہ توں توبہ کرو صاف دل دی توبہ۔

پرہیزگاری یا ورع سلوک دادو جاناں اے۔ ایہدی تعلیم وی حضور ﷺ نے دتی اے۔ قرآن حکیم وچ ارشاد اے:

ذَالِكِ وَمَنْ يُعَظِّمْ حُرْمَتِ اللَّهِ فَهُوَ خَيْرٌ لَهُ عِنْدَ رَبِّهِ وَأُحِلَّتْ لَكُمْ الْأَنْعَامُ إِلَّا مَا يُتْلَى عَلَيْكُمْ
فَاجْتَنِبُوا الرِّجْسَ مِنَ الْأَوْثَانِ وَاجْتَنِبُوا قَوْلَ الزُّورِ“۔ (6)

ترجمہ: تے جے کوئی اللہ ولوں منع کیتیاں ہوئیاں گلاں توں منع رہوے (تعظیم کرے) تے اوہ اوہدے لئی
اوہدے رب دے نیڑے بہتر اے تے تیرے لئی جانور حلال نیں پر اوہ جیہڑے تینوں پڑھ کے سنائے جان
گے سو توں بُناں دی ناپاکی تے جھوٹ بولن توں بچیا رہ۔

زُہد سلوک دا نتیجا مقام اے۔ ایہدی تعلیم وی حضور ﷺ دی مبارک حیاتی وچوں لہدی اے۔ لفظ زہد بے رغبتی تے بے زاری دے معنیاں وچ

اک واری قرآن پاک دی سورہ یوسف دی آیت نمبر 20 وچ وی استعمال ہو یا اے:

”وَسَرَوْهُ بِشَمْنٍ بَخْسٍ دَرَاهِمَ مَعْدُودَةٍ وَكَانُوا فِيهِ مِنَ الدَّاهِدِينَ“۔ (7)

ترجمہ: آخر کار اوہناں نے اوہنوں تھوڑی جیہی قیمت تے کچھ درہماں دے عوض وچ دتا تے اوہ ایہدے توں
بیزار ہو رہے سن۔

قرآن پاک نے دنیا نوں ”متاع الغرور“ نال تعبیر کیتا اے۔ ایہدے وچ دنیا نال گھٹ دل لان دی ہدایت کیتی گئی اے۔ ایہداناں ای زہد

اے۔ اسلام وچ ”زہد“ نوں اعتدال نال اختیار کرن دی تعلیم دتی گئی اے۔ فقر سلوک دا چوتھا مقام اے۔ حضور ﷺ نے وی ایہدی تعلیم دتی اے۔ قرآن
مجید دی سورت فاطر آیت نمبر 15 وچ ارشاد اے:

”يَا أَيُّهَا النَّاسُ أَنْتُمُ الْفُقَرَاءُ إِلَى اللَّهِ وَاللَّهُ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ“۔ (8)

ترجمہ: اے لوگوں! اللہ وچ محتاج او تے اللہ تعالیٰ بے نیاز تے ستائش دے قابل اے۔

فقر انسان لئی اوہ مقام اے جتھے اوہ رب توں علاوہ ہر چیز توں بے پرواہ ہو جاندا اے۔ صبر سلوک دا پنجواں مقام اے۔ آپ ﷺ دی حیاتی وچ

صبر نوں بڑی اہمیت حاصل اے تے اوہناں ایہدی خاص تعلیم دتی۔

سلوک دا چھیواں مقام توکل اے۔ لغوی اعتبار نال ایس لفظ دے معنی اللہ تے بھروسہ کرن تے عاجزی دا اظہار کرن نوں توکل علی اللہ آکھدے

نیں۔ قرآن پاک وچ ارشاد اے:

”وَتَوَكَّلْ عَلَى الْحَيِّ الَّذِي لَا يَمُوتُ“۔ (9)

ترجمہ: تے بھروسہ کرو اوں زندہ تے جیہڑا کدی نہیں مرے گا۔

سلوک دا آخری مقام رضا اے۔ قرآن مجید تے حدیث شریف وچ وی ایہد اذکر بڑیاں تھانواں تے ملدا اے۔ ارشاد ہو یا اے:

”رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ“۔ (10)

ترجمہ: اللہ ایہناں توں راضی ہو یا تے اوہ اللہ توں راضی ہوئے۔

نبی آخر الزمان حضور نبی کریم ﷺ دی سوخی پاک حیاتی توں اڈجے صحابہ کرامؓ دیاں حیاتیاں تے جھات پائیاں قول و فعل تے عملاں توں تصوف دیاں مڈھلیاں حقیقتاں لہدیاں نیں۔ ایس توں مگروں صحابہ کرامؓ دا دور آؤندا اے۔ حضرت ابو بکر صدیقؓ نبی اکرم ﷺ اُتے جان قربان کر دین والے دوستاں و چوں سن۔ مرداں و چوں سب توں پہلاں آپ ای ایمان لیائے تے ساری حیاتی حضور ﷺ دے باوفا دوست تے سچے خادم رہے۔ آپ دی حیاتی سرتوں پیراں تیکر روحانی سی آپ نے ہمیشہ آخرت نوں دنیا اُتے ترجیح دتی۔ قربانی دی صفت آپ وچ بہت زیادہ موجود سی۔ جنگ بدر دے قسے اُتے جدوں آنحضرت ﷺ نے مدئی اعلان فرمایا تے آپ گھر وچ جو کجھ ہے سی لے آئے۔ ورع عملی تصوف دا اک اہم پہلو اے تے ایس گل دا تقاضا کردا اے کہ انسان بُرے فعلوں نوں چھڈ دیوے۔ حضرت ابو بکرؓ ایس معاملے وچ بڑی احتیاط ورتدے سن۔ اوہناں وچ ورع تے تقوے دے نال نال زہد دی صفت وی ڈھیر سی۔ اوہناں نوں دنیا داری پسند نہیں سی۔ خلافت دی ذمہ داری مجبوری دے تحت سنبھالی۔ اوہناں دادل ایس دا خواہش مند نہیں سی۔ اوہناں توں ودھ کے اوس دور وچ کوئی زاہد تے پرہیزگار نہیں سی۔ دنیا دے شغلاں توں بیزاری اوہناں داشیوہ سی۔ فقر دیاں دو قسمیں نیں:

(۱) فقرا اختیاری (۲) فقرا اضطراری

اختیاری فقر اوہ اے جیہڑا مالدار ہون دے باوجود اختیار کیتا جاوے تے اضطراری فقر اوہ اے جیہڑا غریبی تے ناداری دے سبب اختیار کیتا جاوے۔ حقیقی فقرا اختیاری فقر ای اے۔ حضرت ابو بکر صدیقؓ ایسے فقر نوں ترجیح دیندے سن۔ دنیاوی رنجیویاں نے حضرت ابو بکرؓ نوں کدی رب دی ذات توں غافل نہیں رہن دتا۔ اوہ آنحضرت ﷺ دی صحبت پان والی خاص ہستی سن۔ اوہناں نوں زہد ورع، تقویٰ تے عبادت وچ جو فضیلت حاصل سی، ہور کسے نوں نہیں حاصل۔ اوہناں نے اپنی حیاتی دیاں ایہہ پاک تے سونہیاں صفتاں نبی اکرم ﷺ دی پاک حیاتی توں سکھیا تے رب سوہنے دی معرفت دے اسرار وی آپ ﷺ کولوں سکھے۔ ایس لئی اوہناں نوں ساریاں اُتے وڈیائی اے۔ ایسے کارن حضرت داتا گنج بخش رحمۃ اللہ علیہ نے اوہناں نوں مسلک تصوف دا امام منیا تے اوہناں دی صداقت تے خلوص پاروں اوہناں نوں ”صدیق“ دا خطاب دتا۔

حضرت عمر فاروقؓ، حضرت ابو بکر صدیقؓ توں بعد مسلماناں دے دو جے خلیفہ چنے گئے۔ اسلام قبول کرن مگروں اوہناں نے جیہڑیاں خدمتاں انجام دتیاں اوہناں پاروں اوہناں نوں بڑی عزت تے وڈیائی حاصل ہوئی۔ اوہ سادگی پسند کردے سن۔ اعلیٰ عہدے تے فائز ہون دے باوجود اوہناں نے اپنی حیاتی دے طریقے نوں نہیں بدلیا۔ اوہ چاہندے تے بیت المال وچوں اپنے خرچے لئی کافی رقم لے سکدے سن لیکن اوہناں نے کدی ایس بارے نہیں سوچیا۔ حق تے ڈٹے رہنا تے ندھڑکی اوہناں داشیوہ سی۔ جس گل نوں حق جان دے اوہدا اعلان کرن وچ کدے نہ جھکدے نہ ڈردے۔ اوہ سچے معنیوں وچ حق تے سدھے راہ دے آگوسن۔ اوہ دنیا توں بیزاری دا اظہار کردے سن۔ اوہ آکھدے سن کہ دنیا مصیبتاں دا گھراے۔ ایہدے وچ رہ کے چین، اطمینان نال حیاتی گزارنا اک اوکھا کم اے۔

حضرت عمر فاروقؓ توں بعد حضرت عثمان غنیؓ تیجے خلیفہ چنے گئے۔ اوہناں دی حیاتی وچوں زہد تے تصوف دیاں بڑیاں حقیقتاں لہدیاں نیں۔ اوہ صبر دامنونہ سن تے رب پاک اُتے بہت زیادہ توکل کردے سن۔ بڑیاں مشکلاں وچ وی آپ دی ایس صفت وچ فرق نہیں سی آؤندا۔ اوہناں نوں قرآن پاک دی تلاوت نال بے حد شغف سی۔ اوہ قرآن پاک دے حافظ سن۔ حیرت دی گل ایہہ اے کہ حرب الدار والے دن عین اوس ویلے جدوں کہ فساد دی

اوہناں دے گھرنوں گھیرے وچ لئے ہوئے سن اوہ پورے اطمینان نال قرآن دی تلاوت کر رہے سن۔ حضرت عثمان غنیؓ ایثار وچ وی بڑا وڈا مقام رکھدے سن۔ آپ نے مسلماناں لئی ہمیش ایثار داکم لیا۔ اوہناں نے اپنی خلافت دے باراں ورہیاں وچ سٹھ ہزار درہم دی رقم عام مسلماناں دے مفاد دی خاطر قربان کردتی۔ جیہڑی ایثار تے قربانی دا اک اعلیٰ نمونہ اے۔

حضرت علی کرم اللہ وجہہ مسلماناں دے چوتھے خلیفہ سن۔ آپ دی حیاتی دے کئی پکھ اجیہے نیں جہاں توں تصوف دے بنیادی حقائق دیاں مثالیاں ملدیاں نیں۔ سگوں صوفیاں دے اکثر سلسلے آپ ہی تے مکمل ہوندے نیں۔ حضرت علیؓ حضور ﷺ دے چاچے دے پڑے، جوانی تے جان وارن والے دوست سن۔ ہجرت دی رات جدوں مکے دے کافراں آپ ﷺ دے قتل دے ارادے پاروں مکان نوں چاروں پاسیوں گھیر لیا سی۔ ایس خیال نال کہ مشرکاں نوں شک نہ ہو جاوے حضرت علیؓ نوں اپنے بسترتے سون دا حکم فرمایا۔ اوہ اوس بسترتے اپنی جان دی پرواہ نہ کردیاں ہونیاں لیٹ گئے۔ ایہہ آپ دے ایثار دا اک بے مثال کارنامہ اے۔ آپ بہت وڈے عالم سن۔ دین دی فہم صحیح معنیاں وچ اوہناں نوں عطا کیتی گئی سی۔ مسلماناں دے خلیفہ ہون دے باوجود اوہ بہت سادہ زندگی گزاردے سن۔ آپ فرماندے نیں۔

”میں روز صبح معمول کے مطابق آپ ﷺ کی خدمت میں حاضر ہوتا تھا اور قرب کا درجہ میرے علاوہ کسی اور کو

حاصل نہ تھا۔“ (11)

اوہ رضائے ربی وچ ڈبے رہندے۔ ایہہ صفت خاص طور تے حضرت علیؓ دا وصف سی۔ نماز پڑھنی شروع کردے تے تسلیم ورضا وچ انج ڈبے کہ دنیا دی کوئی خبر نہ رہندی۔ اسلام وچ اصحاب صفہ وی تصوف دے حوالے نال بڑی اہم مثال نیں۔ خلفائے راشدین توں اڈ بہت سارے صحابہ کرام اجیہے سن۔ جیہناں دی حیاتی خالص روحانی سی۔ دنیا و ما فیہا توں بے خبر ہمیشہ یاد الہی وچ مصروف رہندے سن۔ ”اصحاب صفہ“ اوہ لوک سن جیہناں دی قدر تے وڈیائی توں انکار نہیں کیتا جاسکدا۔ ایہناں نے اپنیاں جاناں رب دی راہ وچ وقف کردتیاں سن۔ آنحضرت ﷺ نے ایہناں لئی مسجد نبوی دے کول اک ”چبوترہ“ (تھڑا) بنوادتا سی جنہوں عربی وچ ”صفہ“ آکھدے نیں۔ ایہہ ایس صفہ تے رہ کے دن رات عبادت کردے رہندے۔

اصحاب صفہ دی تعداد مختلف وقتاں وچ 30 توں 70 دی جاندی اے۔ ایہناں دی حیاتی صوفیائے کرام دی حیاتی دا اصل نمونہ سی۔ صحابہ کرام توں مگروں تابعین دادور (34ھ-150ھ/654ء-767ء) آندا اے۔ تابعین دے دور تصوف وچ دو بزرگ ہستیاں اجیہیاں ملدیاں نیں، جہاں نے اپنے قولوں تے عملاں نال تصوف تے گورھا اثر پایا۔

(۱) حضرت اولیس قرنیؓ (۲) حضرت حسن بصریؓ

حضرت اولیس قرنیؓ حضور اکرم ﷺ دے عہد وچ زندہ سن۔ پر آپ ﷺ دے دیدار توں وانجھے رہے۔ ایہناں بارے پیشن گوئیاں کردیاں ہونیاں صحابہ کرام نال مخاطب ہو کے فرمایا۔

”پیغمبر صلعم صحابہؓ را گفت مردیست اندر قرن اولیس نام کہ اور بقیامت بچند مقدار گو سفنداں ربیعہ و مضرف شفاعت

خواہد بود اندر است من دروے بھر و علیؓ کرد گفت شما اورا بہ پند و وے مردیست پست میانہ بالا شعرانی و

بر پہلوئے چپ وے یکدم سپیدیت کہ بجز از بتی است و بر کف و ستش ہچناں و ویرا بعد و گو سفنداں ربیعہ و مضرف

شفاعت باشد اندر امت من چوں بہ بندش سلام من بدور سانید و بگویند تا امت مرا دُعا کند۔ (12)
 ترجمہ: قرن وچ اولیس نامی اک شخص اے، قیامت والے دن اوہ قبیلہ ربیعہ و مضر دیاں بھئیڈاں جنی میری
 امت دے لوکاں دی شفاعت کرے گا۔ ایہتوں تیکر کہ آپ ﷺ نے چہرہ مبارک حضرت عمرؓ تے حضرت علیؓ
 ول کر کے فرمایا۔ تئیں اوہناں نوں ویکھو گے، اوہ اک شخص اے درمیانے قد تے بالاں والا اوہدے کجھے
 پاسے تے ورم جناک چٹا داغ اے پراوہ سکے داداغ نہیں جد تئیں اوہنوں ویکھو تے میرا سلام دے کے
 آ کھنا کہ میری امت دے حق وچ دعا کرے۔

آنحضرت ﷺ دے وصال مگروں جدوں حضرت عمرؓ تے حضرت علیؓ حج لئی تشریف لے گئے۔ حج دیاں رسماں ادا کرن مگروں آپ حضرت اولیسؓ
 دے کول قرن گئے۔ اوہ اوس ویلے نماز پڑھ رہے سن۔ جد فارغ ہوئے تے اوہناں نوں ملے۔ سلام کر کے اپنا تعارف کرایا۔ حضرت اولیسؓ قرنیؓ نے ایہناں
 نوں اپنے کجھے پاسے اُتے ہتھان دے نشان دکھائے تاں بے اوہ ایہناں نوں پچھان لین۔ حضرت اولیسؓ قرنیؓ دارتبہ تصوف دے اصول تے چلدے
 رہن دے اعتبار نال بڑا اُچا اے۔ ایہناں دے اندر حُبِ الہی دا جذبہ مکمل طور تے موجودی۔ اوہ ہمیشہ رب دے ذکر وچ رُجھے رہندے تے صحیح معنیاں وچ
 فقر والے سن۔ سب توں وڈی گل کہ اللہ داکلمہ بلند کرن دی خاطر جہاد وچ شریک ہو کے شہادت دے درجے تیکر اپڑن داشوق حدوں ودھسی جیہڑا اوہناں
 نوں نصیب ہو یا۔

ورع دے تن مقام نیں اک ایہہ کہ ہر حال وچ حق گل کہہ دوے۔ دو جا ایہہ کہ اللہ نے جیہڑے کماں توں منع کیتا اے اوہناں توں باز رہوے تیا
 اوہ ہمیشہ اوس گل دا ارادہ کرے جس وچ رب دی رضا ہووے۔ اک اعرابی نے ایہناں دے کول آ کے صبر دے متعلق پچھیا۔ آپؓ نے فرمایا صبر دیاں دو
 قسماں نیں اک تے مصیبتاں وچ صبر تے دو جا ہر اس چیز تے صبر جیہناں توں رب نے باز رہن دا حکم دتا اے۔ آپؓ اللہ دے خوف نال ہر ویلے کنبدے
 رہندے کہ پیٹھن دی حالت وچ وی ایس طرح لگداسی کہ اوہ کسے وڈے جابر حاکم دے سامنے بیٹھے ہون۔ اوہ بڑے خشوع و خضوع نال عبادت کردے
 سن۔ حدیث شریف وچ ”احسان“ دی جیہڑی تعریف آئی اے اوہ ایہناں اُتے صحیح صادق آوندی اے۔ یعنی عبادت ویلے اوہ دل دیاں گہرائیاں نال رب
 نوں اپنے سامنے حاضر تے ناظر سمجھدے سن۔ تابعین دے ایس دور وچ حضرت اولیس قرنیؓ، حضرت حسن بصریؓ، حضرت مالک دینارؓ، حضرت محمد واسعؓ،
 حضرت حبیب عجمیؓ تے خواجہ فضیل ابن فیاضؓ ذکر جوگ نیں۔ بہر حال تاریخی حیثیت نال اسلامی تصوف اُتے حضرت اولیس قرنیؓ تے خواجہ حسن بصریؓ دا اثر
 اگھڑواں اے۔ تابعین دے دور مگروں تبع تابعین دا دور (150ھ-350ھ/676-961ء) اے۔ تبع تابعین دے دور وچ خالص اسلامی نظام حیات
 نوں جنا اُساں ملیا ہور کسے زمانے وچ نہیں ملیا۔ ایسے پاروں ایس دور نوں تصوف دا ”سنہری دور“ آ کھینے تے گھٹ نہیں ہووے گا۔ خانقاہی نظام وی تبع
 تابعین دے دور وچ سامنے آیا۔ ویلے دے نال نال جدوں صوفیاں دا گروہ عام انساناں توں وکھرا ہو یا تے اوہناں دی روحانی تربیت دی لوڑ کارن ایہدی
 لوڑ پی خانقاہ دا وجود راصل ایسے ضرورت دا نتیجہ سی ایہہ وی دو جی صدی ہجری دے ادھ وچ وجود وچ آئی ابوہاشم صوفی رحمۃ اللہ علیہ نے تصوف اسلام وچ
 تاریخی حوالے نال پہلی خانقاہ قائم کیتی

حضرت رابعہ بصری رحمۃ اللہ علیہ ہوراں دا شمار تبع تابعین وچ ہوندا اے۔ اوہ بصرہ دیاں رہن والیاں سن۔ بچپن وچ یتیم ہو گیاں سن۔ اوہ بڑی

عبادت گزار خاتون سن۔ ہمیشہ روزے رکھ دیاں دن نوں اپنے گھر والے دی خدمت کر دیاں تے رات نوں اللہ دی عبادت وچ مصروف رہندیاں۔ اوہناں دے دل اندر عشق حقیقی رچ وں گیا سی تے اوہ اللہ دی عبادت کسے جنت دی خواہش یا جہنم دے عذاب توں ڈر کے نہیں سن کر دیاں، صرف تے صرف رب دی خوشنودی لئی عبادت کر دیاں سن۔ محبت الہی اوہناں دی روح وچ رچ چُج گئی سی۔ تہی صدی ہجری، اسلامی تاریخ دا سب توں اہم واقعہ، خلافت دالموکیت وچ تبدیل ہونا اے۔ پہلی دو جی صدی دے صوفیاں ایس تبدیلی دے خلاف ردِ عمل ظاہر کیتا۔ ایسے عہد وچ صوفیاں نوں اک دو جے طبقے نال واہ پیا جدکہ یونانی فلسفے تے علم نے مسلماناں وچ رواج پایا تے اسلامی معاشرے وچ عقلیت دا اک ہڑھ آیا۔ عباسی خلافت آن نال دو جے یونانی علم وی ہولی ہولی مسلماناں دی دلچسپی لین وچ کامیاب ہو گئے۔ ہارون الرشید نے بیت الحکمت قائم کیتا۔ جہدے وچ کتاباں نوں عربی زبان وچ ترجمہ کرن دا انتظام سی۔ اصل وچ یونانی فلسفے دا پرچار مامون الرشید دے دور وچ شروع ہو یا۔ عقلیت دے ایس ہڑھ نے مسلماناں دی حیاتی وچ اصل توں دوری پیدا کردتی۔ جہدے نتیجے وچ اک نواں طبقہ ”معتزلہ“ دے نال سامنے آ گیا۔ بڑی چھیتی معتزلیاں دی اک وڈی جماعت بن گئی تے ایس عقیدے نوں چنگا بھلا کھلا رل گیا۔ معتزلہ دیاں دو شاخاں نیں:

(۱) بصری (۲) بغدادی

بصری شاخ ای اصل وچ اعتزال دے اصولاں نوں لاگو کرن وچ آگے سی جدکہ بغدادی معتزلیاں نے ایہناں دی صرف پیروی کیتی۔ معتزلیاں دا عقیدہ انج سی کہ:

(۱) رب دیاں صفتاں دی حقیقت (۲) خلق قرآن دا مسئلہ (۳) ارادے دی آزادی

معتزلیاں نے ہر مسئلہ جہناں وچ ذات، صفات خداوندی، خلق قرآن، دوزخ، جنت، معجزات معراج، ہر مسئلہ عقل دی کسوٹی تے پرکھیا جہد ا سب توں افسوسناک نتیجہ ایہہ نکلیا کہ قرآن دا طریقہ استدلال ہولی ہولی گواچ دا گیا۔ صوفیا دا جہد طبقہ ایس عقلیت دے خلاف جمیا۔ اوہناں وچوں حضرت بایزید بسطامی رحمۃ اللہ علیہ، حضرت ذوالنون مصری رحمۃ اللہ علیہ، حضرت جنید بغدادی رحمۃ اللہ علیہ مشہور سن۔ جہناں ایس عقلیت دے خلاف بھروسے آواز چکی تے عشق دی اہمیت تے زور دتا۔ انج ایہناں بزرگاں نے عشق نال عقلیت دا مقابلہ کر کے دسیا کہ منزل مقصود عشق راہیں لہ سکدی اے۔ تاریخ مشائخ چشت وچ ایہناں صوفیاں بارے تے اوہناں دے اقوال بارے خلیق احمد نظامی ہوراں لکھیا اے:

”حضرت معروف کرخی رحمۃ اللہ علیہ نے استغراق پر زور دیا۔ حضرت سری سقطی رحمۃ اللہ علیہ نے توحید کا وہ

نظریہ پیش کیا جس نے بعد میں وحدت الوجود کی شکل اختیار کر لی۔ حضرت ذوالنون مصری رحمۃ اللہ علیہ نے اپنی

تصانیف میں حال و مقام پر بحث کی۔ اگر بغور دیکھا جائے تو ان نظریات نے عملی طور پر مسلمانوں کے ذہن پر

اثر ڈالا تو معلوم ہو گیا کہ ان کے ذریعے عقلیت کے پیدا کئے ہوئے ذہنی ہیجان کو دور کرنے اور اس کے بنائے

ہوئے سانچوں کو توڑنے کا سامان مہیا ہو گیا۔“ (13)

فلسفہ وحدت الوجود اسلام دی اشاعت مگروں بہت سارے یونانی علماں جہاں وچ فلسفہ نوافلاطونیت وی شامل سی، عربی وچ ترجمہ کیتا گیا۔

نظریہ وحدت الوجود دے صوفیاں نوں بہت زیادہ متاثر کیتا۔ ایہہ نظریہ قرآنی آیتاں توں اخذ کیتا گیا سی۔ مثال دے طور تے:

وَكَانَ اللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ مُّحِيطًا ☆

ترجمہ: تے اللہ تعالیٰ ہر شے تے قادر اے۔

”وحدت الوجود“ توں مراد اے کہ ”وجود یا ہستی“ نری ”واحد“ اے۔ باقی ”ہمہ“ یعنی ”عدم“ اے۔ ”وجود واحد“ توں اڈ کائنات دے وجود تے آل دوالے دا کوئی اعتبار نہیں۔ دو جے لفظاں وچ ایہوں ہمہ اوست آکھیا جاندا اے۔ یعنی کائنات وچ جو کجھ نظر آ وندا اے اوہ سارے داسارا ”واحد وجود“ دا جلوہ اے۔ ایہدے توں دکھ کوئی شے نہیں۔ اسلام دی بنیادی تعلیم توحید اے۔ نوافلاطونی تے اسلام وچ رلدی شے ”توحید“ دا عقیدہ اے۔ ایسے لئی تبجی صدی ہجری وچ اسلامی صوفیاں نے ایہوں اپنایا۔ ہولی ہولی ایہہ فلسفہ تاریخ تصوف اسلام دا اک مستقل باب بن گیا۔ تے ایہدیاں کئی نویاں اصطلاحواں سامنے آئیاں مثلاً قابلیت اولیٰ یعنی اول داعین، فنا و بقا، بقا باللہ، استغراق، اتحاد، بذات حق۔

اسلامی تصوف دی تاریخ وچ ایس نظر یے دے خیالاں نوں متھن وچ حضرت ذوالنون مصری پہلے بزرگ نیں۔ اوہ ایس فلسفے توں متاثر ہوئے۔ بڑے روشن خیال فلسفی تے کیمیادان سن۔ اوہ فرماندے نیں رب نال جو محبت کیتی جائے اوہ بندے نوں اخیر رب نال جوڑ دیندی اے۔ فیرواہدی ذات اپنی نہیں رہندی سگوں ذات خداوندی دا اک حصہ بن جاندی اے۔ آپ دے فرمان مطابق کہ عارف اوہ اے جیہڑا علم، اکھ، مشاہدے کشف تے حجاب توں بنا ویکھدا اے۔ اوہ داسارا کجھ رب دی مرضی دے تابع ہو جاندا اے۔ آپ دے ایہناں قولوں توں ”اتحاد بذات حق“، ”استغراق“ تے ”فنا فی اللہ“ ول طبیعت دا گوہ لگدا اے۔ ایہہ سارے وحدت الوجود نال تعلق رکھدے نیں۔

حضرت بایزید بسطامی رحمۃ اللہ علیہ ہوراں ذوالنون مصری توں بعد دوجی ہستی نیں جیہناں فلسفہ وحدت الوجود بارے گل نوں اگے ودھایا۔ آپ تبع تابعین دے مشائخ طریقت وچوں سن۔ اوہناں بارے تذکرۃ الاولیاء دیاں دو روایتاں ایس طرح نیں۔ پہلی وچ اوہ آکھدے نیں کہ میں اک عرصے تک خانہ کعبہ دا طواف کردار رہیا۔ جدرب تائیں اپڑ گیا تے خانہ کعبہ میرا طواف کرن لگا۔ دوجی روایت انج اے کہ اک واری اوہناں خلوت وچ بے خودی دی حالت وچ آکھیا۔ ترجمہ: تعریف میری ای اے کیہ وڈی شان اے میری۔ اوہ رب دی ذات وچ ایس حد تائیں کھب گئے کہ اوہناں نوں اپنا احساس نہ رہیا۔ تصوف وچ ایس حالت نوں ”سکر“ آکھیا جاندا اے۔ ایہناں راہیں فلسفہ وحدت نے ایس قدر فروغ پایا کہ شریعت نال ٹکر داند نظر آ وُن لگا۔ شریعت والیاں نے انج دیاں گلاں کرن والیاں نوں گمراہ تے کافر آکھنا شروع کردتا۔ حضرت جنید بغدادی تبع تابعین دے دور وچ اک نہایت اہم ہستی جہاں نوں حضرت داتا گنج بخش ہجویری رحمۃ اللہ علیہ ہوراں اپنی کتاب کشف المحجوب وچ لکھیا اے کہ:

”شیخ المشائخ طریقت میں اور اماموں کے امام شریعت میں، ابوالقاسم الجنید بن محمد بن الجنید بغدادی مقبول اہل

ظاہر اور ارباب قلوب کے تھے۔“ (14)

اوہناں دا فرمان اے کہ معرفت اللہ ول لولان نوں آکھدے نیں ایہہ اک امتحان اے جیہڑا بندہ ایہہ سمجھدا اے کہ اوہ عارف اے اوہ دھوکے وچ اے۔ ایس لئی کہ عارف تے معروف اوہ آپ اے۔ ایہناں ساریاں گلاں دے باوجود وحدت الوجود دے سلسلے وچ اوہناں دامسک ”سکر“ تے ”صحو“ ای رہیا۔ صوفیانہ اصطلاح وچ ”صحو“ اوہ حالت اے۔ جیہڑی عارف نوں غیب توں احساس ول آون نوں ظاہر کردی اے تے سکر اوہ حالت اے جیہڑی احساس توں غیب ول جان نوں ظاہر کردی اے۔

صوفی فنا، فناء الفناء، اتحاد، بذات حق، استغراق تے محویت و بیچ رُجھ گئے تے اپنے آپ نوں باطنیہ اکھوان لگ پئے۔ ایہہ سلسلہ اسماعیلیہ تے ایہدے نال رلدے ملدے گروہاں دی شکل و بیچ سامنے آیا۔ جد کہ ایہدے الٹ فقیہاں نوں جیہڑے عام طور تے طہارت، نماز، روزہ، حج، زکوٰۃ، سزا دے تعین، غلاماں دی آزادی، قصاص دے حکم، وراثت دی تقسیم وغیرہ دے مسئلایاں دی شرعی بحث کردے سن۔ اصل ظاہر کہن لگ پئے۔ ایہہ کشمکش ودھدی گئی تے انجام منصور حلاج نوں دردناک صورت و بیچ پھانسی تے لٹکان تے ہو یا۔ اسلامی تصوف و بیچ پنجابی صوفیانہ شاعری و بیچ منصور بن حلاج دے واقع نوں بڑی اہمیت دتی جاندی اے۔ منصور بن حلاج وی تبع تابعین و چوں سن۔ حضرت داتا گنج بخش ہجویری رحمۃ اللہ علیہ کشف المحجوب و بیچ اوہناں بارے لکھدے نیں:

ترجمہ: خیانت سی کہ اوہناں دا ذکر ایس و بیچ نہ کیتا جاند تے اوہ ایس کر کے کہ کچھ اہل ظاہر اوہناں نوں کافر سمجھدے سن تے ایہناں دی بزرگی توں انکار کردے نیں تے ایہناں دے حالاں نوں جادو تے فریب نال جوڑدے نیں..... حسین بن منصور حلاج ساری حیاتی خیر تے صلاح دے رستے تے سن۔ نماز دائمی، روزہ، ذکر مناجات، حمد و ثنا آپ دا شیوہ سی۔ اوہناں توں حیددے نقطے بیان کیتے۔ توحیدی عقیدے و بیچ ایہناں دامسک وحدت الوجود سی۔ اوہناں ”انا الحق“ داعرہ ماریا۔ جیہدے توں مراد ”اتحاد بذات حق“ سی۔ (15)

اوہ آکھدے جیہڑا بندہ اطاعت و بیچ اپنے نفس نوں مضبوط کر لیند اے اپنے دل نوں چنگے مشغلیاں دا عادی بنا لیند اے لذت نوں چھڈن دا عادی بن جاند اے۔ شہوتاں تے نفسی خواہشاں اُتے قابو پالیند اے اوہ مقررین دے مقام اُتے اُپر جاند اے۔ جدوں اوہدے نفس دا تزکیہ ودھ جاند اے تے اوہ بشریت دیاں حدیں توں لنگھ جاند اے تے اوہ رب دی پاک روح و بیچ گھل مل جاند اے۔ یعنی اوہ روحانیت دی اوس منزل تے اُپر جاند اے جتھے اوہ کسے دی اطاعت نہیں کردا سگولوگ اوہدی اطاعت کرن لگدے نیں۔ فیراوہ جس چیز دا ارادہ کرے اوہی واقعہ ہو جاندی اے۔ جیہڑی پہلے توں ربی حکم بن گئی ہوندی اے۔ فیراوہدا قول و فعل اوہدا نہیں رہندا۔ آپ رب دا قول بن جاند اے۔

منصور حلاج بارے خیال کیتا جاسکد اے کہ حالات تے واردات دے غلبے و بیچ کئی واری عارف دی زبان توں اللہ تعالیٰ گفتگو فرماندے نیں۔ جس نوں عام لوک نہیں سمجھ سکدے۔ ایس لئی ایہہ تے نہیں آکھیا جاسکد کہ اوہناں نے اپنے آپ نوں انا الحق آکھیا سی۔ سگولے ایہہ آکھیا جاسکد اے ”گفتہ اوگفتہ اللہ بود“۔ اسلامی فتوحات شروع ہوئیاں تے حالات ایہہ تقاضا کردے سن کہ کچھ مسئلایاں داخل ایہناں داخل قرآن و سنت دی روشنی و بیچ لکھیا جاوے۔ سونفہ دی تدوین داکم شروع ہو یا تے امام ابوحنیفہ (م 699ھ-1304ء) امام مالک (745ھ-1350ء) امام شافعی (747ھ-1352ء) تے امام احمد بن حنبل (780ھ-1385ء) نے اپنی پوری دینی بصیرت نوں استعمال کیتا تے چار عقیدیاں دی عینہہ رکھی۔ فیروزمانے و بیچ گمراہی دی ہیر سی جھلن نال فقہی مسئلایاں و بیچ حیلہ بازی دا درکھلا۔

دسویں صدی دے تصوف دی تاریخ دی اک اہمیت ایہہ وی اے کہ ایس زمانے و بیچ صوفیاں دے حلقے تے گروہ بننے شروع ہو گئے۔ حضرت داتا گنج بخش ہجویری رحمۃ اللہ علیہ ہوراں نے بارہاں گروہاں دا ذکر کیتا اے۔ دو گروہ مردود تے دس مقبول گروہ نیں۔ مردود گروہاں و چوں اک حلولی تے اک حلاجی اکھواند اے۔

- (i) ایہہ حلول تے امتزاج وی الجھے ہوئے نیں۔ مسلمی تے مشبہ فرقیوں دے لوگ ایس گروہ نال تعلق رکھدے نیں۔ ایہناں نوں حلولی آکھیا جاندا اے۔
- (ii) جیہڑے شریعت نوں چھڈ کے الحاد وچ گواچ جاندا اے نیں۔ ایہناں نوں حلاجی آکھیا جاندا اے۔
- تے مقبول گروہ ایہہ نیں:

- (۱) طیفوریہ (۲) قصاریہ (۳) نوریہ (۴) محاسبیہ (۵) تستریہ
(۶) جنیدیہ (۷) حکیمیہ (۸) جرازیہ (۹) حقیفہ (۱۰) سیاریہ

ایہہ گروہ دسویں صدی عیسوی وچ سامنے آئے۔ ایس دور وچ تصوف نے اک باقاعدہ تحریک دی شکل وٹالئی سی۔ کئی مستند کتاباں سامنے آئیاں۔ تصوف دا فلسفہ ہالے سامنے نہیں سی آیا۔ کتاباں دی نوعیت رسالیاں ورگی سی پر عملی حیثیت نال تصوف دے سارے مرحلے ایسے عہد وچ طے ہوئے۔ تصوف دی تحریک مسلماناں دی دینی زندگی دا اک خاص عنصر بن گئی۔ تبع تابعین دے دور وگروں ایہہ دور متاثرین دادورا کھواندا اے۔ ایس دور وچ اسلامی دنیا وچ کجھ اجیہیاں ہستیاں سامنے آئیاں جیہناں دے کارنامے تصوف دی عملی صورت نوں علمی صورت وچ پیش کرنا سی۔ ایس سلسلے وچ شیخ ابوالقاسم قشیری، حضرت شیخ علی ہجویری، حضرت امام غزالی، شیخ محی الدین عبدالقادر جیلانی دے کارنامے ذکر جوگ نیں۔

حضرت شیخ علی ہجویری رحمۃ اللہ علیہ اوہ پہلے بزرگ ہستی نیں جیہناں پاروں برصغیر وچ پہلی واری صحیح اسلامی تصوف نے رواج پایا۔ ”کشف المحجوب“ اوہناں دی سب توں بہتی مشہور کتاب اے۔ حضرت داتا گنج بخش نے ایس کتاب وچ تصوف دے سارے پکھاں اُتے روشنی پائی اے۔ صوفی دی اصلیت بارے وی دسیا اے:

”اہل تصوف کے ہاں صوفیوں کی تین قسمیں ہیں۔

- (۱) صوفی: اس شخص کو کہتے ہیں جو اپنے آپ کو حق میں فنا کر دے اور اس کے اندر کوئی کدورت اور تیرگی باقی نہ ہو۔
- (۲) متصوف: اس شخص کو کہتے ہیں جو مجاہدہ سے اس درجے کے حصول کے لئے کوشاں ہو اور اس کے تقاضوں کے مطابق اپنے آپ کو اور اپنے معاملات کو درست کرنے کی سعی میں مشغول ہو یعنی جو سچا صوفی بننے کی کوشش میں لگا ہوا ہو۔
- (۳) متصوّف: وہ ہے جو دنیا کا مال و متاع اور مرتبہ و عزت حاصل کرنے کے لئے اہل تصوف کی وضع قطع اور طور و اطوار اختیار کیے ہوئے ہو مگر صفا اور تصوف کی اسے کچھ خبر نہ ہو۔“ (16)

سلوک دے مقاماں وچ سب توں بہتی تفصیل حضرت داتا گنج بخش رحمۃ اللہ علیہ دے ہاں فقر بارے ملدی اے۔ اوہناں قرآن مجید تے مبارک حدیثاں نال ثابت کیتا اے کہ اللہ تے اوہدے رسول ﷺ دے نیڑے فقر دا درجہ بڑا اچھا اے۔ صحو حضرت جنید بغدادی رحمۃ اللہ علیہ داسلک اے اتے سکر حضرت بایزید بسطامی رحمۃ اللہ علیہ دا۔ ایس سلسلے وچ حضرت داتا گنج بخش، حضرت جنید بغدادی دی لیہہ تے ٹر دے نیں تے صحنوں سکر توں ودھ جان دے نیں۔ حضرت داتا گنج بخش رحمۃ اللہ علیہ دے نیڑے فنا تے بقا توں مراد ایہہ اے کہ سالک اپنی بشریت دے بُرے تقاضیاں توں پاک ہو کے

نیک صفات نال متصف ہو جاوے تے عبدیت تے اخلاص دے مقام اُتے اُپڑ جاوے۔

تصوف تے فقہی حوالے نال امام غزالی بہت وڈی ہستی نہیں۔ اسلامی تصوف دی دنیا دی اہم ترین ہستی حضرت عبدالقادر جیلانی رحمۃ اللہ علیہ نہیں۔ آپ جناب عالم، واعظ، سلسلہ قادریہ دے بانی، معروف ترین روحانی پیشوا، عظیم صوفی، جیہڑے عام زبان وچ غوث اعظم دے ناں نال مشہور نہیں۔ حضرت عبدالقادر جیلانی رحمۃ اللہ علیہ نے فنی تے اصلاحی گنجھلاں توں ہٹ کے تصوف نوں واضح تے سادہ اسلوب دتا۔ اوہناں نے تصوف نوں عام فہم بنایا تے ایہدے نال جُنوں دے راہ عام آدمی نوں دے۔ صوفی تے مبلغ دی حیثیت نال آپ نے 40 ورہیاں تیکر لوکاں وچ وعظ تے تلقین کر کے عملاً ثابت کر دتا کہ تصوف تے طریقت نرے خلوت والیاں دی ای جاگیر نہیں۔ آپ طریقت نال شریعت نوں جوڑ کے رکھن دے قائل نہیں۔

اسلامی تصوف دی تاریخ وچ شیخ محی الدین ابن العربی رحمۃ اللہ علیہ نوں بڑا اہم مقام حاصل اے۔ آپ نوں شیخ اکبر آکھیا جاندا اے۔ مولانا جامی نے ایہناں دیاں کتاباں دی تعداد 500 دی سی۔ ”فتوحات مکیہ“ تے ”فصوص الحکم“ آپ دیاں مشہور کتاباں نہیں۔ آپ نظریہ وحدت الوجود دے من والے سن۔ آپ نے ایس نظریے نوں کمال تیکر اُپڑا دتا۔ توحید بارے آپ دا عقیدہ اے کہ جو واحد اے اوہو ای موجود اے تے مخلوق دا وجود عین وجود خالق اے۔ حقیقی اعتبار نال خالق تے مخلوق وچ کوئی فرق نہیں۔ آپ دافرمان اے کہ انسان وچ رب دیاں ساریاں صفتاں موجود نہیں۔ تے اصل وچ ایہہ رب دیاں ای صفتاں نہیں جیہناں دا ظہور انسان وچ ہو یا۔ ایس لحاظ نال انسان ای الہی صفتاں دا مجسمہ اے۔

عبدالکریم جیلی شمالی ایران دے صوبہ گیلان وچ پیدا ہوئے۔ تصوف اُتے آپ دیاں 20 کتاباں نہیں۔ جہاں وچوں ”انسان کامل“ بہتی مشہور اے۔ عبدالکریم جیلی نے کامل انسان دا نظریہ دو حالتاں وچ ثابت کیتا اے۔ پہلی حالت اوہ رب دلوں شروع کر دے نہیں۔ تے دوجی وچ انسان ولوں اوہناں نے کامل انسانیت اُتے بڑا زور دتا تے انسان نوں کھو وکھ منزلوں وچوں گزار دیاں ہو یاں کامل انسان بنن اتے زور دتا اے۔ اوہ ایہناں منزلوں وچوں گزار دیاں ہو یاں بندے نوں رب تائیں اُپڑن دا درس دیندے نہیں۔ تیجی منزل ذات دی تجلی دی اے تے ایس منزل تے اُپڑ کے بندہ اپنے آپ نوں مطلق ہستی دیاں حدوں نال جوڑ لیندا اے تے ”انسان کامل“ دے رُتبے اُتے فائز ہو جاندا اے۔ اوہ کائنات دی ہر شے نوں ویکھ سکدا اے تے دنیا اُتے رب دا خلیفہ بن جاندا اے۔

خواجہ اتا رحمۃ اللہ علیہ تے خواجہ عبد دانی رحمۃ اللہ علیہ نے اس سلسلے نوں ودھان لئی بڑیاں کوششاں کیتیاں۔ ایس سلسلے نوں مقبول بنان دا شرف خواجہ بہاؤ الدین نقشبندی نوں حاصل ہو گیا تے ایہہ سلسلہ نقشبندیہ دے ناں توں مشہور ہو گیا ایہدے بانی محمد بن محمد بہاء الدین البخاری نوں منیا جان لگ پیا۔ بھانویں ایہہ سلسلہ سب توں قدیم اے پر ہندوستان وچ ایہہ سلسلہ دو بے سلسلیاں توں مگروں اُپڑیا۔ خواجہ باقی باللہ نے ایہوں ہندوستان وچ رائج کیتا۔ آپ اکبر بادشاہ دے دور دے آخری سال یعنی 1597ء وچ لاہور تشریف لیاے۔ آپ نے اکبری بدعتاں نوں روکن لئی بڑا اہم کردار ادا کیتا۔ بھانویں آپ کچھ چرگروں وصال فرما گئے۔ حضرت خواجہ باقی باللہ دے مرید تے خلیفہ حضرت شیخ احمد مجدد الف ثانی (م 1264ء) نے ایس سلسلے نوں ہندوستان وچ خاصی ترقی دتی تے ایہہ سلسلہ ”مجددیہ“ دے ناں توں وی مشہور ہو گیا۔

ہندوستان وچ مسلماناں دی سلطنت دے دور وچ سب توں پہلاں چشتیہ تے سہروردیہ سلسلیاں نے ہی کم کیتا۔ سب توں بہتے مشہور بزرگ حضرت شیخ شہاب الدین سہروردی (م 1234ء) نہیں۔ اوہناں نے ایس دے کھلا روچ بڑی محنت کیتی تے اپنی مشہور کتاب ”عوارف المعارف“ وچ

خانقاہی نظام بارے پوریاں تفصیلاں درج کردتیاں سن۔ جس بزرگ ہستی نوں ہندوستان وچ سہروردیہ نوں پھیلاں دا شرف حاصل ہو یا اوہ حضرت بہاؤ الدین زکریا ملتانی نیں۔

تصوف دی اصطلاح وچ ”مرشد“ توں مراد اوہ ”کامل مرد“ اے جیہڑا اپنی بصیرت نال مرید نوں مقام دواند اے۔ ادب وچ اوہ ”کامل مرد“، ”مرشد“ توں علاوہ پیر، ولی، قطب تے شیخ دے ناواں نال وی اچاریا جاند اے۔ ایہدی حقیقت قرآن مجید توں وی ثابت اے:

ترجمہ: اے ایمان والیو! اللہ توں ڈرو تے اوہدے ول وسیلہ لہجو تے اوہدی راہ وچ مجاہدہ کرو تاں جے تُسیں

فلاح پاؤ۔ (17)

روحانیت وچ منزل تیکر پہنچن لئی اک کامل مرد دی لوڑ ہوندی اے جس نوں مرشد آکھیا جاند اے۔ جو بندہ ایس کامل مرد دے ہتھ تے بیعت کردا اے اوہ نوں مرید آکھدے نیں۔ مرید مکمل طور تے اپنے آپ نوں مرشد دے سپرد کردیندا اے۔ ایس عمل نوں ”فنا فی اللہ“ آکھیا جاند اے۔ دو جا ”فنا فی الرسول ﷺ“ اے۔ جدوں محمد ﷺ دے اسم مبارک دا تصور کردا اے تے سوائے رب دے ہر اک نوں ترک کردیندا اے تے جدھر رُخ کرے ہر پاسے محمدی ﷺ مجلس نظر آؤندی اے۔ تیجا مرتبہ ”فنا فی اللہ“ اے۔ جدوں نفس بالکل مک جاند اے۔ مرید جدھر نظر کردا اے اسم اللہ دیاں تجلیاں ویکھدا اے۔ مرشد اوہ ہووے جس وچ تقویٰ تے پرہیزگاری تے قرآن وحدیث دے اتباع دا ذوق شوق ہووے۔ قرآن مجید وچ آیا اے کہ:

”وَاتَّبِعْ سَبِيلَ مَنْ آتَابَ إِلِي“۔ (18)

ترجمہ: اچھے بندے دی راہ پھڑو جینے میرے ول رجوع کیتا۔

مرشد دا صاحب بصیرت ہونا ضروری اے۔ ایس لئی کہ بصیرت توں بنا اوہ کسے دی اگوائی نہیں کر سکتا تے اوہ صاحب نسبت ہونا وی ضروری اے۔ کسے بزرگ دی صحبت وچ رہ کے فیض حاصل کیتا ہووے تے باقاعدہ ارشاد تے بیعت کرن دی اجازت حاصل کیتی ہووے تے ایہہ سلسلہ آخضر ﷺ تک اپڑا ہووے۔ کسے کامل مرشد دی اگوائی وچ روحی حیات دیاں جیہڑیاں منزلاں طے کر کے اُچے درجے یعنی ”فنا فی اللہ“ توں مگروں ”بقا باللہ“ دا درجہ حاصل کیتا جاند اے۔ تصوف وچ ایس رستے نوں ”سلوک“ آکھدے نیں تے ایہدے تے چلن والے نوں ”سالک“ تے راہ دیاں منزلاں نوں ”مقام“ آکھدے نیں۔ تصوف دے ست مقام نیں:

(۱) توبہ (۲) ورع (۳) زہد (۴) فقر (۵) صبر (۶) توکل (۷) رضا

توبہ سلوک دا پہلا مقام اے تے سالک دی ایس توبہ نوں ”توبۃ النصوح“ آکھیا جاند اے۔ سلوک دا دو جا مقام ورع اے۔ جس دے لغوی معنی پرہیزگاری دے نیں۔ اصطلاح وچ ایہدے معنی نیں ہر قسم دے شرتوں پچناتے بے راہ روی تے اپنے نفس دا محاسبہ کرنا اے۔ ایس توں بعد زہد اے۔ عربی لغت وچ قلت تے حقارت دے معنیاں وچ استعمال ہوند اے۔ اگوں زہد دے مزید تن درجے نیں۔ پہلا مُبتدیاں دا زہد اے جہاں دے ہتھ دنیا توں تنگ تے ایہناں دے دل دنیا وی لالچ توں خالی ہوندے نیں۔ دو جے نمبر تے اوہناں صوفیاں دا زہد جیہڑے دنیا دیاں ساریاں لذتاں نوں چھڈ دیندے نیں۔ تیجے اللہ دے سچے عاشق ہوندے نیں۔ دنیا دے وچ ہون یا نہ ہون نال اوہناں نوں کوئی سروکار نہیں۔ فقر سلوک دا چوتھا مقام اے۔

صبر دے لغوی معنی منع دے نیں۔ شرعی اصطلاح دے لحاظ نال صبر ایس قوت تے کیفیت دا ناں اے۔ جیہڑی بندے نوں نفسانی خواہشاں تے

ٹرن تے شیطانی منگال نوں سنن توں روکدی اے۔ صابراں دے تن درجے نیں۔

(۱) متصبر (۲) صابر (۳) صبار

عملی تصوف وچ مقامات توں بعد حالاں دا ذکر آوند اے جیہڑے کہ انج نیں۔ مراقبہ دے لغوی معنی نگرانی تے حفاظت دے نیں تے تصوف دی اصطلاح وچ ایہہ دے معنی نیں کہ بندے نوں ہر ویلے ایس گل دا شعور رہوے کہ اللہ تعالیٰ ایہہ نوں ویکھ رہیا اے۔ تے اوس دی کوئی حرکت اوہدی نگرانی توں باہر نہیں۔ مراقبہ دے تن درجے نیں۔ پہلے درجے وچ ساک رب نوں ہر تھاں حاضر ناظر جان کے نفسانی خواہشاں توں دور رہوے۔ دو جا ایہہ اے کہ کائنات نوں ساک بالکل نہ چھڈے۔ تیجا ایہہ اے کہ ساک مراقبہ وچ اللہ کو لوں ایس گل دا طلبگار ہووے کہ مراقبہ دے حال وچ اوہ اوہدے سارے کماں دی نگہبانی کرے۔ اللہ دی محبت سارے مقامات تے سارے درجیاں وچوں سب توں اُچا درجہ اے۔ قرب دے لغوی معنی نیڑے ہون دے نیں تے رشتے داری دے نیں تصوف دی اصطلاح وچ قرب ایہہ وے کہ ساک ایس حالت وچ اپنے قلب نوں اللہ دے نیڑے ہون دا مشاہدہ کرے۔ قرب دے تن درجے نیں۔ پہلے وچ ساک اطاعت تے بندگی توں اللہ دا قرب حاصل کرے۔ دو جا کہ ساک جس شے تے نظر پاوے، اللہ نوں ایس چیز توں وی نیڑے پاوے۔ تیجا درجہ ایہہ پئی ساک اللہ وچ ایس طرح فنا ہو جائے کہ اللہ نال اپنے قرب نوں محسوس نہ کر سکے۔ خوف دے لغوی معنی نیں بندے دے دل وچ کسے ناپسندیدہ تے تکلیف دہ چیز دے واقع ہون دا خطرہ پیدا ہووے۔ اللہ توں خوف دے معنی نیں بندہ اوہدے عذاب توں ڈرے بھادیں اوہ دنیا وچ ہووے یا آخرت وچ۔ تصوف وچ خوف دے تن درجے نیں۔ پہلا عام خوف اے جیہڑا اللہ دے رعب، دبدبے تے عظمت توں پیدا ہوند اے۔ دو جا درمیانے درجے دا خوف اے۔ ایہہ ساک نوں گناہواں توں باز رکھدا اے۔ تیجا قوی خوف دا اے۔ جیہڑا ناپسندیدہ اے۔ ایس لمی کہ جدوں حدّوں ودھ جائے تے ناامیدی دا کارن بن دا اے۔ عربی لغت وچ رجاء دے معنی کسے پسندیدہ چیز دی توقع تے امید دے نیں۔ خوف نال انسان دے دل تے گھبراہٹ تے تکلیف پیدا ہوندی اے تے رجاء نال فرحت تے لذت۔ شرعی اصطلاح وچ رجاء رب دی رحمت تے کرم تے خیر دے عملاں اُتے ثواب دی توقع تے امید نوں کہندے نیں۔ رجاء دے تن درجیاں وچوں پہلا ثواب وچ رجاء اے۔ دو جا اللہ دی رحمت دی رجاء تے تیجا اللہ تعالیٰ وچ رجاء اے۔ شوق دے لغوی معنی خواہش، سدّھرتے تصوف دی اصطلاح وچ مراد اے پئی ساک دے دل وچ محبوب تیکر پہنچن دا جوش پیدا ہو جاوے۔ لغوی اعتبار نال انس دے معنی اللہ دی ذات تے بھروسہ کرنا تے اوہدی ذات توں سکون تے خوشی دا چاہیوان ہونا اے۔ اطمینان دے لغوی معنی تسلی، تشفی تے طمانیت وغیرہ دے نیں پر تصوف دی اصطلاح وچ ایہہ نہیں کہ ساک دے دل وچ رب دے ذکر نال اک قسم دا سکون تے اطمینان اے۔ قرآن پاک وچ ارشاد ہو یا اے کہ:

”اَلَا بِذِكْرِ اللّٰهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوْبُ“۔ (19)

ترجمہ: پتہ رہوے، اللہ دے ذکر نال ای دلاں نوں اطمینان حاصل ہوند اے۔

اطمینان دے 3 درجیاں وچوں پہلا درجہ عام ساکاں دا درجہ اے۔ دو جا خاصاں دا تے تیجا اخص النواص دا درجہ یعنی خاصاں دا خاص اطمینان اے۔ یعنی ساک اُتے مسلسل ریاضت تے مجاہدے دے نال اک اجیہا حال طاری ہو جاندا اے۔ جیہدے وچ اوہ باطنی اکھ نال ”نور الہی“ دا مشاہدہ کردا اے۔ اصطلاح وچ کسے لگی ہوئی شے نوں ایمان دی قوت نال صاف طور تے ویکھ لینا تے دلیل نال ایہدے وجود نوں مننا یقین اے۔ یقین دے تن

درجیاں وچوں پہلا علم الیقین جیہدا مطلب اے دنیاوی معاملیاں نوں اوہدے حکماں دے نال جاننا اے۔ عین الیقین آخری ویلے دا علم اے تے حق الیقین جنت وچ اللہ دے نمودار ہون تے اوہدے حال تے کیفیت نوں ویکھ لینا اے۔ ”فنا فی اللہ“ دے مگروں سالک ”بقا باللہ“ دا درجہ حاصل کردا اے۔ اصل وچ سلوک وچ ایہو درجہ اے جیہڑا ایس سفر دی اصل منزل اے تے ایس سفر دوران سالک بے شمار تکلیفاں مشکلاں برداشت کر کے اخیر ”بقا باللہ“ دا درجہ حاصل کر لیندا اے تے اپنے اصل مقصد نوں پالیندا اے۔

حوالے

- 1- قرآن مجید، پارہ 30، سورہ العلق، آیت 1
- 2- قرآن مجید، پارہ 3، سورہ البقرہ، آیت 260
- 3- قرآن مجید، پارہ 15، سورہ بنی اسرائیل، آیت
- 4- قرآن مجید، پارہ 15، سورہ بنی اسرائیل
- 5- قرآن مجید، پارہ 28، سورہ تحریم، آیت 8
- 6- قرآن مجید، پارہ 17، سورہ حج، آیت 30
- 7- قرآن مجید، پارہ 12، سورہ یوسف، آیت 20
- 8- قرآن مجید، پارہ 22، سورہ فاطر، آیت 15
- 9- قرآن مجید، پارہ 18، سورہ فرقان، آیت 58
- 10- قرآن مجید، پارہ 7، سورہ مائدہ، آیت 120
- 11- عبدالشکور فاروقی، خلفائے راشدین، دارالاشاعت، 1975، 334
- 12- شیخ ابوالحسن ہجویری، شیخ، کشف الحجب، مطبوعہ لاہور، 1933، 64
- 13- خلیق احمد نظامی، 82
- 14- فضل الدین، علامہ، گوہر، مترجم، کشف الحجب، لاہور: ضیاء الاسلام پبلیکیشنز، 1989، 103
- 15- ابوالحسن علی ہجویری، شیخ، 12
- 16- فضل الدین، علامہ، گوہر، مترجم، 99
- 17- قرآن مجید، پارہ 21، سورہ لقمان، آیت 131
- 18- قرآن مجید، پارہ 29، سورہ دھر، آیت 24
- 19- قرآن مجید، پارہ 13، سورہ الرعد، آیت 28

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore (Pakistan)
Vol: 2, July-December 2016, pp91-95

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2017ء، مسلسل شماره 2

☆ ڈاکٹر افتخار احمد سلہری

لوک ادب راہیں سلاطین دلی دے عہد دا ویروا

Abstract

In this article the writer has described the reign of the sultan's of Dilli through folk literature. In the beginning of the article the writer has discussed that the sultans of Dilli ruled over Hindustan till 1526. After that he has discussed that there was no unity among the sultans. Brothers used to quarrell among themselves. That is why Babar defeated Ibrahim Lodhi in the war of pani patt and laid down the foundation of Mughal empire and in this way the reign of Sultans was ended.

شہاب الدین محمد غوری دے ہندوستان نوں فتح کرن توں ای اتھے ترکاں دی حکومت قائم ہوگئی سی۔ تواریخ کاراں باہر دے پہلے توں پہلاں دے راج نوں سلاطین دلی داناں دتا اے۔ سلاطین دی حکومت ہندوستان وچ 1526ء تیکر قائم رہی۔ اتھے اوہناں کس طرح حیاتی گزاری، کس طرح حکومت کیتی تے ایٹھوں دے وسیب نوں کیہ دتا؟ ایہہ موضوع ایس اعتبارنال ڈھیر اہم اے کیوں جے عام تصویر ایہدے بارے دگاڑ کے پیش کیتی جاندی اے۔ کیوں جے ایس سے دی پنجاب بارے پنجابیاں دی لکھی ہوئی کوئی تاریخی نہیں ملدی۔ اوہدوں تیکر پنجاب اُتے ترکاں دی حکومت قائم ہو چکی سی شاہی مورخ بادشاہاں دی مرضی دیاں تاریخاں لکھ رہے سن پر پنجابی تاریخ دا مہاندرا لوک ادب راہیں ای ویکھیا جاسکدا اے۔ سلطان شہاب الدین محمد غوری نے ہندوستان اُتے کئی حملے کیتے پر کامیابی نہ ملی ایس دے باوجود سلطان نے ہمت نہ ہاری تے اٹھویں واری فیر حملہ کرن دا ارادہ کیتا۔ سجان رائے بٹالوی ہوراں موجب:

”1191ء میں سلطان نے آٹھویں مرتبہ ہندوستان کا قصد کیا۔ شکست کا داغ دل پر اور بہت سے نشیب و فراز نظر میں تھے۔ لشکر کو پوری تیاری کے ساتھ آراستہ کیا تھا۔ یہ فوج ظفر مومج منزلیں طے کرتی بڑھی آرہی تھی کہ ادھر سے رائے پتھو را بھی اپنے سپاہ لے کر نکلا“۔ (1)

سلطان شہاب الدین محمد غوری نوں ترانن دی پہلی جنگ دی شکست دا بڑا افسوس سی۔ ایس لئی اوہنے اک سال تیاری کیتی تے 1192ء وچ دوبارہ ترانن دے میدان وچ اتریا۔ سلطان شہاب الدین محمد غوری نے اک حکمت عملی دے تحت فوج نوں وکھو وکھھیاں وچ وٹڈیا تے جنگ شروع کردتی۔ زبردست لڑائی مگروں ایس جنگ دارخ بدل گیا تے ہندوستان وچ مسلماناں دی حکومت دی نینہہ رکھتی گئی۔ پرتھوی راج نوں شکست ہوئی تے اوہ جنگ دے میدان وچوں نس گیا بعد وچ گرفتار ہویا تے قتل کردتا گیا۔ سجان رائے بٹالوی ہو ریں سلطان شہاب الدین محمد غوری تے پرتھوی راج دے وچکار لڑائی بارے انج لکھدے نیں۔

”اگرچہ راجپوتوں نے بڑی دلاوری دکھائی لیکن اس مرتبہ قضا و قدر کے دیوان سے یہ فیصلہ ہو چکا تھا کہ سرزمین ہند سے ہندوؤں کی چار ہزار سالہ حکومت کا سلسلہ قطع ہو جائے اور عنان حکومت مسلمانوں کے ہاتھ میں آئے، اس لیے معاملہ دگرگوں ہو گیا۔ نسیم فتح و ظفر کے جھونکوں سے اسلامی جھنڈے کا پھر پرا پھر پھڑانا شروع ہوا۔ ادھر ہندو لشکر پر ادبار کی آندھی چلنے لگی۔ رائے پتھو رانا گہاں فوج مخالف میں گھر کر گرفتار ہوا اور قتل کر دیا گیا۔“ (2)

سلطان شہاب الدین محمد غوری تے پرتھوی راج دے وچکار لڑائی بارے ویروا اک لوک کہانی وچ ایس طرح ملدا اے:

”اوہناں دے وچ بھاڑ پے گئی۔ پرتھوی راج دا اپنے ہتھ نال سر جاوڈھیا ہے۔ شہاب الدین۔ جس ویلے شہاب الدین نیزے تے سر بلند کیتا ہے۔ تکیا ہے تاں جیہڑے راجپوت لڑدے پئے ہان، اوہ وی بھج پین۔ رانا جودھ وزیر اعظم ہویا ہے۔ چوہان ہویا ہے۔ خطاب ہے چوہان دارانا، ایہہ وزیر اعظم ہا پرتھوی راج دا۔ ایس ہتھیار سٹے ہن۔ ہک بندہ ایس قید کیتا نیں۔ دوئے بھج گئے۔ کئی مری گئے۔ دلی خیراں پہنچیاں کہ مسلمان کامیاب ہو گئے نیں۔ دلی مری گئی ہے۔ سجو گتا ہوراں چنا بنائی ہے۔ مسلماناں دے آون توں اگدوں راجپوتیاں جل کے مرگیاں ہن۔ ایہہ پہلا بندہ ہے شہاب الدین دلی دے تخت آکے جھنڈا اسلام دا گڈیا ہے۔“ (3)

کچھ عرصہ غیاث الدین تغلق نے دلی اُتے حکومت کیتی۔ اوہدے مرن مگروں چار دیہاڑے بعد اوہدے پتر سلطان محمد شاہ تغلق نے تخت سانبھ لیا۔ اس دی سلطنت بوہت وسیع سی۔ سلطان نے تخت تے بہندیاں ساریاں مالیے دے نظام نوں منظم کیتا۔ ملک دے ہر حصے دی جمع بندی کیتی۔ ایس توں اڈا اپنے ایسے اقدامات کیتے جنہاں پاروں سرکاری آمدن وچ وادھا ہووے۔ اصل وچ سلطان محمد شاہ تغلق سکندر یونانی وانگ پوری دنیا نوں فتح کرنا چاہندا سی۔ ایس سدھرنوں پورا کرن لئی دلی دا خزانہ تھوڑا سی۔ ایس لئی اوہنے تانبے دے سکے بناوے اوہناں دی قیمت سونے چاندی دے برابر کردتی۔ محمد قاسم فرشتہ ہوراں موجب:

”تانبے اور پیتل کے سکے رائج کرنے کی اصل وجہ یہ ہے کہ محمد تغلق کو سکندر کی ہوس ملک گیری نے نفٹ اقلیم کو فتح کرنے کا شوقین بنا دیا تھا۔ وہ ساری دنیا میں اپنا بول بالا کرنا چاہتا تھا۔ دہلی کا موجودہ خزانہ ان فضول

اخراجات کے لیے کافی نہ تھا۔ اس نے تیسرے ممالک کے نظریہ کو سامنے رکھا اور موروثی سلطنت کی تباہی و بربادی کا خیال دل سے نکال کر اس کی حفاظت اس طرح کرنی چاہی کہ خزانہ سونے اور چاندی کے سکوں سے معمور ہو گیا اور ملک میں تانبے اور پیتل کے سکوں کا رواج کر دیا۔“ (4)

لوکاں نے تانبے تے پتل دے سکے دے کے چاندی دے سکے لے لئے جیہدے پاروں سرکاری خزانے نوں بڑا نقصان ہو یا تے ملک دی تجارت تے وی بھیڑا اثر پیا۔ ایس طرح لوکاں نے گھراں وچ ٹکسالوں لالیناں تے سکے بنان لگ پئے۔ حکومت دادیوالیہ نکل گیا۔ انج ای سید خضر نے اپنیاں ناقص پالیسیاں پاروں ملک نوں تباہ تے برباد کردتا۔ ایس دی وضاحت تھلے دتے گئے اکھان راہیں ہوندی اے:

”تعلق وٹا وگا رسیداں سنج کیتی چودھار“۔ (5)

سلطان محمد تعلق دا اپنا کوئی پتر نہیں سی ایس لئی اوہنے اپنی حیاتی وچ ای اپنے پیچھے بھرا فیروز شاہ تعلق نوں اپنا جانشین مقرر کردتا۔ سلطان محمد تعلق تے اوہدے جانشین فیروز شاہ تعلق نے سندھ دے جام باہنیہ اُتے حملہ کر دتا۔ جدوں اوہناں نے ٹھٹھ نوں گھیرا لیا تے ٹھٹھ دے اک بزرگ شیخ پٹھانے اوہناں نوں بددعا دی جیہدے پاروں محمد تعلق نوں رب دلوں موت آگئی تے فیروز شاہ تعلق ٹھٹھ دا محاصرہ چھڈ کے گجرات ول بھج گیا۔ ایس واقعے دی وضاحت ایس اکھان راہیں انج ہوندی اے:

”برکت شیخ پٹھا، ہک مویا ہک ٹھا“۔ (6)

سلاطین دلی دے عہد وچ پنجابی وچ بہت ساریاں واراں لکھیاں گئیاں سن لیکن اوہناں وچوں بابا گورو ناک دیاں روحانی واراں توں اڈ کوئی وی موجود نہیں:

”سکھ مذہب کے پانچویں گورو ارجن (1606ء-1581ء) نے سکھوں کی مقدس کتاب ”گورو گرنتھ صاحب“ 1604ء میں ترتیب دی۔ اس میں گورو صاحبان کی اکیس واریں شامل ہیں۔ چھٹے گورو ہرگوبند (1645ء-1606ء) نے پنجابی کی پرانی مقبول واریں سن کر گرنتھ صاحب والی واروں کی طرز میں مقرر کیں۔ انہیں جن نو واروں کی طرز میں پسند آئیں، انہی کے مطابق گورو صاحبان کی واروں کو گانے کا حکم دیا گیا۔ اسی وجہ سے ان نو واروں کو ڈھنی والی واریں کہتے ہیں۔“ (7)

ایہناں واراں دا تاریخی پچھو کڑ ایہہ وے کہ ایہناں وچ مقامی سرداراں دی خانہ جنگی دا ذکر اے جیہدے نکی نکی گل اتے لڑدے سن۔ ”ٹنڈے سراج دی وار“ تن بھراواں دی لڑائی بارے اے۔ دووڈے بھرا سراج دا ہتھ وڈھ کے اوہنوں جنگل وچ سٹ آئے سن۔ اسراج دے پیوںوں جدوں ایس واقعے دا پتلا لگاتے اوہناں اوہنوں گھریا کے تخت اُتے بہادتا۔ ایہہ منظر ویکھ کے اوہدے وڈے بھراواں اوہدے تے ہلہ بول دتا۔

بھکیا شیر سردول رائے، رن مارو وچے
خان سلطان بڈ سورے، وچ رن دے گے
خط لکھے ٹنڈا اسراج نوں، پاتشاہی اچے

ٹکا سارنگ خاں نے، دتا بھر لے (8)

”موسے دی وار“ وچ دو مسلمان سرداراں دے وچکار فساد دی جڑھ عورت سی۔ موسے دی مگنیترا داویاہ کسے ہور نال ہو گیا سی جس پاروں موسیٰ

اودھے خاوند نال لڑائی کردا اے تے آکھدا اے کہ:

چڑھیا موسیٰ بادشاہ، سنیا اے سبھ جگے

ترے سو سٹھ مراتب، اک گوریے ڈگے

دند چٹے وڈ ہاتھیاں، کہو کت ورگے

رت پچھاتی بگلیاں، گھٹ کالی اگے

ایہی کیتی موسیا، کن کری ن اگے (9)

”للا بہلیما دی وار“ وچ دسیا گیا اے کہ للا تے بہلیما دورا چپوت سردار سن جیہناں دے وچکار لڑائی پانی نہ دین دے معاملے توں ہوئی۔ للا پانی دا معاملہ دین دا

وعدہ کیتا تے مکر گیا۔ ایس طرح دوواں دے وچکار لڑائی ہوئی تے للا بہلیما دے ہتھوں ماریا گیا:

کال للا دے دیس دا، کھوہیا بہلیما

حصہ چھٹا منائیکے، جل نہروں دیماں

پھراہن ہوئی للانے، رن منڈیاں ڈھیماں

بھیڑ دیہوں ایس مچیا، سٹ پئی عظیماں

سر دھر ڈگے کھیت وچ، جیوں واہن ڈھیماں

سر دھر ڈگے کھیت وچ، جیوں واہن ڈھیماں

مار للا بہلیم نے رن میں دھر سیماں (10)

”سکندر براہم دی وار“ وچ دو مسلمان راجیاں دی لڑائی دا ذکر اے۔ براہم نے کسے براہمن دی دھی نوں اغوا کر کے اودھی پت لٹن دا ارادہ کیتا۔ براہمن

نے سکندر اگے بینتی کیتی کہ اودھی دھی واپس کروائی جائے۔ سکندر نے براہمن نال لڑائی کیتی تے اوہنوں شکست دے کے کڑی براہمن نوں واپس کردتی:

پاپی خان براہم پر، چڑھ آئے سکندر

بھیڑ دوہاں دا مچیا، بڈرن دے اندر

پھڑیا خان براہم نوں، کر بڈ اڈنبر

بدھا سنگل پائے کے، جن کیلے بندر

اپنا حکم منائیکے، چھڈیا جگ اندر (11)

مکدی گل ایہہ کہ ہندوستان اُتے سلاطین دلی دی حکومت 1526ء تیکر قائم رہی۔ بارھویں صدی دے اخیر تے سلطان شہاب الدین غوری نے

ہندوستان اُتے حملہ کیتا۔ اوہدا ٹاکرا پرتھوی راج نال ہو یا۔ شہاب الدین غوری نے پرتھوی راج نوں مار کے دلی اُتے مل مارلی۔ ایہدے مگروں کجھ عرصہ غیاث الدین تغلق نے دلی اُتے حکومت کیتی۔ اوہدے مگروں اوہدے پتر سلطان محمد شاہ تغلق نے تخت سانبھ لیا۔ جس دی حکومت وچ سرکاری خزانے نوں ڈھیر نقصان ہو یا۔ سلاطین دلی وچ باہمی اتفاق نہیں سی تے بھرا بھراواں دے ویری سن اک دو بے دے خلاف لڑدے رہندے سن۔ ایس توں اڈا اوہناں وچکار کدھرے عورت دا حسن تے کدھرے پانی دے مالمیاں پاروں لڑائیاں نظر آؤندیاں نیں۔ ایسے پاروں اخیر ظہیر الدین بابر نے پانی پت دی لڑائی وچ ابراہیم لودھی نوں شکست دے کے مغلیہ حکومت دی بنیہ رکھی تے ایس طرح سلاطین داراج مک گیا۔

حوالے

- 1- سجان رائے بٹالوی، خلاصۃ التواریخ، (مترجم) ناظر حسن زیدی، لاہور: اُردو سائنس بورڈ، دو جا ایڈیشن، 2002ء، ص 205
- 2- اوہی، ص 205
- 3- سعید بھٹا، ”شہاب الدین غوری تے پرتھوی راج“، رویل، 2000ء، ص 70
- 4- محمد قاسم فرشتہ۔ تاریخ فرشتہ (مترجم) عبدالحی خواجہ، مشفق خواجہ، جلد اول، لاہور: المیزان، 2013ء، ص 301
- 5- احسان باجوہ۔ آکھن لوک سیانے، جلد اول لاہور: پنجابی انسٹیٹیوٹ آف لینگویج آرٹ اینڈ کلچر، 2006ء، ص 373
- 6- ثناور چدھر، لوک تواریخ، لاہور: سانجھ، 2008ء، ص 132
- 7- سعید خاور بھٹا، محمد، وارکا ارتقاء، اورینٹل کالج میگزین، 96-1995ء، ص 318
- 8- اوہی، ص 319
- 9- پیار سنگھ بھوگل، پروفیسر۔ پنجابی ساہت دا اتہاس، امرتسر: سنرداس اینڈ سنز 1984ء، ص 301
- 10- اوہی، ص 302
- 11- ہر مند سنگھ، ڈاکٹر۔ پنجابی ساہت دی اتیتی تے وکاش، لدھیانہ: چھیوان ایڈیشن، 1991ء، ص 79-80

ISSN:2518-5039

Research Journal

PARAKH **BIENNIAL**
LAHORE *No. 02*

Department of Punjabi Language & Literature
Lahore College for Women University,
Lahore-Pakistan
2016

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore (Pakistan) Vol: 1,
Jan-Jun 2016, pp3-13

ਪਾਰਖਿ

ਵਭਿਗ ਖੇਜ ਜਰਨਲ. ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ
ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ
ਮਹਲਿਾ ਦੇ ਲਈ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਹੌਰ ਕਾਲਜ, ਲਾਹੌਰ
(ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਵੋਲ: 1, ਜੁਲਾਈ-ਦਸੰਬਰ 2016, ਸਫੇ 03-13

ਸੁਖਿੰਦਰ

ਪਾਸ਼ :
ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਗਲੀਚੇ ਉੱਤੇ
ਚਿੱਕੜ ਨਾਲ ਲਿਬੜੇ ਬੂਟ

Abstract

Pash is one of the leading punjabi poets of the revolutionary punjabi poetry movement. This movement originated in the Indian sub continent in the late ninety sixties. These revolutionary punjabi poets were deeply influenced by the communist ideas of Karl Marx, Mao-Tse-Tung and Lenin. They believed that the present political system of India is not doing anything for the poor people of India. This political system is rather creating two kinds of Indias : India for the rich people and India for the poor people. Everyday this gap between the two kinds of India is increasing at a big speed. On the international level Pash is ranked with the poets of international fame, such as Pablo Neruda, Nazim Hikmat and Faiz Ahmed Faiz. Pash brought with him not only a new form of poetry he also brought with him a new kind of aesthetics in the punjabi poetry. Pash is also known as the leading Punjabi poet of the Naxalbary revolutionary movement. This was a communist revolutionary movement in India. This movement believed that the political system of India has not only become a very corrupt system; it is also working against the poor masses of india, labour and small farmers too. Such political system of India has divided the people in the name of castes. In his poetry, Pash uses symbols and language in such a way that his poems encourage its readers to rise against the corrupt system & to fight against it for attaining freedom from all kinds of mental, physical, social, cultural and economic slavery. Pash also speaks very strongly about the freedom of women & for their equal rights in the society. He is also very outspoken against the religious fundamentalist terrorism. Pash was assassinated by the Khalistani Sikh Religious Fundamentalist terrorists in his village Talwandi Salem in 1988 when he was taking shower in his own fields. His poetry has influenced hundreds of new and emerging poets not only in Punjabi language but many other languages spoken in India and Pakistan. He is a legendary revolutionary punjabi poet. He is a giant among the giants of the Punjabi literature. You cannot talk about the history of the Punjabi poetry without talking about the poetry of Pash and its significance. He was a true follower of Shaheed Bhagat Singh, Kartar Singh Sarabha and great revolutionaries of the Gadhar Party who believed in overthrowing of the tyrant British raj with militant force. Pash had no sympathy for Mahatma Gandhi and his followers who were ruling India after the British had left and had given freedom to India.

ਪਾਸ਼ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਪੜ੍ਹਣ ਤੋਂ ਬਾਹਦ ਤੁਸੀਂ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਸੌਂ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ; ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਤੁਹਾਡੇ ਜਿਹਨ ਵਿੱਚ ਵਿਸਫੋਟ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇੱਕ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਆਰੀ ਦੇ ਤੇਜ਼ ਦੰਦਿਆਂ ਵਰਗਾ ਸੀ। ਪਾਸ਼ ਨੇ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਬਿਲਕੁਲ ਨਵਾਂ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਸਿਰਜਿਆ। ਉਸਦੀ ਹਰ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਚੇਤਨਾ ਭਰਪੂਰ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਪਰਨਾਈ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਇਨਕਲਾਬ ਲਈ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਜੱਦੋਜਹਿਦ ਦੇ ਪੈਗਾਮ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਪਾਸ਼ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸ਼ਾਇਰ ਸੀ; ਪਰ ਉਸਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਵਰਤੀ ਗਈ ਭਾਸ਼ਾ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਬਿੰਬਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਰੀ ਕਹਿਣ ਦੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਨੇ ਸਮੁੱਚੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦਾ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਹੀ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਸ ਸਦਕਾ ਪਾਸ਼ ਨੇ ਸਿਰਫ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸ਼ਾਇਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ, ਬਲਕਿ ਉਹ ਸਮੁੱਚੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਲਹਿਰ ਦਾ ਵੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸ਼ਾਇਰ ਹੋ ਨਿਬੜਿਆ। ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿੱਚ ਪਾਸ਼ ਦਾ ਨਾਮ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਬੜੇ ਅਦਬ ਨਾਲ ਲਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਾਬਲੋ ਨੈਰੂਦਾ, ਨਾਜ਼ਮ ਹਿਕਮਤ ਅਤੇ ਫ਼ੈਜ਼ ਅਹਿਮਦ ਫ਼ੈਜ਼ ਜਿਹੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਦੇ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਾਸ਼ ਜਦੋਂ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਨਵਾਂ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਸਿਰਜ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਆ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਚੇਤਨ ਸ਼ਾਇਰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ? ਇਹ ਜਾਨਣ ਲਈ ਤੁਸੀਂ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਬੀਟ ਕਵੀ ਐਲਨ ਗਿਨਜ਼ਬਰਗ ਦੀ ਕਵਿਤਾ 'ਹਾਊਲ' ਪੜ੍ਹੋ ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ? ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗਾਇਕ ਗੋਰਡਨ ਲਾਈਟਫੁੱਟ ਦਾ ਗਾਇਆ ਹੋਇਆ ਗੀਤ 'ਬਲੈਕ ਡੇ ਇਨ ਜੁਲਾਈ' ਸੁਣੋ ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਵੇਗਾ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ? ਬਾਬ ਡਿਲਨ ਦਾ ਗੀਤ 'ਟਾਈਮਜ਼ ਦੇ ਆਰ ਏ ਚੇਨਜਿੰਗ' ਸੁਣੋ ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਵੇਗਾ ਕਿ ਜਦੋਂ ਪਾਸ਼ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਕ/ਸਮਾਜਿਕ/ਧਾਰਮਿਕ/ਆਰਥਿਕ ਹਕੀਕਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਅਤੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜੇਕਰ ਉਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਲਖ ਹਕੀਕਤਾਂ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਸੁੰਨ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿੱਚ ਭੂਚਾਲ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦੀ ਹੋਵੇ। ਜਿਵੇਂ ਪਾਸ਼ ਦੀ ਕਵਿਤਾ 'ਹੱਥ' ਦੀਆਂ ਇਹ ਸਤਰਾਂ ਹਨ :

ਹੱਥ ਜੇ ਹੋਣ ਤਾਂ
ਜੋਤਨ ਲਈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ
ਨਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਚੁੱਕਣ ਨੂੰ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ
ਇਹ ਗਿੱਚੀਆਂ ਮਰੋਤਨ ਲਈ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ
ਹੱਥ ਜੇ ਹੋਣ ਤਾਂ
ਹੀਰ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਚੂਰੀ ਫੜਨ ਲਈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ
ਸੈਦੇ ਦੀ ਜਨੇਤ ਡੱਕਣ ਲਈ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ
ਕੈਦੋਂ ਦੀਆਂ ਵੱਖੀਆਂ ਤੋਤਨ ਲਈ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ
ਹੱਥ ਕਿਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ
ਲੋਟੂ ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ਤੋਤਨ ਲਈ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ...
ਜੋ ਹੱਥਾਂ ਦੇ ਸੁਹਜ ਅਪਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ
ਉਹ ਪਿੰਗਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ
ਹੱਥ ਤਾਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਸਹਾਰਾ ਦੇਣ ਲਈ
ਹੱਥ ਤਾਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਹੁੰਗਾਰਾ ਦੇਣ ਲਈ

ਪਾਸ਼ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਬਿੰਬ ਅਤੇ ਵਰਤੀ ਗਈ ਭਾਸ਼ਾ ਮਨੁੱਖੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਜੱਦੋ-ਜਹਿਦ ਨੂੰ ਹੀ ਉਤਸ਼ਾਹਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਾਸ਼ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਮਹੱਤਵ, ਲੋੜ ਅਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਮਾਨਵੀ ਹੋਂਦ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਾਸ਼ ਕਾਵਿ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਧੁਰਾ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਗੌਰਵ ਅਤੇ ਸ਼ਾਨ ਦੇ ਸੁਹਜ ਦਾ ਰੂਪਾਂਤਰਨ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਤਕਰੀਬਨ 350 ਸਾਲ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਉੱਤੇ ਹਕੂਮਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਹਦ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲੇ ਗਏ; ਪਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਛੱਡਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਗਏ ਜੋ ਕਿ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਹੀ ਬੋਲਦੇ ਸਨ। ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਕੁਰਸੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਰੰਗ ਅਤੇ ਨਸਲ ਹੀ ਬਦਲੀ ਸੀ; ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਪਿਆ ਸੀ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਵਿੱਚ ਲੱਖਾਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਕੁਰਬਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਭਾ, ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਆਜ਼ਾਦ, ਮਦਨ ਲਾਲ ਢੀਂਗਰਾ, ਉਧਮ ਸਿੰਘ ਆਜ਼ਾਦ, ਸੁਖਦੇਵ, ਰਾਜਗੁਰੂ ਅਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਹੋਰ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਇਸ ਲਈ ਕੁਰਬਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਬਾਹਦ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਕੁਝ ਕੁ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਅਮੀਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ, ਕਿਸਾਨਾਂ, ਗਰੀਬਾਂ ਅਤੇ ਦਲਿਤ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਬੁਰਾ ਹਾਲ ਰਹੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵੇਲੇ ਸੀ। 1947 ਵਿੱਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਹਦ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਬਣੀ ਨਵੀਂ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਤੋਂ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਹਦ ਹੀ ਵਿਦਰੋਹ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀਆਂ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਲੋਕ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਸੂਬੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਸੀ, ਪਰ ਕੁਝ ਗਰਮ ਖਿਆਲੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਨੇ 1967 ਵਿੱਚ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ-ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ

ਜੱਬੇਬੰਦ ਕਰਕੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਮਜ਼ਦੂਰ-ਕਿਸਾਨ ਨੀਤੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿਦਰੋਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ. ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਹਕੂਮਤੀ ਜਬਰ ਨੇ ਕਿਸਾਨਾਂ-ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੇ ਇਸ ਵਿਦਰੋਹ ਨੂੰ ਦਬਾ ਦਿੱਤਾ; ਪਰ ਕਿਸਾਨਾਂ-ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੇ ਇਸ ਵਿਦਰੋਹ ਦੀ ਚੰਗਿਆਈ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਫੈਲ ਗਈ. ਇਹ ਚੰਗਿਆਈ ਨਕਸਲਬਾਤੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲਹਿਰ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣੀ ਗਈ. ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਨੇ 1969 ਵਿੱਚ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਆਫ ਇੰਡੀਆ (ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ-ਲੈਨਿਨਵਾਦੀ) ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ. ਇਸ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਉਦੇਸ਼ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਮੱਦ ਨਾਲ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਇਨਕਲਾਬ ਲਿਆਉਣਾ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤਾ. ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਹੋਰ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਾਂਗ ਨਕਸਲਬਾਤੀ ਲਹਿਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕੀਤਾ. ਅਨੇਕਾਂ ਹੋਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਵਾਂਗ ਪਾਸ਼ ਵੀ ਨਕਸਲਬਾਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਬਚ ਨ ਸਕਿਆ ਅਤੇ ਨਕਸਲਬਾਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲੱਗਾ. ਪਾਸ਼ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਚੀ ਗਈ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਰਚੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਉਸ ਕੋਝ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ ਜੋ ਹਰ ਤਰਫ਼ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ. ਉਸ ਨੇ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੱਦ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵੱਲੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸੁਹਜਵਾਦ ਨੂੰ ਵੀ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ. ਪਾਸ਼ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖੀ ਗਈ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੱਦ ਕਰਦਾ ਹੈ :

ਜੁਗਾਂ ਤੋਂ ਇੱਕ ਵੇਲਣਾ ਚਲਦਾ ਹੈ
ਪੀੜੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਰੁੱਤਾਂ ਦੀ ਮਹਿਕ
ਤੁਹਾਡੀ ਸੁਹਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਕੌਣ ਪੜ੍ਹੇ
ਕੁਰਲਾਹਟਾਂ, ਚੀਕਾਂ ਦੀ ਏਸ ਦਲਦਲ ਵਿੱਚ
ਉਹ ਕਿਸ ਹੱਦ ਤੀਕ ਢੂੰਡਣਗੇ
ਸਲੋਨੇ ਤਾਲ ਸ਼ਬਦਾਂ 'ਚੋਂ
ਲਹੂ ਆਪਣੇ ਦੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਿਚੁੜਦਾ ਹੋਵੇ
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਪੱਲਾ....
(ਹਾਂ ਉਦੋਂ....)

ਪਾਸ਼ ਆਪਣੇ ਸਮਿਆਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖੀ ਗਈ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸੁਹਜਵਾਦ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੱਦ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਇਹ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਉਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਹਜਵਾਦ ਨੂੰ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ:

ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਆਸ ਨ ਕਰਿਓ ਕਿ ਮੈਂ ਖੇਤਾਂ ਦਾ ਪੁੱਤ ਹੋ ਕੇ
ਤੁਹਾਡੇ ਚਗਲੇ ਹੋਏ ਸਵਾਦਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਾਂਗਾ
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੜ੍ਹ 'ਚ ਰੁੜ੍ਹ ਜਾਂਦੀ ਹੈ
ਸਾਡੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਤੋਤਲੀ ਕਵਿਤਾ
ਤੇ ਸਾਡੀਆਂ ਧੀਆਂ ਦਾ ਕੰਜਕ ਜਿਹਾ ਹਾਸਾ
ਮੈਂ ਤਾਂ ਜਦ ਵੀ ਕੀਤੀ ਖਾਦ ਦੇ ਘਾਟੇ
ਕਿਸੀ ਗਰੀਬਤੀ ਦੀ ਹਿੱਕ ਵਾਂਗੂੰ ਪਿਚਕ ਗਏ
ਗੰਨਿਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੀ ਕਰਾਂਗਾ
ਮੈਂ ਦਲਾਨ ਦੇ ਖੂਜੇ 'ਚ ਪਈ ਸੌਣੀ ਦੀ ਫਸਲ
ਤੇ ਦਲਾਨ ਦੇ ਬੂਹੇ ਤੇ ਖੜੇ ਸਿਆਲ ਦੀ ਹੀ ਗੱਲ ਕਰਾਂਗਾ
(ਇਨਕਾਰ)

ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਬਾਹਦ ਵੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਮੁਕੰਮਲ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨ ਆ ਸਕਣ ਕਾਰਨ ਜਿਸ ਹਕੂਮਤ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਰਾਜਗੱਦੀ ਸੰਭਾਲੀ ਉਸਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਨੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਪਾਸਾਰ ਕਰਨਾ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਦੀ ਅਮੀਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੂੰ ਮੁਨਾਫ਼ਾ ਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ. ਪਾਸ਼ ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ:

ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਥਾਂ ਥਾਂ ਕੋਝ ਦੇਖਿਆ
ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾਂ ਵਿੱਚ, ਕੈਫਿਆਂ ਵਿੱਚ
ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਤੇ ਬਾਣਿਆਂ ਵਿੱਚ...
ਅਤੇ ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ, ਇਹ ਕੋਝ ਦੀ ਨਦੀ
ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਗੋਲ ਪਰਬਤ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿੰਮਦੀ ਹੈ
ਪਾਸ਼ ਅਜਿਹੇ ਕੋਝ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਵੀ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ:
ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ-
ਕਚਹਿਰੀਆਂ, ਬੱਸ ਅੱਡਿਆਂ ਤੇ ਪਾਰਕਾਂ ਵਿੱਚ

ਸੌ ਸੌ ਦੇ ਨੋਟ ਤੁਰਦੇ ਫਿਰਦੇ ਹਨ
 ਡਾਇਰੀਆਂ ਲਿਖਦੇ, ਤਸਵੀਰਾਂ ਲੈਂਦੇ
 ਤੇ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਭਰਦੇ ਹਨ
 ਕਾਨੂੰਨ-ਰੱਖਿਆ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ
 ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਮਾਂ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ
 ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ 'ਡਾਕੂ' ਦਿਹਾੜੀਆਂ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ
 ਮੰਗਾਂ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਣ ਦਾ ਐਲਾਨ
 ਬੰਬਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ
 ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪਿਆਰ ਦਾ ਅਰਥ
 'ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇਸ਼' ਦੀ ਏਜੰਟੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ
 ਅਤੇ
 ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਗੱਦਾਰੀ ਦਾ ਤਗਮਾ
 ਵੱਡੇ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਰੁਤਬਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ
 (ਦੋ ਤੇ ਦੋ ਤਿੰਨ)

ਇਸ ਕੋਝ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸਥਾਪਤੀ ਦਾ ਕਰੂਪ ਚਿਹਰਾ ਪਾਸ਼ ਅਨੇਕਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਦਿਖਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਕਰੂਪ ਚਿਹਰੇ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਇਨਕਲਾਬ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ:

1.
 ਇਸ ਦਾ ਜੋ ਵੀ ਨਾਂ ਹੈ - ਗੁੰਡਿਆਂ ਦੀ ਸਲਤਨਤ ਦਾ
 ਮੈਂ ਇਸ ਦਾ ਨਾਗਰਿਕ ਹੋਣ 'ਤੇ ਖੁੱਕਦਾ ਹਾਂ
 (ਬੇਦਖਲੀ ਲਈ ਬਿਨੈ-ਪੱਤਰ)
2.
 ਦਰਅਸਲ
 ਏਥੇ ਹਰ ਥਾਂ 'ਤੇ ਇਕ ਬਾਡਰ ਹੈ
 ਜਿਥੇ ਸਾਡੇ ਹੱਕ ਖਤਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ
 ਪਤਵੰਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸੂਰੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ
 ਤੇ ਅਸੀਂ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹਾਂ ਇਸ ਪਾਰ -
 ਗਾਹਲਾਂ ਕੱਢਣ ਲਈ
 ਮੁੱਕੇ ਲਹਿਰਾਉਣ ਲਈ
 ਚੋਣਾਂ ਲੜਣ ਲਈ
 ਸਤਵਰਗਾਂ ਦੀ ਮੁਸਕਾਨ ਚੁੰਮਣ 'ਤੇ
 ਕੋਈ ਬੰਦਸ਼ ਨਹੀਂ ਇਸ ਪਾਰ
 ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਹੈ -
 ਕਸਬਿਆਂ 'ਚ ਉਡਦੀ ਹੋਈ ਧੂੜ, ਪਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਜੂਆਂ ਦੇ ਵਾਂਗ
 ਰੀਘਦੇ ਟਰੱਕ ਬੀ.ਐਸ.ਐੱਫ ਦੇ
 (ਬਾਡਰ)
3.
 ਮੇਰੇ ਤੁਹਾਡੇ ਦਿਲਾਂ ਦੀ ਹੀ ਸੜਕ ਦੇ ਮੱਥੇ 'ਤੇ ਜੰਮਣਾ ਸੀ
 ਰੋਟੀ ਮੰਗਣ ਆਏ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਪੁੜਪੁੜੀ ਦਾ ਲਹੂ
 ਦੁਸਹਿਰੇ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਅੰਦਰ
 ਖੁੱਸੀ ਹੋਈ ਸੀਤਾ ਨਹੀਂ, ਬੱਸ ਤੇਲ ਦੇ ਕੇਨੀ ਮੰਗਦੇ ਹੋਏ
 ਰਾਵਣ ਸਾਡੇ ਹੀ ਬੁਝਿਆਂ ਨੇ ਬਣਨਾ ਸੀ
 ਬੇਪਤੀ ਵਕਤ ਦੀ ਸਾਡੇ ਹੀ ਵਕਤਾਂ ਵਿਚ ਹੋਣੀ ਸੀ
 ਹਿਟਲਰ ਦੀ ਧੀ ਨੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਪੈਲੀਆਂ ਦੀ ਮਾਂ ਬਣ ਕੇ
 ਖੁਦ ਹਿਟਲਰ ਦਾ ਡਰਨਾ
 ਸਾਡੇ ਹੀ ਮੱਥਿਆਂ 'ਚ ਗੱਡਣਾ ਸੀ
 (ਸਾਡੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿੱਚ)

ਸਥਾਪਤੀ ਦੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਹੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਦੇਸ ਦੇ ਲੋਕ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਹਰ ਗੱਲ ਨੂੰ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਰੱਬ ਦੇ ਭਾਣੇ ਵਾਂਗੂੰ ਮੰਨੀ ਜਾਣ. ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਨਾ ਕੋਈ ਵਿਰੋਧ ਕਰੇ, ਨ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕੋਈ ਜਲਸੇ - ਜਲੂਸ ਹੋਣ, ਨ ਭਾਸ਼ਨ ਹੋਣ, ਨ ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਸਰਕਾਰੀ ਜਬਰ ਦਾ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਮੁਕਾਬਲਾ ਹੋਵੇ. ਲੋਕ ਬਸ ਗੁਲਾਮਾਂ ਵਾਂਗ ਅਤੇ ਗੁਰਬਤ ਵਿੱਚ ਹੀ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਬਿਤਾ ਕੇ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਅਲਵਿਦਾ ਕਹਿ ਜਾਣ. ਪਰ ਪਾਸ਼ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਕੁਝ ਵੀ ਮੰਜੂਰ ਨਹੀਂ - ਨ ਗੁਲਾਮੀ, ਨ ਗੁਰਬਤ, ਨ ਰੱਬ ਦਾ ਭਾਣਾ ਅਤੇ ਨ ਹੀ ਝੁਠੀ ਸ਼ਾਂਤੀ. ਪਾਸ਼ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗੁਲਾਮੀ ਅਤੇ ਗੁਰਬਤ ਵਾਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਉਣ ਦੀ ਆਦਤ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਾਲੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ :

1.
ਸਭ ਤੋਂ ਖਤਰਨਾਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ
ਮੁਰਦਾ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਣਾ
ਨਾ ਹੋਣਾ ਤੜਪ ਦਾ, ਸਭ ਸਹਿਣ ਕਰ ਜਾਣਾ
ਘਰਾਂ ਤੋਂ ਨਿਕਲਣਾ ਕੰਮ ਤੇ
ਤੇ ਕੰਮ ਤੋਂ ਘਰ ਜਾਣਾ
ਭ ਤੋਂ ਖਤਰਨਾਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ
ਸਾਡੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦਾ ਮਰ ਜਾਣਾ
ਸਭ ਤੋਂ ਖਤਰਨਾਕ ਉਹ ਘੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ
ਤੁਹਾਡੇ ਗੁੱਟ 'ਤੇ ਚਲਦੀ ਹੋਈ ਵੀ ਜੋ
ਤੁਹਾਡੀ ਨਜ਼ਰ ਦੇ ਲਈ ਖੜ੍ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ
(ਸਭ ਤੋਂ ਖਤਰਨਾਕ)
2.
ਸ਼ਾਂਤੀ ਢੋਏ ਫਾਟਕ ਦੇ ਪਿੱਛੇ
ਮੱਛਰੀਆਂ ਹਵੇਲੀਆਂ ਦਾ ਹਾਸਾ ਹੈ
ਸ਼ਾਂਤੀ ਸੱਥਾਂ 'ਚ ਰੁਲਦੀਆਂ ਦਾਹੜੀਆਂ ਦਾ ਹਉਕਾ ਹੈ
ਹੋਰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੈ
(ਯੁੱਧ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ)
3.
ਅਸੀਂ ਜਿਸ ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਈ ਰੀਘਦੇ ਰਹੇ
ਉਹ ਸ਼ਾਂਤੀ ਬਘਿਆੜਾਂ ਦੇ ਜੁਬਾਤਿਆਂ ਵਿਚ
ਸਵਾਦ ਬਣ ਕੇ ਟਪਕਦੀ ਰਹੀ
(ਯੁੱਧ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ)

ਕਵਿਤਾ ਕਦੇ ਵੀ ਕਵੀ ਦੇ ਅਮਲ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ. ਉਹ ਉਸਦੇ ਅਮਲ 'ਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਅਮਲ ਨੂੰ ਮੁੜ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਬਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ. ਜਿਹੋ ਜਿਹਾ ਕਿਸੀ ਕਵੀ ਦਾ ਅਮਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਵੇਗੀ. ਪਾਸ਼ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਇਹ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮਹਿਜ਼ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨਾਇਕ ਬਣਾ ਕੇ ਉਸ ਵਾਂਗ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵਿਲੱਖਣ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ. ਸਗੋਂ ਉਹ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਸਾਂਝੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ. ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਸਾਂਝੇ-ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਮੁਖਾਤਿਬ ਹੋ ਕੇ ਸਾਂਝੀ ਜੱਦੋ-ਜਹਿਦ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਸਿਸਟਮ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਲਈ ਸਾਂਝਾ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਯੁੱਧ ਛੇਤਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ :

ਤੀਸਰਾ ਮਹਾਂ ਯੁੱਧ
ਜੋ ਨਹੀਂ ਲੜਿਆ ਜਾਏਗਾ ਹੁਣ
ਜਰਮਨੀ ਤੇ ਭਾੜੇ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਵਿਚਾਲੇ
ਤੀਸਰਾ ਮਹਾਂ ਯੁੱਧ ਹਿੱਕਾਂ 'ਚ ਖੁਰ ਰਹੀ
ਜੀਣ ਦੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹਤ ਲੜੇਗੀ
ਤੀਸਰਾ ਮਹਾਂ ਯੁੱਧ ਗੋਰੇ ਨਾਲ ਲਿੱਪੇ
ਕੋਠਿਆਂ ਦੀ ਸਾਦਗੀ ਲੜੂ
(ਤੀਸਰਾ ਮਹਾਂ ਯੁੱਧ)

ਪਾਸ਼ ਨੇ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿੱਚ ਨ ਸਿਰਫ ਵੱਖਰੇ ਸੁਹਜ ਦੀ ਹੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਾਇਰੀ ਕਹਿਣ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ ਵੀ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ. ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਕਾਰਨਾਂ ਸਦਕਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਹਲਚਲ ਮੱਚ ਗਈ. ਲੋਕ ਨਵੀਂ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗੇ.

ਪਰ ਇਸ ਨਵੀਂ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਨੂੰ ਹਰ ਆਲੋਚਕ ਨੇ ਜੀ ਆਇਆਂ ਨ ਕਿਹਾ. ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਆਲੋਚਕ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਨੂੰ ਨਿਰਾ ਸ਼ੌਰ ਅਤੇ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ. ਪਾਸ਼ ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਕ/ਸਮਾਜਿਕ/ਸਭਿਆਚਾਰਕ/ਧਾਰਮਿਕ/ਆਰਥਿਕ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਦਾ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਸਥਾਪਤੀ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਭੁਗਤਦੀਆਂ ਸਨ ਨ ਕਿ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ-ਕਿਸਾਨਾਂ-ਗਰੀਬਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ. ਸਥਾਪਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਅਜਿਹੇ ਹਰ ਸਿਸਟਮ ਨੂੰ ਪਾਸ਼ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਯੁੱਧ ਰਾਹੀਂ ਬਦਲ ਦੇਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਸੀ. ਪਾਸ਼ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਕਸਲਬਾਜ਼ੀ ਸਾਥੀ ਗਦਰ ਪਾਰਟੀ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਚਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਯੁੱਧ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸਾਥੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਚਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਯੁੱਧ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਅੱਗੇ ਲਿਜਾ ਰਹੇ ਸਨ. ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਕਿ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਯੁੱਧ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਟੂ ਸਿਸਟਮ ਨੂੰ ਬਦਲਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਸਿਸਟਮ ਨੂੰ ਬਦਲੇ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖੁੱਸੇ ਹੋਏ ਹੱਕ ਮਿਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ. ਪਾਸ਼ ਇਹ ਗੱਲ ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿੱਚ ਬਾਰ ਬਾਰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ:

1.

ਯੁੱਧ ਸਾਡੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ
ਪਿਤੀਆਂ ਵਾਲੀ ਖਿੱਦੇ ਬਣ ਕੇ ਆਏਗਾ
ਯੁੱਧ ਸਾਡੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਲਈ
ਕਢਾਈ ਦੇ ਸੁੰਦਰ ਨਮੂਨੇ ਲਿਆਏਗਾ
ਯੁੱਧ ਸਾਡੀਆਂ ਬੀਵੀਆਂ ਦੇ ਬਣਾਂ ਅੰਦਰ
ਦੁੱਧ ਬਣ ਕੇ ਉਤਰੇਗਾ
ਯੁੱਧ ਬੁੱਢੀ ਮਾਂ ਲਈ ਨਿਗ੍ਹਾ ਦੀ ਐਨਕ ਬਣੇਗਾ
ਯੁੱਧ ਸਾਡਿਆਂ ਵੱਡਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕਬਰਾਂ ਉੱਤੇ
ਫੁੱਲ ਬਣ ਕੇ ਖਿੜੇਗਾ
(ਯੁੱਧ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ)

2.

ਉੱਠ ਤੇਰੇ ਵਾਰਸਾਂ ਦਾ ਆ ਗਿਆ ਜਮਾਨਾਂ ਨੀਂ
ਪੌਣਾਂ ਵਿਚ ਗੂੰਜਿਆ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਤਰਾਨਾ ਨੀਂ
ਲੋਕਾਂ ਚੁੱਕੇ ਹਥਿਆਰ, ਅੱਜ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਕਤਾਰ
ਲੈਣੀ ਵੈਰੀਆਂ ਦੀ ਧਾੜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਡੱਕ ਨੀਂ
ਕਿਰਤੀ ਦੀਏ ਕੁੱਲੀਏ.....
(ਗੀਤ)

3.

ਅਸੀਂ ਲੜਾਂਗੇ ਜਦ ਤਕ
ਦੁਨੀਆਂ 'ਚ ਲੜਨ ਦੀ ਲੋੜ ਬਾਕੀ ਹੈ...
ਜਦੋਂ ਬੰਦੂਕ ਨਾ ਹੋਈ, ਓਦੋਂ ਤਲਵਾਰ ਹੋਵੇਗੀ
ਜਦੋਂ ਤਲਵਾਰ ਨਾ ਹੋਈ, ਲੜਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੋਵੇਗੀ
ਤੇ ਅਸੀਂ ਲੜਾਂਗੇ ਸਾਥੀ...
ਅਸੀਂ ਲੜਾਂਗੇ
ਕਿ ਲੜਨ ਬਾਝੋਂ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ
ਅਸੀਂ ਲੜਾਂਗੇ
ਆਪਣੀ ਸਜ਼ਾ ਕਬੂਲਣ ਲਈ
ਲੜ ਕੇ ਮਰ ਚੁੱਕਿਆਂ ਦੀ ਯਾਦ ਜ਼ਿੰਦਾ ਰੱਖਣ ਲਈ
ਅਸੀਂ ਲੜਾਂਗੇ ਸਾਥੀ....
(ਅਸੀਂ ਲੜਾਂਗੇ ਸਾਥੀ)

ਝੂਠੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਦੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਸਮਿਆਂ ਦਾ ਮੀਡੀਆ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ. ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਸਿਸਟਮ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਜੇਕਰ ਲੋਕ ਵਿਦਰੋਹ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਸਾਡਾ ਮੀਡੀਆ ਅਜਿਹੀਆਂ ਵਿਦਰੋਹੀ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਯੋਗ ਖਬਰਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਠੀਕ ਠਾਕ ਹੋਣ ਦਾ ਭਰਮ ਪਾਲਦਾ ਹੈ :

ਮੈਂ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਅਖਬਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਡਰਦਾ ਹਾਂ
ਜ਼ਰੂਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ
ਕੁਝ ਨਾ ਹੋਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਛਪੀ ਹੋਵੇਗੀ

ਸ਼ਾਇਦ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਨਹੀਂ, ਜਾਂ ਜਾਣਦੇ ਵੀ ਹੋਵੋ
ਕਿ ਕਿੰਨਾ ਭਿਆਨਕ ਹੈ ਕਿਤੇ ਵੀ ਕੁਝ ਨਾ ਹੋਣਾ
ਲਗਾਤਾਰ ਨਜ਼ਰਾਂ ਦਾ ਹਫ਼ਦੇ ਰਹਿਣਾ
ਤੇ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਚੁੱਪ ਚਾਪ ਲੇਟੇ ਰਹਿਣਾ ਕਿਸੇ ਠੰਢੀ ਔਰਤ ਵਾਂਗ-
(ਲੜੇ ਹੋਏ ਵਰਤਮਾਨ ਦੇ ਰੂਬਰੂ)

ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਹ ਨੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਵੀ ਕੋਈ ਹਕੂਮਤ ਦੀਆਂ ਗਲਤ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰੇ- ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਏਜੰਸੀਆਂ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਗਦਾਰ ਜਾਂ ਦੇਸ਼-ਧ੍ਰੋਹੀ ਕਰਾਰ ਦੇ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਜੁਬਾਨ ਬੰਦ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਉੱਤੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਸੱਦਦ ਢਾਂਹਦੀਆਂ ਹਨ. ਨਕਸਲਬਾਤੀ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਰਾਜਨੀਤੀਵਾਨਾਂ/ਚਿੰਤਕਾਂ/ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਖੁਫੀਆ ਏਜੰਸੀਆਂ ਬਹੁਤ ਤਸੱਦਦ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ. ਅਨੇਕਾਂ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਏਜੰਸੀਆਂ ਨੇ ਝੂਠੇ ਪੁਲਿਸ ਮੁਕਾਬਲੇ ਬਣਾ ਬਣਾ ਕੇ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ. ਪਾਸ਼ ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਇੰਤਹਾ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ - ਪਰ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਜੋ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਸਿਸਟਮ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਸੀਂ ਉਸ ਸਿਸਟਮ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਬਦਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ:

1.
ਜੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਏਹੋ ਹੁੰਦੀ ਹੈ
ਕਿ ਬੇ-ਜ਼ਮੀਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਲਈ ਸ਼ਰਤ ਬਣ ਜਾਵੇ
ਅੱਖ ਦੀ ਪੁਤਲੀ 'ਚ ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਸ਼ਬਦ
ਅਸਲੀਲ ਹੋਵੇ
ਤੇ ਮਨ ਬਦਕਾਰ ਘੜੀਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਡੰਡੋਂ 'ਚ ਝੁਕਿਆ ਰਹੇ
ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤਾ ਤੋਂ ਖਤਰਾ ਹੈ
(ਆਪਣੀ ਅਸੁਰੱਖਿਅਤਾ 'ਚੋਂ)

2.
ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸਮਝੇ ਸਾਂ ਘਰ ਵਰਗੀ ਪਵਿੱਤਰ ਸ਼ੈਅ
ਜਿਦ੍ਹੇ ਵਿਚ ਹੁੱਸਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ
ਮਨੁੱਖ ਵਰ੍ਹਦੇ ਮੀਂਹਾਂ ਦੀ ਗੂੰਜ ਵਾਂਗ ਗਲੀਆਂ 'ਚ ਵਹਿੰਦਾ ਹੈ
ਕਣਕ ਦੀਆਂ ਬੱਲੀਆਂ ਦੇ ਵਾਂਗ ਖੇਤੀਂ ਝੁਮਦਾ ਹੈ
ਅਤੇ ਅਸਮਾਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਨੂੰ ਅਰਥ ਦਿੰਦਾ ਹੈ
(ਆਪਣੀ ਅਸੁਰੱਖਿਅਤਾ 'ਚੋਂ)

ਪਾਸ਼ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ. ਉਹ ਸਮਾਜਿਕ/ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਦਲਿਤ/ਗਰੀਬ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ. ਅਜਿਹੀ ਗੱਲ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆਂ ਪਾਸ਼ ਚਰਚਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ - ਪਰ ਉਹ ਚਰਚਿਤ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਚਰਚਿਤ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਗਰੀਬ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਦਰਦਨਾਕ ਸਥਿਤੀ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ:

1.
ਚਿਤੀਆਂ ਦਾ ਚੰਬਾ ਉੱਡ ਕੇ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਜਾਵੇਗਾ
ਐਥੇ ਹੀ ਕਿਤੇ ਉਰੇ ਪਰੇ ਬੰਨਿਆਂ ਤੋਂ ਘਾਹ ਖੋਤੇਗਾ
ਰੁੱਖੀਆਂ ਮਿੱਸੀਆਂ ਰੋਟੀਆਂ ਢੋਇਆ ਕਰੇਗਾ
ਤੇ ਮੈਲੀਆਂ ਚੁੰਨੀਆਂ ਭਿਉਂ ਕੇ
ਲੋਆਂ ਨਾਲ ਲੂਸੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ਤੇ ਫੇਰੇਗਾ
ਚਿਤੀਆਂ ਦਾ ਚੰਬਾ ਉੱਡ ਕੇ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਜਾਵੇਗਾ
ਐਥੇ ਹੀ ਕਿਤੇ ਉਰੇ ਪਰੇ ਲੁਕ ਕੇ
ਕੱਲਮ ਕੱਲਿਆਂ ਰੋਇਆ ਕਰੇਗਾ
ਸਰਾਪੇ ਜੋਬਨਾਂ ਦੇ ਮਰਸੀਏ ਗਾਇਆ ਕਰੇਗਾ
(ਚਿਤੀਆਂ ਦਾ ਚੰਬਾ)

2.
ਤੂੰ ਕਦੇ ਸੋਚਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਕਿ ਮੁਕਲਾਵਾ
ਦਾਜ ਦੇ ਭਾਂਡਿਆਂ ਦੀ ਛਣਕ ਵਿੱਚ

ਝਾਂਜਰ ਦੀ ਚੁੱਪ ਦਾ ਬੇਕਫ਼ਨ ਸੜਨਾ ਹੈ
ਜਾਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਸੇਕ ਵਿਚ, ਰੰਗਾਂ ਦਾ ਤਿੜਕ ਜਾਣਾ ਹੈ-
ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੌਰ ਨੂੰ ਮੁੜ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦੀ
ਹਾਦਸਿਆਂ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਬੈਠੀ ਛਿੱਦੇ
ਇਸ ਕਦਰ ਉਸਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਮਹਿਜ਼ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਦੀਵਾਰ
(ਹੈ ਤਾਂ ਬੜਾ ਅਜੀਬ)

ਪਾਸ਼ ਸ਼ਬਦ, ਕਲਾ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਆਪਸੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਬਾਰੇ ਵੀ ਬਹਿਸ ਛੇੜਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਬਹਿਸ ਛੇੜਦਿਆਂ ਉਹ ਅਜਿਹੀ ਸਾਰੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਾਵਿਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਮਹਿਜ਼ ਲੱਚਰਵਾਦੀ ਲਿਖਤਾਂ ਲਿਖਣ ਲਈ ਵਰਤਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਝੋਲੀ ਚੁੱਕ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਲਿਖਣ ਲਈ ਵਰਤਦੇ ਹਨ - ਆਮ ਆਦਮੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ, ਦੁੱਖਾਂ-ਦਰਦਾਂ, ਖੁਸ਼ੀਆਂ, ਗਮੀਆਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਲਈ ਨਹੀਂ ਵਰਤਦੇ। ਪਾਸ਼ ਇੱਥੇ ਇਹ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਾਵਿਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿੱਚ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਨਾਲ ਕਿੰਨਾ ਸਬੰਧਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੇਸ਼ ਹਨ ਪਾਸ਼ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿੱਚੋਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਣਾਂ :

ਸ਼ਬਦ ਜੋ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਘਾਟੀ 'ਚ ਨੱਚਦੇ ਹਨ
ਜੋ ਮਾਸੂਕ ਦੀ ਧੁੰਨੀ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ ਮਿਣਦੇ ਹਨ
ਜੋ ਮੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਉੱਤੇ ਟੈਨਸ-ਬਾਲਾਂ ਵਾਂਗ ਰਿੜ੍ਹਦੇ ਹਨ
ਜੋ ਮੰਚਾਂ ਦੀ ਕੱਲਰ-ਭੋਂ 'ਤੇ ਉੱਗਦੇ ਹਨ-
ਕਵਿਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ
(ਸ਼ਬਦ, ਕਲਾ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾ)

ਪਾਸ਼ ਇਹ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਸਹੀ ਵਰਤੋਂ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ:

1.
ਉਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ
ਮਹਿਕਦੇ ਧਨੀਏ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੋਣਾ ਸੀ
ਕਮਾਦਾਂ ਦੀ ਸਰਸਰਾਹਟ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੋਣਾ ਸੀ
ਤੇ ਗੰਦਲਾਂ ਦੀ ਨਾਜ਼ੁਕ ਸ਼ੋਖੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੋਣਾ ਸੀ
ਉਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਰੁੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਚੌਂਦੀਆਂ ਧੁੰਦਾਂ
ਅਤੇ ਬਾਲਟੀ ਵਿੱਚ ਚੋਏ ਦੁੱਧ ਤੇ
ਗੋਂਦੀਆਂ ਝੰਗਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੋਣਾ ਸੀ
(ਮੈਂ ਹੁਣ ਵਿਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ)

2.
ਮੈਂ ਕਵਿਤਾ ਕੋਲੋਂ ਮੰਗਦਾ ਹਾਂ
ਤੇਰੇ ਲਈ ਨੌਂਹ ਪਾਲਿਸ਼ ਦੀ ਸ਼ੀਸ਼ੀ
ਛੋਟੀ ਭੈਣ ਲਈ ਰੰਗਦਾਰ ਕਢਾਈ ਵਾਲਾ ਧਾਗਾ
ਤੇ ਬਾਪੂ ਦੇ ਮੋਤੀਏ ਲਈ ਕੌੜਾ ਦਾਰੂ
(ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ)

3.
ਤੁਸੀਂ ਸਮਝਿਆ ਸੀ
ਸ਼ਬਦ ਹਵਾ 'ਚ ਉਡਦੇ ਪੱਤੇ ਹਨ
ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਨਿਕਾਸੀ-ਪੱਖੇ
ਆਪਣੀ ਬੇ-ਹਯਾ ਦੁਰਗੰਧਤ-ਪੌਣ ਸੰਗ
ਲਿਖ ਦੇਣਗੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਕਾਵਿ
(ਸ਼ਬਦ, ਕਲਾ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾ)

ਪਾਸ਼ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਰਾਜਨੀਤਕ/ਸਮਾਜਿਕ/ਸਭਿਆਚਾਰਕ/ਆਰਥਿਕ ਖੇਤਰਾਂ 'ਚੋਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦੇ ਦੇ ਕੇ ਕਿਸਾਨਾਂ-ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ-ਦੱਬੇ-ਕੁਚਲੇ ਲੋਕਾਂ-ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਦਾ ਅਸਲ ਕਾਰਨ ਕੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਤੋਂ ਕਿਵੇਂ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ. ਪਾਸ਼ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਦੇ ਮਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਉਣ ਦੇ ਤੁਹਾਡੇ ਹੱਕ ਮਾਰੀ ਬੈਠੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਗੁਆਚੇ ਹੋਏ ਹੱਕ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਲਈ ਜੇਕਰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਯੁੱਧ ਵੀ ਲੜਨਾ ਪਵੇ ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਉਸ ਯੁੱਧ ਲਈ ਵੀ ਤਿਆਰ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ. ਪਾਸ਼ ਇਹ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਦੱਬੇ-ਕੁਚਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਾਥੀ ਹੈ ਨ ਕਿ ਅਮੀਰ ਲੋਕਾਂ ਦਾ. ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਲੜਾਈ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਦੱਬੇ-ਕੁਚਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਖੜ੍ਹੇਗਾ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਵਿਰੋਧੀ ਤਾਕਤਾਂ ਨਾਲ ਜੰਗ ਲੜਦਾ ਰਹੇਗਾ ਜਦ ਤੱਕ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਉਣ ਦੇ ਸਭ ਹੱਕ ਮਿਲ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ:

1.
ਉੱਡ ਗਏ ਹਨ ਬਾਜ਼ ਚੁੰਝਾਂ 'ਚ ਲੈ ਕੇ
ਸਾਡੀ ਚੈਨ ਦਾ ਇੱਕ ਪਲ ਬਿਤਾ
ਸਕਣ ਦੀ ਖਾਹਿਸ਼
ਦੋਸਤੋ ਹੁਣ ਚੱਲਿਆ ਜਾਵੇ
ਉੱਡਦਿਆਂ ਬਾਜ਼ਾਂ ਮਗਰ
(ਉੱਡਦਿਆਂ ਬਾਜ਼ਾਂ ਮਗਰ)

2.
ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਖੋਹਣੀ ਹੈ
ਆਪਣੀ ਚੋਰੀ ਹੋਈ ਰਾਤਾਂ ਦੀ ਨੀਂਦ
ਅਸੀਂ ਟੋਹਣਾ ਹੈ ਜ਼ੋਰ
ਖੂਨ ਲਿਬੜੇ ਹੱਥਾਂ ਦਾ
ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਲੇ ਲੱਗਣ ਲਈ
ਅਸੀਂ ਹੁਣ ਵੈਣ ਨਹੀਂ ਪਾਉਣੇ
(ਇੰਜ ਹੀ ਸਹੀ)

3.
ਅਸੀਂ ਲੜਾਂਗੇ
ਆਪਣੀ ਸਜ਼ਾ ਕਬੂਲਣ ਲਈ
ਲੜ ਕੇ ਮਰ ਚੁੱਕਿਆਂ ਦੀ ਯਾਦ ਜਿੰਦਾ ਰੱਖਣ ਲਈ
ਅਸੀਂ ਲੜਾਂਗੇ ਸਾਥੀ...
ਅਸੀਂ ਲੜਾਂਗੇ ਸਾਥੀ, ਉਦਾਸ ਮੌਸਮ ਲਈ
ਅਸੀਂ ਲੜਾਂਗੇ ਸਾਥੀ, ਗੁਲਾਮ ਸੱਧਰਾਂ ਲਈ
ਅਸੀਂ ਚੁਣਾਂਗੇ ਸਾਥੀ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਟੁੱਕੜੇ
.....

ਅਸੀਂ ਲੜਾਂਗੇ ਸਾਥੀ ਜਦ ਤਕ
ਦੁਨੀਆਂ 'ਚ ਲੜਨ ਦੀ ਲੋੜ ਬਾਕੀ ਹੈ...
(ਅਸੀਂ ਲੜਾਂਗੇ ਸਾਥੀ)

ਜਿਹੜੇ ਕਾਮਰੇਡ, ਹਰ ਦਿਨ, ਕਰਾਂਤੀ, ਕਰਾਂਤੀ ਦੇ ਨਾਹਰੇ ਤਾਂ ਮਾਰਦੇ ਹਨ - ਪਰ ਕਰਾਂਤੀ ਲਈ ਵਿਰੋਧੀ ਤਾਕਤਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਯੁੱਧ ਛੇੜਨ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਹਨ - ਪਾਸ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਬੇਝਿਜਕ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ :

1.
ਹੁਣ ਵਕਤ ਆ ਗਿਆ ਹੈ
ਕਿ ਆਪੋ ਵਿਚਲੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦਾ ਇਕਬਾਲ ਕਰੀਏ
ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ
ਮੱਛਰਦਾਨੀ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਕੇ ਲੜੀਏ
ਤੇ ਹਰ ਇਕ ਦੇ ਗਿਲੇ ਦੀ ਸ਼ਰਮ
ਨੰਗੇ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਜਰੀਏ
(ਵੇਲਾ ਆ ਗਿਆ)

2.
 ਕਰਾਂਤੀ ਕੋਈ ਦਾਅਵਤ ਨਹੀਂ, ਨੁਮਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ
 ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਵਗਦਾ ਦਰਿਆ ਨਹੀਂ
 ਵਰਗਾਂ ਦਾ, ਰੁਚੀਆਂ ਦਾ ਦਰਿੰਦਰਾਨਾ ਭਿੜਨਾ ਹੈ
 ਮਾਰਨਾ ਹੈ, ਮਰਨਾ ਹੈ
 ਤੇ ਮੌਤ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨਾ ਹੈ
 (ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਚਿੱਠੀ)

ਪਾਸ਼ ਦੀਆਂ ਮੁੱਢਲੇ ਦੌਰ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਹੀ ਇੱਕ ਸਮਕਾਲੀ ਕਵੀ ਅਮਰਜੀਤ ਚੰਦਨ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਇੱਕ ਗੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਮੈਗਜ਼ੀਨ 'ਦਸਤਾਵੇਜ਼' ਵਿੱਚ 1968 ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਛਪਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ. ਉਸ ਦੀ ਉਮਰ ਉਦੋਂ ਅਜੇ ਮਸਾਂ 17-18 ਕੁ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਹੀ ਸੀ. ਉਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਲੋਹ ਕਥਾ' 1970 ਵਿੱਚ, ਦੂਜਾ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਉੱਡਦੇ ਬਾਜ਼ਾਂ ਮਗਰ' 1974 ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਤੀਜਾ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਸਾਡੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿੱਚ' 1978 ਵਿੱਚ ਛਪਿਆ. ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਪਾਸ਼ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਲੋਹ ਕਥਾ' ਛਪਦਿਆਂ ਹੀ ਸਾਹਿਤਕ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ.

ਪਾਸ਼ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਕਵਿਤਾ 'ਅਸੀਂ' ਅਤੇ 'ਤੁਸੀਂ' ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਉਸਰੀ ਹੋਈ ਹੈ. ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿੱਚ ਪਾਸ਼ 'ਅਸੀਂ' ਤੇ 'ਤੁਸੀਂ' ਨੂੰ ਦੋ ਵਿਰੋਧੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ. ਅਸੀਂ ਨੂੰ ਉਹ 'ਖੇਤਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ', 'ਮੁਲਕ ਭਰ ਦੀਆਂ ਚਿੜੀਆਂ', 'ਲੋਹੇ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਲੋਕ' ਜਾਂ 'ਯੁਗ ਪਲਟਾਉਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ' ਦੇ ਚਿੰਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਦ ਕਿ 'ਤੁਸੀਂ' ਲਈ ਉਹ 'ਪਾਲਤੂ ਮਗਰਮੱਛਾਂ', 'ਗਲੇ ਸਤੇ ਫੁੱਲਾਂ', 'ਲਾਲ ਪਗੜੀਆਂ ਵਾਲੇ ਆਲੋਚਕਾਂ' ਅਤੇ 'ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪਲ ਰਹੇ ਸਾਨੂੰ' ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਰਤਦਾ ਹੈ. ਪਾਸ਼ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਮਾਂ ਵਿਚਲੇ ਇਹ ਚਿੰਨ੍ਹ ਉਸਦੀ 'ਦੋਸਤੀ' ਅਤੇ 'ਦੁਸ਼ਮਣੀ' ਦੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ : ਦੋਸਤਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਲਈ ਉਸ ਕੋਲ ਨਫ਼ਰਤ ਅਤੇ ਕ੍ਰੋਧ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ. ਦੋਸਤ ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਵਿਚਕਾਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਹੋਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਪਾਸ਼ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਧੁਰਾ ਹੈ. ਪਾਸ਼ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਇਸ ਉੱਭਰਵੇਂ ਗੁਣ ਸਦਕਾ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਲੋਕ-ਚਰਚਾ ਦੀਆਂ ਬੁਲੰਦੀਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚੀ.

ਪਾਸ਼ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਜੋ ਬਿੰਬ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ ਮਨੁੱਖੀ ਜੱਦੋ-ਜਹਿਦ ਦਾ ਬਿੰਬ. ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਲੋਹ ਕਥਾ' ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਿਹਾ ਗਿਆ, ਕਿਤੇ ਯੁਗ ਪਲਟਾਵਾ. ਕਿਤੇ ਇਸ ਲਈ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ. 'ਉੱਡਦੇ ਬਾਜ਼ਾਂ ਮਗਰ' ਵਿੱਚ ਇਸ ਲਈ 'ਤੂਫ਼ਾਨ' ਦਾ ਬਿੰਬ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ. 'ਸਾਡੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿੱਚ' ਇਸ ਬਿੰਬ ਦਾ ਰੂਪਾਂਤਰਣ 'ਯੁੱਧ ਦੀ ਸਮੁੱਚਤਾ' ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ. ਉਸਦਾ 'ਤੀਸਰਾ ਮਹਾਂ-ਯੁੱਧ' ਵੀ ਇਹੋ ਹੈ. ਅਜੋਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਸਮੁੱਚੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਜੱਦੋ-ਜਹਿਦ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਬੀਤੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਭਾਗ ਲਈ ਹੀ ਘੋਲ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ.

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਵ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਵੈਨ ਗੋ ਕਿਸੇ ਅਮੀਰਜ਼ਾਦੇ ਦੇ ਡਰਾਇੰਗ ਰੂਮ ਵਿੱਚ ਵਿਛੇ ਗਲੀਚਿਆਂ ਉੱਤੇ ਚਿੱਕੜ ਨਾਲ ਲਿਖਤੇ ਬੂਟ ਲੈ ਕੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਸੀ ਪਾਸ਼ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਆਉਣਾ ਵੀ 'ਸੁਹਜਵਾਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਾਲੀ ਸ਼ਾਇਰੀ' ਦੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਵਿਛੇ ਗਲੀਚਿਆਂ ਉੱਤੇ ਚਿੱਕੜ ਨਾਲ ਲਿਖਤੇ ਬੂਟਾਂ ਨਾਲ ਆਉਣ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸੀ. ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਪਾਸ਼ ਨੂੰ ਵੀ ਸੀ. ਤਾਂ ਹੀ ਤਾਂ ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ :

ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿੱਚ ਕਿਵੇਂ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ
 ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਭਖੇ ਹੋਏ ਮੁਜਰੇ 'ਚ
 ਕੋਈ ਹੱਡਾਂ-ਰੋੜੀ ਦਾ ਕੁੱਤਾ ਆ ਵੜੇ
 (ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ)

ਪਾਸ਼ ਜਿੱਥੇ ਕਿ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਤੇਜ਼-ਤਰਾਰ ਅਤੇ ਬੇਝਿਜਕ ਅੰਦਾਜ਼ ਕਾਰਨ ਸਥਾਪਤੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਰੜਕਦਾ ਸੀ ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਉਹ ਧਾਰਮਿਕ ਫਿਰਕੂ ਤਾਕਤਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਰੜਕਦਾ ਸੀ. ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਮ ਉੱਤੇ ਫੈਲਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਝੂਠ ਅਤੇ ਪਾਖੰਡ ਦਾ ਸਖਤ ਵਿਰੋਧੀ ਸੀ. ਸ਼ਾਇਦ, ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ 1988 ਵਿੱਚ ਖਾਲਿਸਤਾਨੀ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਦਾ ਉਹ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਿਆ. ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਇਹ ਵੀ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਅਨੇਕਾਂ ਹੋਰ ਨਕਸਲਬਾਜ਼ੀ ਲਹਿਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਵਾਂਗ ਪਾਸ਼ ਵੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਰਸੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੌਰਵਮਈ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਜਾਬਰਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸਿੱਖ ਸੂਰਮਿਆਂ ਨੇ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਯੁੱਧ ਲੜਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ.

ਪਾਸ਼ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਤਲਖ ਹਕੀਕਤਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਸੀ. ਅਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਪਾਸ਼ ਨੇ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਮੁਹਾਵਰਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਤਲਖ ਹਕੀਕਤਾਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਅਜਿਹੀ ਤਲਖ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ. ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਸੁਹਜਵਾਦੀ' ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਾਲੇ ਸ਼ਾਇਰ 'ਗਾਲੂ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ. ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਐਵੇਂ

ਭਿੱਜੀ ਬਿੱਲੀ ਵਾਂਗ ਪੂਛ ਹਿਲਾਉਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ; ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਮੁਰਦਾ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ 'ਕਾਵਿਕ ਰੂਹਾਂ' ਲਈ 'ਜਾਗਦੇ ਰਹੋ' ਦਾ ਪੈਗਾਮ ਲੈ ਕੇ ਆਈ ਸੀ. ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਪਾਸ਼ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਅੱਜ ਵੀ ਜਿਉਂਦੀ ਹੈ, ਕੱਲ੍ਹ ਵੀ ਜਿਉਂਦੀ ਰਹੇਗੀ ਅਤੇ ਉਸਤੋਂ ਬਾਹਦ ਵੀ.

(ਮਾਲਟਨ, ਸਤੰਬਰ 25, 2016)

(ਛਪ ਰਹੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦੀ ਪੁਸਤਕ : 'ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ' 'ਚੋਂ)

ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕਾਂ :

1. ਪਾਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕਤਾ (ਆਲੋਚਨਾ)
ਸੰਪਾਦਕ : ਡਾ. ਭੀਮ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ
ਤਰਕਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਬਰਨਾਲਾ, ਪੰਜਾਬ, ਇੰਡੀਆ 2014
2. ਵਿਦਰੋਹੀ ਕਾਵਿ (ਆਲੋਚਨਾ)
ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੱਟੂ
ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਇੰਡੀਆ 2012
3. ਪਾਸ਼ ਦੀ ਚੋਣਵੀਂ ਕਵਿਤਾ (ਸ਼ਾਇਰੀ)
ਸੰਪਾਦਕ : ਅਜਮੇਰ ਸਿੱਧੂ
ਤਰਕਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਬਰਨਾਲਾ, ਪੰਜਾਬ, ਇੰਡੀਆ 2010
4. ਪਾਸ਼-ਕਾਵਿ: ਪਾਠ ਤੇ ਪ੍ਰਵਚਨ (ਆਲੋਚਨਾ)
ਸੰਪਾਦਕ : ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਢੀਂਗਰਾ (ਡਾ.)
ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਜਾਬ, ਇੰਡੀਆ 2007
5. ਪਾਸ਼ ਤਾਂ ਸੁਰਜ ਸੀ (ਕਵਿਤਾਵਾਂ)
ਸੰਪਾਦਕ : ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ, ਸੁਰਿੰਦਰ ਧੰਜਲ
ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਪੰਜਾਬ, ਇੰਡੀਆ 2007
6. ਮੈਂ ਅਸੀਂ ਅਤੇ ਤੁਸੀਂ (ਆਲੋਚਨਾ)
ਪ੍ਰੋਮ ਪਾਲੀ
ਮਾਨਵਗੀਤ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ, ਫਰੀਦਕੋਟ, ਪੰਜਾਬ, ਇੰਡੀਆ 1998